

244

ሆከሌ

1967

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԷՆ

CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION ARMENIAN LIBRARY

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՏԵՆԱԶՈՐ ԳՍԼՈՒՄՑ ԿԻԼՊԵՂԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՆՈՒԹԵԱՆ

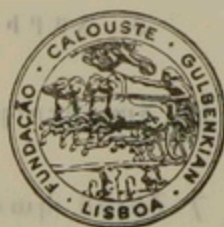
ՍԱՀԱԿ Ա. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ՆԱԶԱՐԷԹ Պ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

ՑՈՒՑԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ

ՄԵՈՅ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ-ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎԱՆՔԻ
ԵՒ ԶՐԶԱԿԱՅԻՑ

ԽՄԲԱԳՐԵՑ

ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՍ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1967

ՄԻՈՆ

ԽԱ.

ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՐՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

«سیون» مجله ارمنیه شهریه، ادبیه، ثقافیه

“SION” ARMENIAN MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE, PHILOLOGY.

1967

Մեկտեմբեր-Հոկտեմբեր

Թիւ 9 - 10

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԵՐ ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐՆԵՐԸ

Վերամուտին, երբ բացումը կը կատարէինք ժառանգաւորաց վարժարանին եւ Ընծայարանին, տխուր էինք, որովհետեւ հազիւ «մնացորդաց» մը կար աշակերտներու:

Անցեալ տարեշրջանէն ի վեր սկսած էինք ծրագիրներ մշակել աշակերտութեան քիւր բարձրացնելու աւանդական ֆառատունին եւ, ինչպէս միշտ, մեր յոյսը կապած էինք Սուրբիոյ եւ Լիբանանի Հայ վարժարաններուն: Սակայն Յունիսի պատերազմը խզեց մեզ հայաշատ գաղութներէն, մաս մը ուսանողներ վերադարձան իրենց ծնողքին մօտ, իսկ մեր վարժարանին մէջ մնաց միայն երկու տասնեակի իսկ չհասնող աշակերտութիւն մը:

«Զգործս ձեռաց մերոց ... յաջողեա մեզ, Տէր»-ը երբ կ'արտասանէինք, տակաւին չէինք գիտեր քէ Թուրքիոյ մէջ սկսուած աշակերտահաւաքը ի՛նչ արդիւնք պիտի տար: Այսօր, վերամուտէն մի քանի շաբաթներ ետք, կը վերաբանանք ահա ժառանգաւորացը, իրագործուած երազի մը ուրախութեամբ եւ փառք կու տանք Աստուծոյ որ յաջողցուց «զգործս ձեռաց մերոց»:

Շնորհիւ Կ. Պոլսոյ Ամենապատիւ Տ. Շնորհիւ Ս. Պատրիարքի ֆաջակերութեան եւ հովանաւորութեան, Երուսաղէմի նուիրակ՝ Արժանապատիւ Տ. Կարապետ Ա. Քահանային առա-

հելուփիւնը ի Թուրքիա, ապահովեց մեր դպրոցին աշակերտութեան ակնկալուած թիւը: Քսանէ աւելի աշակերտներ եկան Թուրքիայէն խառնուելու մեր ժառանգաւորներուն:

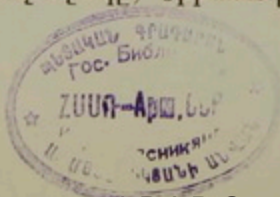
«Ժառանգաւոր» կոչումը բախտաւոր գիւտն է Զաֆարիա Պատրիարքին:

1843-ին, երբ ան կը հաստատէր առաջին Դպրեւանքը Ռամլէի վանքին մէջ, գայն կը կոչէր *Ժառանգաւորաց Վարժարան*: Երուսաղէմի տպարանի հիմնադրութեամբ հռչակաւոր այս պատրիարքը, որուն անունը կը կրեն նոյն տպարանէն լոյս ընծայուած մատենագիրներու առաջին հրատարակութիւնները, չէր կրնար գրասէրի իր բառամբերէն հանել աւելի յաջող եւ իմաստով լեցուն բառ մը, որակելու համար Ս. Յակոբեանց միաբանակցութեան պատրաստուող ուսանողը: Այդ ուսանողը վաղուան միաբանն է, պաշտպան եւ պահապան ըլլալու կոչուած գանձի մը, որ Հայ Երուսաղէմն է, որովհետեւ Երուսաղէմի Հայոց այս վանքը գանձարանն է դարերու բարեպաշտութեամբ կերտուած հոգեւոր գանձի մը, բազմերես արժէքներով եւ անխափան շարունակութեամբ:

Քրիստոսի եւ մեր հաւատքի օրերու նահատակութիւններու արեան հոտով օծուն եւ անխոնջ պաշտամունքի խունկով բուրոյզ հաստանիստ այս պատերուն մէջ՝ քրիստոսասէր ժողովուրդի մը հոգիին աննկուն սլացքը, հաւատքին անմար կանքեղը եւ մագաղաթին յանձնուած գրականութեան մը աննուանելի շտեմարանը՝ Հայ Երուսաղէմը կ'ընեն գանձարան մը ո՛չ միայն քանկագին գգեստներու կամ քագաւորական յիշատակներու, այլ մանաւանդ բարդ ոգիի մը, ուր ազգայինն ու եկեղեցականը, նոյն ոսկիին մէջ ձուլուած, մեր Հաստատութիւնը կը լեցընեն մեր ժողովուրդի ամենէն հարագատ եւ առողջ ժառանգութեամբ:

Երուսաղէմը հաստ պատերու մէջ պարսպուած մեր պատմութիւնն է, խիզախօրէն կեցած Սիոնի բարձունքին վրայ, պատմելու համար սերունդներուն՝ թէ մեր նախնիք, կանքեղ մը վառող մահտեսիէն մինչեւ ձեռագիր ընդօրինակող դպիրը, խաչակիր զինուորէն մինչեւ քագաւոր ուխտաւորը, հաւատքի որպիսի՝ մղումով մը եւ բարեպաշտական որքան իրակա՛ն զգացումով Հայ Եկեղեցիին ամենէն գեղեցիկը, Հայ Մատենագրութեան ամենէն հինը, Հայ Ոսկերչութեան ամենէն քանկագինը եւ Հայ Արուեստներու ամենէն ընտիրը ընծայած են սրբազան այն տեղերուն, որոնցմէ ծագած է իրենց հաւատքին լոյսը եւ ներշնչումին կրակը:

Իսկ բերուածը պահելու, նիւթական արժէքներէն հոգեկանը կերտելու աւանդութիւնը գլխաւոր առաքինութիւնը եղաւ միշտ Երուսաղէմի զինուորեալ միաբանին: Ազգային իրաւունքներու հպարտ պաշտպանը, Հայ ծիսակատարութիւններու նախանձախընդիր պահապանը, եւ մեր Եկեղեցւոյ ազգային ու մշակութային կոչումին նուիրուած անխոնջ մշակը, Սրբատեղիներու գիշե-

բային պաշտամունքներու եւ տօնական մեծ ծիսակատարութիւններուն վազող անխոնջ վանականը, կը ցուցաբերեն շտեմարան մը հոգեկան հարստութիւններու՝ որոնց ժառանգութիւնը ըստանալու կը դիմեն երուսաղէմ եկող Հայ ուսանողները:

Թէեւ նոյն հին շէնքերուն մէջ, որոնք քառասուն աշակերտի յարմարութիւն ունին, կը սկսինք տարին ուրախութեամբ, հինգ լման դասարաններով, լման ուսուցչական կազմով, խոստմնալից ժառանգաւորներով եւ սաղիմական աւանդութիւնը շարունակելու վնասակարութեամբ:

Կը սկսինք տարին նոյն այն ոգիով որը եղած է երուսաղէմէն անցած մեծանուն եկեղեցականներուն՝ Օրմանեան, Խապայեան, Դուրեան, Կիւլէսէեան, Նշանեան, Գուշակեան եւ տակաւին անանուն վարդապետներու, որոնք ոգի մը կառուցած կամ շարունակած են այստեղ. ոգի մը, որ կ'անի տեսակ մը ուսուցիչէն անկախ, Ս. Տեղեաց մթնոլորտին մէջ, ուր աղօթքն ու տփնուքիւնը, ծիսակատարութեան մէջ բծախնդրութիւնը, Ս. Երկրի խորաններուն առջեւ իրենց կեանքը նուիրաբերած ծերունի վարդապետներու կենդանի օրինակը եւ տակաւին հոգեկան մթնոլորտ մը ստեղծող բոլոր անքիւ խորհուրդները, երուսաղէմը կ'ընեն տարբեր, կ'ընեն անբաղդատելի, իսկ սաղիմական եկեղեցականը՝ անփոխարինելի:

Կը պատմուի թէ՛ երբ վերջերս Հայաստանի մեծ երգահաններէն մին այցելած է Ս. Էջմիածին, ներկայ եղած խորհրդակատարութեան եւ ապա ներկայացած Վեհին, իր զգացումները արտայայտած ըլլայ շատ յատկանշական խօսքով մը. «Այստեղ տարբեր ձայներ ես կը լսեմ»:

Այստեղ, երուսաղէմ, մեր ժողովուրդի հարազատներուն համար, Էջմիածին մըն է, ուր մեր պատմութեան երգին բացւած ականջները տարբեր ձայներ կը լսեն:

Ժառանգաւորները, որոնք կը պատրաստուին մեր Դպրանոցին մէջ, մեր եկեղեցւոյ այդ խորհրդաւոր ձայնին իրենց հոգին բացած վաղուան եկեղեցականներն են:

Անցեալի մեր ժառանգաւորները այսօր մեր եկեղեցւոյ առաջնորդական եւ հովուական պարտականութիւններուն նուիրւած փաղանգ մըն են, ցրուած հայկական գաղութներուն հետ, աշխարհի բոլոր ծայրամասերուն: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պէտքերուն կենդանի պատասխաններն են անոնք Էջմիածնական բոլոր թեմերուն մէջ, հաւատաւոր սպասաւորները մեր եկեղեցիին:

Ոգին արժեւորող, անոնք ունին նաեւ մտաւորական որակը, դրոշմը մեծ ուսուցիչներու, որոնք, այսօրուան մեր միաբաններուն նման, շրջապատեցին մեր ժառանգաւորները եւ անոնց ջամբեցին ուսում եւ գիտութիւն:

Որովհետեւ երուսաղէմը՝ դպրոց մըն է հոգիի եւ մեծ դպրոց մը միտքի, որ անցեալ դարէն ասդին իր նպաստը բերաւ

հայագիտութեան վերածնունդին, իր հրատարակութիւններով եւ ամսագիրով:

Կը սիրեմք յուսով որ թեմական հեռաւոր դաշտերու մշակներուն հետ, կը պատրաստուին այստեղ ուսուցիչ եւ մտաւորական եկեղեցականներ, շարունակելու համար մատենագիտական ւանդութիւնը Ս. Երուսաղէմի: Եթէ կենսական պէտք մըն է գոր կը գոհացնեն հովուական պաշտօնի տրամադրուող մեր միաբանները, նուազ կենսական գործ մը չէ որ կը տուժէ այստեղ անոնց մեկնումով: Մեր ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի շրջանաւարտներէն թեմերուն մէջ ծառայողներուն թիւը կրկնապատիկէն աւելի է Աթոռին մէջ ծառայող միաբաններուն: Իրականութիւն մը, որ քիչ անգամ կը գնահատուի իր իրական արժէքով:

Ե՞րբ իրատես եւ անխառն գնահատութեամբ արժեւորւած է Երուսաղէմի Հայոց վանքը: Վերել յիշուած նոյն Զաւարիա Պատրիարքը չհալածուեցա՞ւ Պոլսոյ վարչութեան եւ նոյնիսկ Պատրիարքութեան կողմէ՝ Հայ տպարան հաստատած եւ Հայ մատենագիրներ հրատարակած ըլլալուն համար: Բացէ՛ք Երուսաղէմի պատմութիւնը եւ հոն պիտի կարդաք անհաւատալի այս իրականութեան նման բազմաթիւ դրուագներ, ուր մեր Ազգը անտեղի եւ կոյր ֆինադատութիւններով միայն վարձատրած է մեր միաբանութեան անասելի գոհողութիւններն ու տփնութիւնները:

Գանգատէ մը աւելի, ցաւալի իրողութիւն մը հաստատելու համար միայն կ'անդրադառնանք անոնց, որոնք մեզի անհասկնալի իմաստութեամբ իրենց մամոնան կը քափեն երեսակայական դպրեմաններու դասարաններուն մէջ, երբ ժամանակին Մեկնոնեան, Գարակէօգեան, Կիւլպէնկեան ազնիւ գերդաստաններու անունները կրող դասարաններու դուռերուն վրայ՝ պարսպութիւն մը կը թեւածէ:

Սակայն արտաքին թուլացումները եւ ժխտումները չեն մթազներ մեր լաւատեսութիւնը, որովհետեւ ժառանգաւորներ ունինք մեր ակնկալած թիւով եւ որակով: Այսօր բաւ է մեր ուրախութիւնը ընելու համար ամբողջական, որովհետեւ գիտենք թէ այստեղ անոնք պիտի շարունակեն զինուորագրուիլ ժառանգութիւնը պահելու այն մեծ պայքարին, որ մերն է:

Եւ ուրախութեան մէջ սկսուած տարին պիտի շարունակենք, հակառակ նիւթական դժուարութիւններու, չյարգուած խոստումներու՝ կատարած ըլլալու համար մեր պարտականութիւնը դարբերուն դիմաց:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՆՈՐ ԺԱՌԱՆԳԱԿՈՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպ. Տէրտէրեան,
Բարեխնամ Պատրիարք Ս. Արքող.,
Երուսաղէմ.

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան հրահան-
գով, անցագրային եւ այլ գործողութիւն-

Սրբատեղեաց մէջ ծառայութեան յօժարող
միաբաններ զտնել եւ անհրաժեշտ բոլոր
պաշտօնական ձեւակերպութիւնները կա-
տարելով՝ Երուսաղէմ բերել զանոնք:

Յաջորդ օր, Կիրակի, 3 Սեպտեմբը,
ներկայացաւ Կ. Պոլսոյ բարեխնամ Պատ-
րիարք Ն. Ամենապատուութիւն Տ. Շնորհ
Ս. Արքեպ. Գալուստեանին, որուն յան-

ժառանգատը հոր սաներն ու միաբանացուները Պոլսոյ մէջ.

Արժ. Տ. Կարապետ Ա. Քենյ. Անդրէասեանի հետ:

ներ կարգադրելէ ետք Շաբաթ, 2 Սեպ-
տեմբեր 1967-ին համբաւ ելալ ղէպի Կ.
Պոլիս, յոյժ կենսական առաքելութեամբ
մը. այն է՝ Սուրբ Արքաի ժառանգատը
վարժարանի եւ Ընծայարանի սաներ հի

նցի Ձերդ Սրբազնութեան կողմէ տրուած
յանձնարարական գիրք: Շնորհակալ սիր-
տով կը յայտնեմ թէ Ն. Ամենապատ-
ուութիւնը սիրալիր ընդունելութիւն մը ը-
րաւ ինձի, միաժամանակ խոստանալով

կարելի բարոյական օժանդակութիւնը բնականօրէն՝ առաքելութեանս յաջող իրագործման համար: Ընդառաջելով յայտնուած բուռն փափաքին, Պոլիս բնակութեանս տնտեսական հիւրը եղայ Պէյօղլուի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ Թաղական Խորհուրդին եւ անոր Ատենապետ Մեծ. Տիար Թագուր Քամերի, վայելելով նւիրակեալ թէ բարոյական ասպնջական հիւրասիրութիւն:

Երկուշաբթի, 4 Սեպտեմբերին իսկ սկսայ աշխատանքներու: Պոլսահայ բերքերուն միջոցաւ յայտարարութիւններ եղան եւ բացատրուեցաւ ժամանումիս նպա-

եւ այլ ծախսերու հայրաշնորհման պատճառաւ դժուարութիւնները:

Ակնարկուած ծախսերը հոգալու համար, Աստուծոյ վստահելով եւ օժանդակութեամբ քանի մը շատ ազնիւ ու նուիրեալ անձերու, սկսայ նուիրահաւաքման գործին: Այս ձեւով էր որ ծախսերուն կէսը հայրաշնորհի, իսկ մնացեալը անձնական բարեկամութեան շնորհիւ փոխառութեամբ կարգադրելով՝ գործերս ամբողջացուցի եւ Զորեմշաբթի, 18 Հոկտեմբերին 20 սաներ եւ 6 միաբանացուներ «Իսկենտերուն» շոգեմուտով Պոլսէն նամբայ հանեցի: Իսկ ես կիսաւարտ քանի մը գործերու կարգադրութենէն ետք

Ժառանգաւոր նոր սաներն ու միաբանացուները
գիրենք Ս. Երկիր բերող շոգեմուտին առջեւ, Պոլիս:

տակը: Շաբաթ մը չանցած արդէն արձանագրած էի 5 սաներ եւ չորս միաբանացուներ: Այս պարագան 12 Սեպտեմբեր քուակիր նամակով մը յայտնած էի Զերդ Ամենապատուութեան, եւ նոյնը կրկնած՝ 21 Սեպտեմբեր քուակիր նամակով, ուր յիշած էի նաեւ քեկնածուներու նամապարհի

Շաբաթ, 21 Հոկտեմբերի գիշերը օդանւումով հասայ Լիտ ու անկէ ուղղակի Հայփո: Երբայով՝ Կիրակի առաւօտ քարափին վերայ դիմաւորեցի գիրենք եւ անցագրային ու մաքսային գործողութիւնները վերջացրնելով, չորս ինքնաշարժներով գիրենք բերի Սուրբ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց

Մայրավանքը: Ընդհանուր խանդավառությամբ մեջ սաները առաջնորդուեցան ժառանգաւորաց Վարժարան, իսկ միաբանացուները՝ իրենց յատկացուած սենեակներու:

Յաջորդ օրն իսկ սաները սկսան հետեւիլ դասաւանդութիւններուն, իրենց կարողութիւններուն համեմատ դրուելով էետեւեալ դասարանները.

- 3 հոգի Ընծայարանի Ա. Կարգ
- 4 հոգի Ժառանգաւորաց Գ. Կարգ
- 8 հոգի Ժառանգաւորաց Ա. Կարգ
- 2 հոգի Նախապատրաստական
- 3 հոգի Մասնաւոր Դասարան:

Յիշեալներէն գատ, արձանագրած եմ 3 սաներ, որոնք անցագրային դժուարութիւններու պատճառաւ չկրցան ընկերանալ խումբին: Կը յուսամ որ անոնք եւս մօտ օրէն կը յաջողին գալ Ս. Արոռ եւ հետեւիլ դասաւանդութիւններուն: Արձանագրած եմ նաեւ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանի 9-րդ Կարգէն երիտասարդ մը, որ կը փափակ կրօնական ասպարէզ մտնել: Զիւնուորական ծառայութիւնն ալ կատարած լուրով, երուսաղէմ պիտի գայ յառաջիկայ 6 ամիսներու ընթացքին: Տակաւին, արձանագրած եմ 50 տարեկան անձ մը, որ ամէջ յարմարութիւն կը ներկայացնէ Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամ ըլլալու: Ան ալ իր կարգին երուսաղէմ կը հասնի յառաջիկայ 2 ամիսներու ընթացքին:

Վերջացնելէ առաջ գործունէութեանս այս ամփոփ համարատուութիւնը, սրտի պարտք կը նկատեմ հրապարակով շնորհակալութիւն յայտնել կարգ մը սիրելի անձ-

նաւորութիւններու, որոնք ոչինչ խնայեցին Ս. Արոռիս համար այնքան կենսական այս առաքելութեանս յաջողութեամբ իրագործումին: Այդ անձնաւորութիւններն են Հոգշ. Տ. Խաչատուր Աբդ. Սարահեան, Արժ. Տ. Յարութիւն Խաչակիր Քինյ. Հալանեան, Արժ. Տ. Բարբադ Քինյ. Քրքանեան, Արժ. Տ. Շնորհք Քինյ. Մուրատեան, Տիար Թագուր Քամեր, Տիար Արամ Պենիտեան, Տիար Մարտիրոս Ազունիտեան, Սեմերեան Եղբարք, Տիար Պերն Շիկահեր, ինչպէս նաեւ Պոլսահայ բերքերը՝ «Մարմարա», «Ժամանակ» եւ «Արշա», որոնք իրենց յօգուածներով քաջալերեցին մեզ մեր ծանր եւ դժուար աշխատանքին մէջ:

Ի վերջոյ՝ անկեղծ շնորհակալութիւն մանաւանդ Պոլսահայ մեր ազնիւ համայնքին, իր սրտաբոյս ընդունելութեան և քաջալերութեան համար:

Կը կցեմ Պոլսահայ բերքերու մէջ տըրւած յայտարարութիւններու օրինակները, ինչպէս նաեւ լոյս տեսած բոլոր յօդուածներն ու նկարագրականները: Կցուած են նաեւ Պոլսոյ մէջ առնուած սաներու եւ միաբանացուներու խմբանկարները:

Այս բոլորը Զերդ Ամենապատուութեան բարձր ուշադրութեան յանձնելով, կը խնդրեմ Զեր հայրական օրհնութիւնները:

Համբուրիւ

Ն. Ամենապատուութեանդ Ս. Աշոյն,

Մնամ միշտ խոնարհ որդի

Կարապետ Ա. Քինյ. Անդրէասեան

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆԺԱՆՈԹ ԽՕՍՔԵՐԸ

(AGRAPHA)

Ընթերցողներուն թերեւս զարմանք պատճառէ յօդուածիս վերնագրին ընթերցումը: Վստահարար հարց տան անոնք թէ միթէ կանոնական չորս Աւետարանները չեն պարփակեր Քրիստոսի բոլոր խօսքերը, եւ եթէ ոչ՝ ինչո՞ւ համար անոնք զուրս ձգուած են Աւետարանէն: Վերոյիշեալ հարցումները ինքնաբերաբար կը պատասխանուին երբ ի մտի ունենանք հետեւեալները:—

1. Երկար ժամանակ Քրիստոսի կեանքին ու զործունէութեան պատմութիւնը եւ ուսուցումները բերանացի եղան: Առաքեալներն ու աշակերտները Քրիստոսի վարդապետութիւնը բերանացի կը տարածէին Փոքր Ասիոյ երկիրներուն, Յունաստանի եւ Իտալիոյ մէջ: Վարդապետը զրաւոր աւանդ չձգեց իր հետեւորդներուն. բայց, Յ. Ք. 64 թուականին, Ներոնի հալածանքէն ու հրամայած կոտորածէն ետք, ողջ մնացած քրիստոնեաներ հաւաքուելով տեսան թէ իրենց եղբայրներուն կարեւոր մէկ մասը սպաննուած էր, ինչպէս օրինակ Պետրոս Առաքեալ: Անոնք իմաստութիւն սեպեցին զրի առնել Յիսուսի պատմութիւնը եւ այդ էական գործը յանձնեցին Մարկոսի: Մարկոս Առաքեալ, առաջին անգամ ըլլալով հաւաքեց ու զրի առաւ Յիսուսի կեանքին

ու զործունէութեան մասին զոյգ եղող աւանդութիւնները:

2. Մարկոսի Աւետարանին հրատարակութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտաւ նորադարձ քրիստոնեաներուն մօտ: Ուրիշներ եւս հետեւելով Մարկոսի օրինակին, սկսան նիւթեր հաւաքել Քրիստոսի անձին, ապրելակերպին, հրաշագործութիւններուն եւ վարդապետութեանց մասին: Կարճ ժամանակի ընթացքին, բազմաչափ քրիստոնեայ շրջանակներ ունեցան իրենց Աւետարանը, այնպէս որ Բ. դարու կիսուն, քրիստոնեայ եկեղեցին ստիպուեցաւ քննել շրջան ընող Աւետարանները եւ օրինակները վտարացնել: Անոնք կը կազմեն մեր այսօրւան Աւետարանները, ըստ Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննէսի: Քանի որ կանոնական հռչակուած չորս Աւետարանները իրենց մէջ չէին պարփակած Քրիստոսի բոլոր խօսքերը եւ ուսուցումները, միւս աւետարանները եւս շրջապատութեան մէջ էին սկզբնական շրջանի քրիստոնէական աշխարհին մէջ:

Քրիստոսի անձանօթ խօսքերը, որոնք կը ճանչցուին յունարէն Agrapha անունով, կանոնական Աւետարաններէն անջատ՝ կը գտնուին նաեւ այլ հեղինակութիւններու մէջ, զորս պիտի տեսնենք:

AGRAPHA-Ի ԳԻՒՏԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

1889 թուականէն սկսեալ Քրիստոսի անձանօթ խօսքերը ուսումնասիրութեան նիւթ դարձան:

Agrapha-ներու հաւաքումի գփուարին

գործը կատարած է Alfred Resch: Իսկ, 1896ին, ամերիկացի գիտնական J. H. Ropes-ի կը պարտինք Resch-ի հաւաքած Agrapha-ներուն քննադատական ուսումնասիր-

բուժիչներ, որ ցարդ մնացած է յիշեալ նիւթը չօշափող գտնական գործը:

1897-ին, անգլիացի երկու հնախօսներ՝ B. P. Grenfell և A. S. Hunt, Oxyrhynchus քաղաքի (այժմու Behnesa, Միջին Եգիպտոս) իրենց պեղումներուն ընթացքին, Բ. դարի պատկանող պապիրոս մը գտան, որուն երկու երեսները զրուած էին: Պապիրոսի ընթերցումէն ի յայտ կու գար որ ան մաս կը կազմէր Քրիստոսի խօսքերու հաւաքածոյի մը:

Դարձեալ նոյն հնախօսներուն կը պարտինք զիտը Թովմասի Աւետարանին և յաւելեալ երեք պապիրոսներու:

Բանասէրներու համար հետաքրքրական էր զիտնալ թէ Դ. դարէն առաջ ինչպէ՞ս կազմուած էին այս փոքր զրքերը (8.5 × 7 սմ.): Բարեբախտաբար, բացատրութիւն մը կը գտնենք Սր. Յովհան Ոսկերեան Հայրապետին քարոզներէն մէկուն մէջ, ուր կը յիշուի թէ «կիներ և փոքրեր սովորութիւն ունին հմայեակի տեղ փոքր աւետարան մը կրել իրենց վիզէն»:

Agrapha պապիրոսներու յաջորդ զիտը կը կատարուի 1935 թուականին, H. I. Bell և T. C. Skeat զիտնականներու կողմէ:

Սակայն, 1945-46 տարիներուն, հիւսիսային Եգիպտոսի մէջ գտնուող Գորթական մատենադարանի մը ձեռագիրներուն ի յայտ գալը, գերազանցեց վերոյիշեալ նախորդ զիտերը:

Բնանեւչորս վաւերաթուղթերը գտնուեցան կուտի մը մէջ. անոնք թէևս կ'իյնան Նոր Կտակարանի պարականոն զրքերու շարքին, բայց կը բովանդակեն Քրիստոսի մեղի անձանթ խօսքերը:

Քրիստոսի անձանթ խօսքերու զիտին ամենակարեւորը և հետաքրքրականը Թովմասի աւետարանն է: Ան Յիսուսի կեանքի մասին պատմութիւն մը բլլալէ աւելի՝ հաւաքածոյ մըն է Քրիստոսի խօսքերուն⁽¹⁾:

Սկզբնաղբիւրներ որոնցմէ փաղուած են Քրիստոսի անձանթ խօսքերը:

Ա.— Նոր Կտակարան

Նոր Կտակարանի մէջ Քրիստոսի երկու խօսքերուն կը հանդիպինք, որոնք արձանագրուած չեն չորս Աւետարաններուն մէջ:

ա.— Պողոս Առաքեալ մէջբերում մը կ'ընէ Յիսուսի խօսքին երբ հրաժեշտ կ'արնէր Եփեսոսի երէցներէն.—

«Ամէն բան ձեզի ցուցուցի, թէ այսպէս պէտք է աշխատիլ ու տկարներուն օգնութիւն ընել, և միտք բերել Տէր Յիսուսի խօսքը՝ զոր ինք բոսաւ. Աւելի երանելի է տալը քան թէ առնելը» (Գործք Առաքելաց, Ի. 35):

բ.— Պողոս առ Թեոագոնիկեցուց ուղղած Առաջին Թուղթին մէջ կը զրէ, թէ մեռելները որ յարութիւն պիտի առնեն, ողջերուն հետ միանալով երկինք պիտի բարձրանան Քրիստոսի երկրորդ գալստեան.—

«...Եւտք մենք ալ որ ողջ մնացած ենք՝ անոնցմով մէկտեղ պիտի յափշտակուինք ամպերով Տէրօջը առջև ելլելու օդին մէջ, և այնպէս յաւիտեան Տէրօջը հետ պիտի ըլլանք» (Դ. 16):

Բ.— Աւետարանի Ձեռագիրներուն մէջ գոյ յաւելումներն ու տարբերակները

Առաջին, Յիսուսի պատմութեան վերաբերեալ գրութիւն մը Յովհաննու Աւետարանին մէջ է.

Երկրորդ, Ղուկասի կողմէ արձանագրուած երկու խօսքեր՝ որոնք թէևս կը պակսէին նախնական բնագիրներու մէջ, սակայն գործածուած են հին ձեռագիրներու մէջ:

Անոնք, սկզբնական շրջաններուն զրուած ըլլալով ձեռագիրներու մէջ, այժմ կը գտնուին ներկայի իրենց տեղը Աւետարաններուն մէջ.

«Եւ ամէն մէկը իր տունը գնաց:

Եւ Յիսուս Ձիթենայ լեռը գնաց: Ու առտունաց նորէն տաճարը եկաւ, և բոլոր ծոցովուրդը իրեն կու գար. ու ինք նստեր

(1) Թովմասի աւետարանին ուսումնասիրութիւնը և բարգմանութիւնը կատարած է Դեբենիկ Եպս. փոլատեան: Տե՛ս, «Աւետարան Ըստ Թովմասու, երեւան համուած եգիպտական մօրագիրտ պապիրոսներէ», Պէյրութ, 1960:

կը սորվեցնէր անոնց: Եւ զպիրները ու փարիսեցիները շնութեան մէջ բռնուած կին մը բերին անոր, ու զանիկա մէջտեղը կայնեցնելով՝ ըսին իրեն, Վարդապետ, այս կինը շնութեան մէջ այս մեղքը զործածատենը բռնուեցաւ: Եւ օրէնքին մէջ Մովսէս մեղի պատուիրեց այսպիսիները քարկոծել: Հիմա զուե ի՞նչ կ'ըսես ատոր համար: Զայս կ'ըսէին՝ զանիկա փորձելով՝ որպէսզի անոր վրայ ամբաստանութիւն բնելու առիթ մը ունենան. բայց Յիսուս զէպի վար ծռելով՝ մատովը զեանին վրայ կը զրէր: Սակայն երբ վրան ինկան՝ հարցրնելով իրեն, վեր նայեցաւ ու ըսաւ անոնց, Զեղմէ անմեղ եղողը՝ առաջ անիկա թող քար ձգէ ատոր վրայ: Եւ նորէն զէպի վար ծռելով՝ զեանին վրայ կը զրէր: Եւ անոնք զայս լսելով ու իրենց խղճմտանքէն յանդիմանուելով՝ մէկիկ մէկիկ դուրս կ'ելլէին, ծերերէն սկսած մինչեւ յետինները. եւ Յիսուս մինակ մնաց, ու կինը մէջտեղը կայնած: Եւ Յիսուս վեր նայելով՝ ըսաւ անոր, Ով կին, ո՞ւր են անոնք որ քու վրայովդ ամբաստանութիւն կ'ընէին. մէկը քեզ չդատապարտեց: Եւ անիկա ըսաւ, Ոչ մէկը, Տէր. ու Յիսուս ըսաւ անոր, Ես ալ չեմ դատապարտեր քեզ. դնա ու ասկէ ետեւ մեղք մի գործեր» (Յովհ. է. 53-Ը. 11):

«Եւ ըսաւ Յիսուս, Հայր, թողութիւն տուր ատոնց, վասնզի չեն գիտեր ինչ կ'ընեն» (Ղուկաս, ԻՓ. 34ա):

«Եւ դարձաւ յանդիմանեց զանոնք՝ ըսելով, Զէք զիտեր թէ ինչ հողի տէր էք դուք. վասնզի Որդին մարդոյ չեկաւ մարդոց հօգիները կորնցնելու, հապա փրկելու» (Ղուկաս, Թ. 55-56ա):

Գ.— Պարակաւնոն Աւետարաններ և այլ պարակաւնոն գրութիւններ

Պարականոն Աւետարաններէն ամենակարեւորն է Նազովրեցիներու Աւետարանը, որուն մէջ բաւական թիւով խօսքեր կան որոնք չենք դտներ Կանոնական Աւետարաններուն մէջ. օրինակ, կը կարդանք թէ Յիսուս իր անմեղութեան համար կը մերժէ

մկրտութիւն Յովհաննէս Մկրտիչէն. ան կ'ըսէ.

«Ե՛րբ մեղանշած եմ ես որ պարտաւոր եմ երթալ եւ իրմէ մկրտուիլ»:

Այլ Պարականոն Աւետարանները որոնց մէջ կը հանդիպինք Agrapha-ներու հետեւեալներն են.—

— Ebionites

— Կնոստիկեան

— Թովմասի

— Յակոբոսի

— Կեղծ Մատթէոսի եւ

— Նիկողեմոսի:

Պարականոն զրութիւններէն կարեւոր են

— Թղթակցութիւն Եղեսիոյ Արդար Թաղաւրին եւ Յիսուսի միջեւ:

— Epistula Apostolorum, որ խօսակցութիւն (dialogue) մըն է Յիսուսի եւ անոր աշակերտներուն միջեւ, Քրիստոսի Յարութենէն ետք տեղի ունեցած:

— Պատմութիւն Հիւան Յովսէփի, զոր Յիսուս ձիթնիներու լերան վրայ իր առաքեալներուն պատմած է իր հօր կեանքին եւ մահուան մասին:

— Յայտնութիւն Պետրոսի:

— Թուղթ Տիմոսի եւայլն:

Դ.— Եկեղեցական Հայրերու գործերուն մէջ

— Բարիսաի

— Կղեմէս Բ.—ի

— Յուստինոսի

— Երանոսի

— Կղեմէս Աղեքսանդրացիի

— Տերտուլիանոսի եւայլն:

Ե.— Պատարագամատոյցներ եւ եկեղեցական կանոններ

Որոնց մէջ շատ քիչ թիւով Agrapha կը գտնուին: Աղեքսանդրիոյ Պատարագամատոյցին մէջ, Տէրունական աղօթքին մէջ կը կարդանք հետեւեալ յաւելումը.

«Եւ մեզ փորձութեան մի տանիր որ կարող չենք տանելու»:

Իսկ Եկեղեցական Կանոններէն են.

— Didache Բ. դար

— Syrian Didascalia Գ. դար

— Apostolic Constitutions Դ. դար:

Զ. — Կնոստիկեան յայտնութեան փառքի եւ երգեր

Կնոստիկեան Աւետարանէն անկախ կան նաեւ հետեւեալ Կնոստիկեան գրութիւններ.

— Book of Thomas the Athlete

— Apocryphon of John

— Pistis Sophia

— The Two Books of Jeu

— Memoria Apostolorum

— Questions of Mary

— Excerpta ex Theodoto

— Kephalaia

— Book of Mysteries

— Odes of Solomon եւայլն:

Է. — Թալմուտ

Թալմուտական գրականութեան մէջ միայն երկու տեղ կը հանդիպինք Քրիստոսի անծանօթ խօսքերուն.

ա. — Արամէական խօսքը Մատթէոսի Ե. Գլ. 17րդ. համարին թէ՛ մի կարծէք թէ ես եկայ օրէնքը կամ մարդարէները աւերելու, չեկայ աւերելու հապա կատարելու:

բ. — Մեծ հռչակ վայելող եղիտգար Հիւրկանոս Հրեայ աստուածարանին մէկ գրութեան մէջ, ուր վերջինը կը նկարագրէ իր տեսակցութիւնը Գալիլիացի Յակոբոս անունով անձի մը հետ: Յակոբոս հետեւեալ հարցումը կ'ընէ Հիւրկանոսի. «Զէր օրէնքին մէջ գրուած է, զուն պոռնիկին վարձքը պէտք չէ բերես Աստուծոյ տունը, ուրեմն, օրինաւոր է այս տեսակի դրամ գործածել Քահանայապետին խորհրդական մը հոգալով»: Երբ եղիտգար տալու պատահան մը չի գտներ, Յակոբոս իրեն կ'ըսէ. «Այսպէս սորվեցուց ինձի Նապովրեցի Յիսուսը. Պոռնիկի մը վարձքէն հաւաքուած գումարը պիտի վերագառնայ

պոռնիկի մը վարձքին: Ազտեղութենէ եւ կածը պիտի վերագառնայ ազտեղութեան»:

Ը. — Իսլամական հեղինակներ

Իսլամ հեղինակներու մօտ, մասնաւորապէս իսլամ աստուածարան Էլ-Ղազալիի գրութիւններուն եւ Գուրանին մէջ կը գրանդին շատ մը պարականոն տողեր ու Ag-rapha-ներ:

Իսլամներ Յիսուսի պատմութեան ու վարդապետութեան ծանօթացան Քրիստոնեայ կրօնաւորներու միջոցաւ: Ապա Թալիք Էլ-Մաքքի, զովարանելով խոնարհութեան առաքինութիւնը, Յիսուսի մասին գրած է հետեւեալը. «Ան ըսաւ Իսրայէլի զաւակներուն, ո՛ւր կը մեծնայ հունտը. հողին մէջ: Ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, իմաստութիւնը միայն կրնայ աճիլ մարդու սրտին մէջ, երբ ան հողի վերածուած է»:

Այդպէս մեծ Մոնկոլ թագաւորը (1517-1605) պատերազմէ մը ետք յաղթական մուտք կը գործէ իր մայրաքաղաքը Fath-pursikri (Հնդկաստան) եւ այդ առթիւ մղկթին հարաւային գրան վրայ կ'արձանադրէ Յիսուսի հետեւեալ խօսքը.

«Յիսուս, խաղաղութիւն թող ըլլայ իր վրայ, ըսած է. Այս աշխարհը կամուրջ մըն է, անցիր անոր վրայէն, բայց հոն մի բնակիր»:

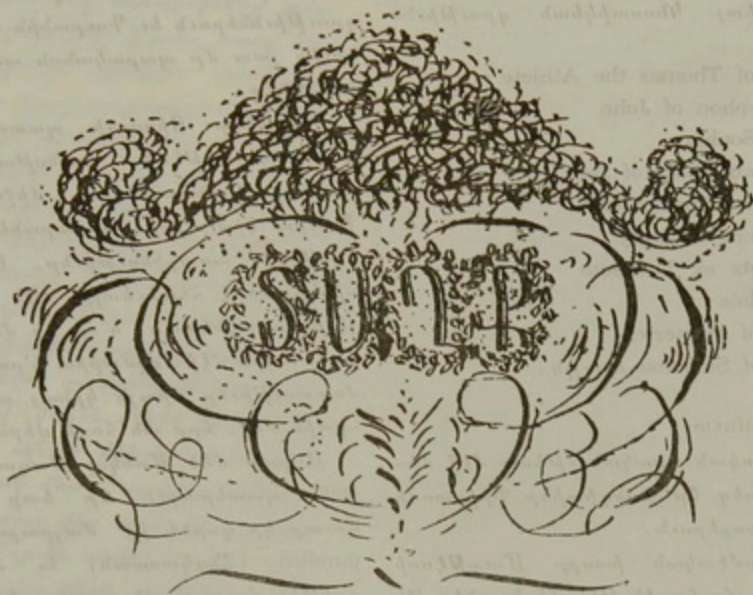
Նոյն խմատով Երբայեցուց Թուղթին մէջ կը կարդանք.

«Վասնզի մենք հոս մնայուն քաղաք չունինք, հապա հանդերձեալը կը փնտռենք» (ԺԳ. 14):

Քրիստոսի՝ մեզի անծանօթ եղող խօսքերուն ուսումնասիրութիւնը եւ յայտնաբերումը ոչինչ նուազեցուց կանոնական չորս Աւետարաններու արժէքէն, այլ իր օգուտը ունեցաւ լոյս սփռելու եւ առաւել տեղեկութիւններ տալու Յիսուս Քրիստոսի կեանքին եւ ուսուցումներուն մասին:

ԲԱՆԳԷՆ ՎՐԴ. ԹՕՓՃԵԱՆ.

ԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՓՈՐՁ ՄԸ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻ

Հայ հեղիաւոր քնարերգակ Պետրոս Դուրեանի (1852 Մայիս 20—1872 Յունուար 21) գրական ծառանգութիւնը բաղկացած է քերթումներէ, քատրերգութիւններէ, ինչպէս նաեւ տասնեակ մը նամակներէ եւ դամբանական մը: Անուրանալի է որ այս խումբին մէջ քերթումները կը հանդիսանան անհամեմատօրէն բարձր, արժէքաւոր ու արուեստի կատարելութեան հասած ստեղծագործութիւններ, որոնց շնորհիւ քաճմամայ վաղաժողով այդ Պոլսեցիքն դարձած է համուր Հայութեան ամենէն սիրելի գրագէտներէն մին:

Սակայն իր քերթումներուն ճակատագիրը, նման իր սեւ բախտին, տխուր պատմութիւն մըն է: Թերեւս աներաժեշտ է այստեղ խօսիլ այդ ճակատագրէն, աւելի տրամաբանական, հասկնալի ու պատճառաբանուած դարձնելու համար ուղղումներու եւ բնագրային վերականգնումի ներկայ վտորդը:

Բանաստեղծին մահէն անմիջապէս յետոյ, շնորհիւ Սկիւտարի Ընթերցասիրաց Ընկերութեան փութաբանութեան՝ կ'որոշուի հատորի մը մէջ ամփոփել Դուրեանի ստեղծագործութիւնները, քերթում ու քատրերգութիւն: Ասիկա՝ նախ կորուստէ փրկելու համար Հայ Գրականութեան պատկանող անգնահատելի գանձեր, եւ ապա իրագործած ըլլալու տարաբախտ Սկիւտարցիին ջնքով իզձը, իր ափ մէջ քերթումները կրատարակուած տեսնելու: Հաւաքուած նիւթերէն քերթումները կը յանձնուին այդ օրերու շեշակաւորներէն Սիմոն Ֆելէկեանի խմբագրութեան, իսկ քատրերգութիւնները՝ Յակոբ Պարոնեանի: Այս վերջինը, դասաւորուել մը ետք՝ քատրերախաղերը սպարան կը յանձնէ, մինչ Ֆելէկեան իրեն վստահուած խմբագրական աշխատանք կը վերածէ սրբագրութեան աններելի յանցանքին: Հատորը, ուրեմն, կրատարակուած բանաստեղծի մահէն զերեք տարի մը ետք՝ 1872-ին, «Տաղ Եւ

Թատրերգութիւնի Պետրոս Դուրեան» տիտղոսով, ծանր մեղքը ունի կատարուած այդ «սըր-րագրութիւններն»: Ան, միւս կողմէ, չի պարունակեր Դուրեանի նամակները:

Կ'անցնին քան տարիներ, մանաւանդ քառերայնադերը, քափառիկ կեանք մը կ'ունենան: 1890-ական թուականներուն Պոլսահայ մը՝ Բարսեղ Ե. Էփէրեան (յետոյ քահանայ) կը հետաքրքրուի Դուրեանի կեանքով ու գրականութեամբ, կը հաւաքէ բանաստեղծին ժամանակակիցներէն այն բոլոր մանրամասնութիւնները որոնք չէին մոռցուած, նկարը գծել կուտայ, եւ կը ձեռնարկէ Դուրեանի գործերու տպագրութեան՝ ձեռագիրներու տետրակի մը վրայէն ուղղելով Ֆէլէկեանի «սըրագրութիւնները»: Հասորը, լոյս տեսած 1893-ին «Տաղի Եւ Թատրերգութիւն», Նամականի, Դամբանական, Տաղանագիր» տիտղոսով, աւելի խմբով աւելցնելով այն պատճառաւ որ վերցուած էին Ֆէլէկեանի փոփոխութիւնները: Սակայն, ինչպէս Արշակ Զօպանեան շուտով կը նկատէ, Էփէրեանի հրատարակութիւնն ալ հեռու էր կատարելալ ըլլալէ եւ չէր ներկայացներ Դուրեանի գործածներուն եւ նամակներուն հարազատ տպագրութիւնը: Որովհետեւ ապրելով Համիտեան հետգիտել յստացող բնակչութեան ներքին, Էփէրեան պարտաւորուած էր. Թուրք գրաքննութեան իսկ ստիպումով, հատորէն դուրս ձգել բանաստեղծին հայրենասիրական-ազատամարտական գործերուն, քիւնով հօք հատ (շիւղձ Առ Հայաստան), «Ե Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն. Հայրիկին», «Ե Վարդանանց» եւ «Վիշտի Հայուն», «Հայրիկին Հայոց», «Նոր Սիւ Օրեր», «Երգ Մարտի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին», «Հայրիկին Հայոց», «Նոր Սիւ Օրեր», «Երգ Մարտի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին», «Հայրիկին Հայուն», կրճատել (երկու տունով) «Սիրեցէ Զ'միման» գործերը, վերցնել վերնագիրը «Երկունի» գործերուն, դուրս ձգել ամենէն կարեւոր տողը «Իմ Յաւը» գործերուն (Հայրենիք մը ունիմ քշուտ)» եւ այլն: Իսկ քառերայնութիւններէն տպուած են միայն երկուքը՝ «Թատրոն» եւ «Վարդ Եւ Շուշան», Նոյնիսկ երէ շշտուի որ դուրս ձգուած գործերուն կը ներկայացնեն Դուրեանի սկզբնական շրջանի եւ արուեստի տեսակետէն բոլոր ստեղծագործութիւնները, դարձեալ հասցուածք մէջ վնաս մը պէտք է համարել բանաստեղծին համար մասնաւորապէս եւ Հայ Գրականութեան՝ ընդհանրապէս: Որովհետեւ, նախ ընթերցողները կը գրկուէին Դուրեանի լրիւ հաւաքածուն ունենալու կարելիութենէն, եւ, մանաւանդ, այս ձեւով անկարելի կը դառնար վերոյիշեալ հօք գործերուն վերցնելու Ֆէլէկեանի «սըրագրութիւնները»: Հետեւաբար անոնք ցարդ մեղի ծանօթ են ներմուծուած եւ արուեստական փոփոխութիւններով. այս պարագան աւելի ծանրակշիւ կը դառնայ երբ նկատուի ունենալ այն հանգամանքը՝ որ Ֆէլէկեան առաւելաբար Հայրենասիրական գործերուն «սըրագրութիւն» է, մինչ հազիւ քանի մը բառ կամ արտայայտութիւն փոքրած է փոփոխութեան ենթարկել մնացեալ քանակական ստեղծագործութիւններէն: Բաց աստի, Էփէրեանի հրատարակութեան մէջ կան ընթերցումի սխալներ, որոնց յաճախմբ յաճախ Ֆէլէկեանի են. որովհետեւ Էփէրեան Դուրեանի ձեռագիր տետրակը իր տրամադրութեան տակ ունենալով հանդերձ եւ ուղղումներ ընելով մէկտեղ՝ յաճախ Ֆէլէկեանի սխալ ընթերցումները կրկնած է եւ կամ, ինչ որ անմիջապէս է, երբեմն պահած Ֆէլէկեանի «սըրագրութիւնները»: Այսպէս, «Ա» վերնագրուած գործերուն մէջ Ֆէլէկեան հետեւեալ երկու տողը կը բերէ.

«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին»
 «Չոր տերեւոց վրայ» սրբուէ մերկ աշուն»

Իսկ Էփէրեան կը կարդայ՝

«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին»
 «Չոր տերեւոց վրայ սրբուէ մերկ աշուն»

մինչ բնագիրն է՝

«Եւ Երբ լրտուի շրջագրեալի մը շրջին»
 «Չոր տերեւոց վրայ» սրբուէ զորս աշուն»:

Հոս երևում կու գան քէ՛ սխալ ընթերցում (Չոր-Չոր) եւ քէ՛ «սըրագրութիւն» եւ այդ «սըրագրութեան» պահպանում Էփէրեանի կողմէ (զորս-մերկ): Անգղաւորութիւն եւ ըմբռնումի պակաս՝ որոնք իմաստի փոփոխութիւն յառաջացուցած են:

Էփէրեան մանր փոփոխութիւններ եւս ըրած է նամակներուն մէջ. օրինակ՝ Տիգրան Աղամանի ուղղուած նամակը (էջ 230) իր հրատարակութեամբ կը սկսի այսպէս.

«Սպասուր,

Մի՛ քողար այդ աշուն հաւաքն. սրտի այս փոփոխիկ թո՛ղ զորս մայրէք»:

Իսկ բնագիրը այսպէս կը սկսի եւ կը վերջացնէ առաջին այդ պարբերութիւնը.

«Սղաւո՛ր»:

Մի՛ քաղեր այդ անհուն հառաչը՝ սրտի այդ փոթորիկը թո՛ղ զուրա ժայթքի... Դու ինձ յիշեցուցեր էիր որ իր (ընդդժուժը Դուրեանին կը պատկանի) հողակոյտին վրայ փունջ մը ծաղիկ սփռեմ. ե՛ս զփութը մը անէծք Աստուծոյ անուանը վրայ թափեցի, աւելի աղէկ չըբէ՛ր. ծաղիկը կը թոռժի, սաղաշն անէծքս Աստուծոյ կողը խրեցա՛ւ»:

«Տրտունջք»-ի Դուրեանն է այստեղ մոնէզը, երբ մնաւանդ ակնարկուած մեռելը իր սիրելիագոյն քարեկամ Վարդան Լուրփեանն է. ո՛չ ոք պէտք է իրաւունք ունեցած ըլլայ կէտ մը իսկ փոխելու կամ յապաւելու. բանաստեղծին ժառանգութենէն:

✱

Էփեքնեանի հրատարակութենէն ետք, վաղամեղի բանաստեղծին եզրայրը՝ եղիշէ Վրդ. Դուրեան (ապա Արեւիկայիսպոս եւ Պատրիարք Կ. Պոստոյ եւ երուսաղէմի) կը ջանայ հաւաքել քերթողին ձեռագրերը: Այդ հաւաքումն է որ հետը կը բերէ երուսաղէմ եւ որ, իր վախճանումէն յետոյ (1930) ի պահ կը դրուի Պատրիարքարանին մէջ: Այդ հաւաքումը կը բաղկանայ հետեւեալներէն.

1) Ա. ՏԵՏՐԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱՄՆԵՐՈՒ

Կը պարունակէ քանիսն քերթումներ: Ապահովաբար սեւագրութեան տեսք մըն է, կամ սկզբնական օրինակում մը տարբեր տեսք: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Պ. Դուրեան. Տետր Առաջին. 1871»: Վերջին երեսն վրայ ունի Դուրեանի կողմէ կատարուած գծագրութիւն մը, զոր Թէոդիկ տպած է իր Տարեցոյցի 1914-ի էջ 19-ին վրայ: Նոյնը, աւելի մեծ-ցում, տպուած է Վահրամ Թէրզիպաշեանի «Պետրոս Դուրեան» մեծագրութեան մէջ (Հայ-կական ՍՍՌ-ի ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1959, էջ 187):

2) Բ. ՏԵՏՐԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱՄՆԵՐՈՒ

Կը պարունակէ երեսունվեց քերթումներ: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Տաղ. Պ. Դուրեան. 1871»: Կը պակսին 19-20 էջերը, ուր վստահաբար կային «Նուագ է. Տարեդարձիկ ձգտանքի Սահմանադրութեան» եւ «Հծծիւնք» քերթումները: Ապահովաբար Ա. Տետրակին վերանայուած եւ սրբագրուած օրինակութիւնն է, տպագրութեան համար պատրաստուած: Երեսունվեց քերթումներէն վերջինը՝ «Ա», ամբողջ յուրի վրայ կը գտնուի: Իսկ «Նոր Սեւ Օրեր»-ուն հետ կայ նաեւ «Մամուլ»-ի Տ ճակտմբեր 1871-ի քիւով նոյնին տպագրութեան մէկ օրինակը: Այս Տետրակին մէջ են Սիմոն Ֆելիքեանի կատարած «սրբագրութիւն»ները, տարբեր գոյն մեկնումով եւ երբեմն մատիտով: Իր մեքտը եղած է «սրբագրելի» բառին վրայէն բարակ գիծ մը քաշել եւ տողերուն միջեւ գտնուող ազատ միջոցին վրայ աւելցնել «սրբագրութիւն»ը:

3-4) «ՎԱՐԴ ԵՒ ՇՈՒՇԱՆ»

Թատրերգութիւն, երկու օրինակ, անբառ տետրակներով:

Ա. Տետրակին վերնագիրն է՝ «Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւ Մասնաց. Թատրերգութիւն երգախառն ի չորս արարուածս. Հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իսկիւտար 1867»:

Բ. Տետրակին վերնագիրն է՝ «Վարդ եւ Շուշան. Թատրերգութիւն երգախառն ի չորս արարուածս. Գրեց Պ. Ա. Դուրեան. Իսկիւտար 1867»: Կը բուի քէ այս տետրակին միայն առաջին էջը (անուանաբերը) եւ երկրորդ էջը («Անձինք») Դուրեանի ձեռնով գրուած են. քատրերգութիւնը ուրիշի մը կողմէ ընդօրինակութիւն է: Մնաւանդ որ, միւսներէն տարբեր՝ այս մէկը չունի բանաստեղծին ստորագրութիւնը վերջաւորութեան:

5) «ՍԵՒ ՀՈՂԵՐ»

Թատրերգութիւն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Սեւ Հողեր. Թատրերգութիւն երգախառն յերիս արարուածս եւ ի մի վերջաբան. Հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իսկիւտար 1868»:

6) «ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ»

Թատրերգութիւն: Թերի: Կը պարունակէ միայն քանի մը արարներ, խառն ի խառն, առանց դասաւորուած ըլլալու:

7) «ԱՆԿՈՒՄՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ»

Թատրերգութիւն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Անկումն Արշակունի Հարստութեան. Հեղինակութիւն Պետրոս Դուրեանի. 1870»:

8) «ԹԱՏՐՈՆ ԿԱՄ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐ»

Թատերգություն: Ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Թատրոն կամ Թշուառներ. ժամանակակից բառերայտադ. Թատերգություն ի հինգ արարուածս եւ յ'երիս պատկերս. Պ. Դուրեան 1871»: Էջ 48-ի վրայ կայ նաեւ «Յառաջաբան»ը, ուրիշ ձեռքի մը կողմէ (Յ. Պարոնեան?) կատարուած «սրբագրութիւն»ներով:

9) «ՏԱՐԱԳՒՐ Ի ՍԻՊԵՐԻԱՍ»

Թատերգություն: Միակ անտիպ ձեռագիր, տպուած Պէյրուիի «Սփիւռֆ» Շաբաբարիքին մէջ (1961, Բիւ 49-52): Տպագրութիւնը կատարուած է խմբագրին՝ Պրմ. Ս. Սիմոնեանի կողմէ, Երուսաղէմի ներկայ հաւաքումէն առնուած ձեռագրին հիման վրայ:

10) ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Տետրակ մը՝ հետեւեալ վերնագրով. «Նամականիք Պետրոս Դուրեանի. 1871»: Բանաստեղծին ձեռագրով, կը պարունակէ հինգ նամակներ.

1) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 5 Փետրվար 1871

2) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 5 Յուլիս 1871

3) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 14 Հոկտեմբեր 1871

4) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 23 Նոյեմբեր 1871

5) Առ Պ. Տ. Աղամեան. 6 Յուլիս 1871

Վեցերորդ նամակի մը ընդօրինակութիւնը սկսած է, սակայն չէ շարունակած. միայն կրցած է գրել. «Զ. նամակ. Առ Պ. Ա. Լուսինեան»:

Իսկ առանձին բուրգերու վրայ են հետեւեալ նամակները, բոլորն ալ բնագիր.

6) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, որ կը համապատասխանէ Էֆէրենեանի հրատարակութեան էջ 249-ի նամակին: Էֆէրենեան իբր բուական կը դնէ «1871 Դեկտեմբեր 10»: Բնագիրը բուական չունի:

7) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 235-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Օգոստոս 13» բուականը:

8) Ա. Լուսինեանին ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 238-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Սեպտեմբեր 6» բուականը:

9) Խօրէն Նալ-Պէյի ուղղուած, Էֆէրենեանի էջ 227-ի նամակին կը համապատասխանէ: Կը կրէ «1871 Յունվար 22» բուականը:

11) ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

Վարդան Լուրփեանի դազադին վրայ Դուրեանի կողմէ արտասանուած դամբանականին տեղագրութիւնը:

*

Այս ձեռագիրներու գոյութեան եւ Երուսաղէմ գտնուելուն մասին յաճախ տկնարկութիւններ քրտնէ Խանգուցեալ Ալշակ Զօպանեան «Անհիտի» մէջ, եւ փափաքած որ աւելցնէ հրատարակուիմ՝ վերջնականապէս ճշդելու եւ ուղղելու համար Դուրեանի երկերէն ներս եղած փոփոխութիւնները: Ինչպէս արդէն կը տեսնուի վերոյիշեալ ցանկէն, ձեռագիրներու այս հաւաքումը որեւէ անտիպ չի՝ պարունակել, բացի «Տարագիր Ի Սիպերիա» բառերգութենէն, տպուած «Սփիւռֆ»ի մէջ 1961-ին:

Թեղիկ 1914-ին իր «Տարեցոյց»ին մէջ հրատարակելով «Նուագ Է. Տարեղարձի Ազգային Սահմանադրութեան» քերթումը, որ մինչեւ այդ օր անտիպ մնացած էր, կ'աւելցնէ. «Միակ անտիպ քերթումը, զոր եղիշէ Արք. Դուրեան հանեցաւ տրամադրել»: Անորոշ այս խօսքէն վ. Թերզիպաշեան հետեւութիւններ կ'ը հանէ եւ կ'ըզրակցեցնէ. «Այս խօսքերից աւելանայ իրաւամբ կարելի է եզրակացնել, որ Դուրեանի հոգեւորական եղբայրը, որը նոյնպէս բանաստեղծ է՝ միտիկ-կրօնական քեֆումով, իր ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ ուրիշ անտիպ բանաստեղծութիւններ, ժառանգութիւն մնացած իր զորացեալ եղբորից: ... Թեղիկը... կարողացել է ձեռք բերել այդ տետրակից (կ'աւելարկէ ձեռագիրներու Ա. Տետրակին) միայն մի բանաստեղծութիւն, քանի որ եղիշէ Արքեպիսկոպոսը չի ցանկացել աւելի տրամադրել» («Պետրոս Դուրեան», Երեւան, 1959, էջ 188-189): Ապա, Թերզիպաշեան կը հարցնէ Ի՞նչ ուր մնացած է ձեռագիր այդ տետրակը, եւ հաւանական կորուստի մը (1914-ի Մեծ Պատերազմի ընթացքին) պատճառով: Դուրեան կը բնոյցնէ Դուրեան Սրբազանի վրայ:

Նախ պէտք է շեշտել Ի՞նչ Թեղիկի տեսած ձեռագիր տետրակը կորսուած չէ եւ կը

ներկայացնել Պետրոս Դուրեանի ձեռագիրներու հաւաքման Ա. Տետրակը (ներկայ ցանկին բիւ 1-ը)։ Յետոյ՝ քերեսու հարկ է կրկին անգամ յայտնել որ ամսիպ ո՛չ մէկ նիւթ կայ ֆերրուամենբրու երկու տետրակներուն մէջ։ Իսկ Թէոդիկի տպած «Ազգային Սահմանադրութեան Տարեդարձի» ֆերրուամեն մինչեւ 1914 ամսիպ մնացած ըլլալը կարելի է բացատրել հետեւեալ կերպով։ 1872-ի Ընթերցասիրաց-Ֆէլէկեան հրատարակութիւնը կատարուած է Բ. Տետրակին վրայէն, ուր, ինչպէս յիշուեցաւ վերը, կարելի է գտնել Ֆէլէկեանի «սրբ-րագրութիւն»ները։ Այդ տետրակին մէջէն կը պակսին 19-20 էջերը, ուր պէտք է գտնուած ըլլան «Նաշուածք Մը» ֆերրուամեն վերջին (հինգերորդ) տունը, «Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» ֆերրուամեն վրան եւ «Հծծիւնք»ի առաջին երկու տունները։ Ֆէլէկեան կրնայ առաջին եւ վերջին ֆերրուամենները ամբողջացուցած ըլլալ Ա. Տետրակէն կամ այն առեւն գոյութիւն ունեցած ուրիշ որեւէ ձեռագրէ, եւ սակայն նկատի ունեցած չըլլալ որ ամբողջ ֆերրուամեն մը («Նուագ») դուրս կը ձգէր այս ձեռով։ Արդէն պակսող տունները առաջին եւ վերջին ֆերրուամեններուն (հարկի 16 տող), չէին կրնար լեցնել պակսող երկու էջերը լրիւ, քանի որ տետրակին իւրաքանչիւր էջը ունի 28 տող։ Աւելի ճշգրիտ ըլլալով, առաջին եւ վերջին ֆերրուամեններու պակսող տունները ունին 16 տող։ «Ազգային Սահմանադրութիւն» ֆերրուամեն՝ 34 տող։ Ընդամենը՝ 50 տող։ Իսկ պակսող երկու էջերու տողերու համագումարն է 56 տող։ Տարբերութիւնը՝ 6 տող, պէտք է հաշուել «Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» ֆերրուամեն իրրեւ վերնագրի միջոց։

Իսկ Էֆէրեանն նոյնիսկ եթէ տեսած ըլլար այդ ֆերրուամեն ձեռագիրը՝ չէր կրնար տպել, գրաքննութեան պատճառաւ։

✱

Քանի մը զիտողութիւններ.

1) Պետրոս Դուրեանի սիրային կեանքին առնչութեամբ, հանելուկ մը գոյութիւն ունի իր ֆերրուամեններէն մէկուն՝ «Զ'նէ Պաշտեմ»ի մէջ յիշուած Պիտոս անունին շուրջ։ Արշակ Զօպանեան իր ուսումնասիրութեան մէջ («Պետրոս Դուրեան», Թիֆլիս, 1894, էջ 71) կը գրէ. «...այդ աշուրը վաւերական չէ. Դուրեանի ձեռագրին մէջ Պ... սկզբնատուր կայ միայն. *Պետոս* վերջէն աւելցուած է, չգիտցուի որո՞ւն կողմէ եւ ի՞նչ նպատակով»։ Իսկ Վ. Թէրզիպաշեան իր յիշուած աշխատութեան մէջ այս մասին կը գրէ. «Ո՞վ է քաճմանած այդ խորհրդաւոր անունն տակ։ Պատահական է արդեօ՞ք, որ Դուրեանին լաւ ճանաչող սկիւտարցիները՝ Ընթերցասիրաց ընկերութեան անդամները, լրացրել են Դուրեանի կիսատ տողը Պիտոս անունով» («Պ. Դուրեան», Երեւան, 1959, էջ 146)։ Հակառակ այս երկու հեղինակներու հաւատարմութեան, ձեռագիրներու ուսումնասիրութենէն երեւան կու գայ որ Դուրեան ի՛նքն անձնապէս Պիտոս գրած է «Զ'նէ Պաշտեմ» ֆերրուամեն մէջ։ Բազմատեղով ձեռագիր երկու տետրակները, կը տեսնուի որ առաջին, սեւագրութեան տետրակին մէջ միայն «Պ...» դրուած է, մինչ երկրորդին մէջ (որ աւելի ուշ ընդօրինակուած է եւ սրբագրութեամբ՝ վերջնական ձեւ ստացած ֆերրուամենները կը պարունակէ), «*Պիտոս*» վրան ձեռով կ'երեսի, նոյնիսկ Դուրեանի ձեռագրով։ Հետեւաբար ուրիշներու կողմէ կատարուած կամայական յաւելում մը չէ այդ անունը։ Միւս կողմէ, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել որ «*Պիտոս*» բառը, եօթերորդ տան առաջին տողին իբր վերջին բառ, յանգարանական կամ հնչական ո՛չ մէկ առաւելութիւն կ'ընծայէ բանաստեղծին՝ յաջորդ երեք տողերուն առնչութեամբ. ուրեմն այդ անունը հո՛ւն, յայտնապէս դրուած է իբր բնական եւ զգացական մէկ ներքին ստիպման ու պատճառի արդիւնք եւ քերեսու կը ներկայացնէ իրապէս այդ անունով սիրուած էակ մը։ (Թէրզիպաշեան կը յիշէ Արաքսիա-Պիտոս դերասանուհի մը, Դուրեանի հասակակից եւ Վարդանանի դերասանայտուքին անդամ, որ իր գործունէութիւնը սկսած է 1867-68 բուսականներուն, երբ բանաստեղծն ալ այդ խումբին հետ էր։ Այս բոլորը պարզ գուցադիպութիւն է. ո՞վ գիտէ։)

2) Արշակ Զօպանեան իր յիշուած ուսումնասիրութեան մէջ (էջ 174) խօսելով Դուրեանի գրելու եղանակին մասին, կ'աւելցնէ որ հեղինակին կողմէ իսկ գոտարուած սրբագրութիւնները երբեմն անճշակ են, ու իբրեւ օրինակ կու տայ հետեւեալ տողը (առնուած բանաստեղծին վերջին՝ «Ա» խորագրուած կիսաւարտ ֆերրուամեն).

«Ուր գէթ ցամբած է կանթիկին, առկայք իւր».

Զօպանեան կ'աւելցնէ. «Դուրեան ցամբածը փոխած է մարածի։ Իւրին ցամբիլը աւելի ճիշդ չէ՞ քան իւրին մարիլը»։ Պահուած ձեռագրին մէջ սակայն՝ ճիշդ հակառակն է իրողութիւնը. Դուրեան նախ գրած է «մարած» եւ ապա բառը փոխած «ցամբած»ի, իր իսկ ձեռագրով։

Նոյն զբօնի մէջ, Զօպանեան կու տայ «Սիրեցի Գեղ» ֆերբուսածին երկու տարբերակները: Սակայն յայտնաբերուած տպագրական անկանոնութեան մը հետեւանով՝ երկու ֆերբուսածներուն առանձին տունները խառնուած են իրարու եւ յաջորդականութիւնը այս ձեւով խանգարուած է: Երկու տարբերակներուն տուններուն համադրմամբ բնաւ է: Զօպանեանի տպածին մէջ 1, 2, 3, եւ 4 տունները կը ներկայացնեն Ա. տարբերակին առաջին չորս տունները, եւ մնացեալ տունները կը սկսին 9-էն եւ կը շարունակուին ամբողջութեամբ մինչեւ 12, ներառեալ: Աստի կը ներկայացնեն Ա. տարբերակը, զնշուած՝ Դուրեանի կողմէ ձեռագիր Ա. Տետրակին մէջ: Միւս տունները, այսինքն 5, 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 եւ 20 կը ներկայացնեն Բ. տարբերակը, որ է ծանօթ «Սիրեցի Գեղ» ֆերբուսածը՝ 10 տուններով:

3) Զետագրի Ա. Տետրակը կը բովանդակէ 29 տաղեր, առաւել՝ երկու տարբերակներ («Սիրեցի Գեղ» եւ «Զօնիկ»): Իսկ Բ. Տետրակը պարունակած է 36 տաղեր, որոնցմէ երկուքը («Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան» եւ «Հծծիւնք») կը պակսին: 19-20 էջերը ինկած ըլլալով: Երկու տետրակներուն բովանդակութիւնն է հետեւեալը.

Ա. ՏԵՏՐԱԿ

Բ. ՏԵՏՐԱԿ

- 1 Իզմէ Հայրենասիրի
- 2 Սիրեցի՛ք Զմիմեանս
- 2բ Սիրեցի Գեղ (Զնշուած հեղինակին կողմէ. տարբերակ ԹԻ. 16-ի)
- 3 Պէտք է Մեռնի՛ր
- 4 Յընտրուեմ Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին
- 5 Ի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին
- 6 Հայրիկն Հայոց
- 7 Երգ Պատերազմի վարդապետ
- 8 Աս Կոյսն
- 9 Վիշտ Է Հայուն
- 10 Կոյսն Լեւալ
- 11 Նայումք Մի
- 12 Նուագ Է. Տարեդարձի Ազգային Սահմանադրութեան
- 13 Հծծիւնք (Զնշուած հեղինակին կողմէ. տարբերակ ԹԻ. 22-ի)
- 14 Մանուկն Աս Խաչ
- 15 Իցի՛ր Թէ
- 16 Սիրեցի՛ք Գեղ
- 17 Սիրել
- 18 Դրժիկ
- 19 Լընակ
- 20 Թրքուհին
- 21 Դիշեր Մի
- 22 Զօնիկ
- 23 Նէ
- 24 Աս Մայիս
- 25 Առաջին Կասկածք
- 26 Վերոգրեալ Տաղէն Օր Մը Վերջը
- 27 Զճէ Պաշտեմ
- 28 Կոկոն-Մաղկունք Կոյսին
- 29 Սե՛ւ, սե՛ւ

- 1 Իզմէ Աս Հայաստան
- 2 Սիրեցի՛ք Զմիմեանս
- 3 Պէտք է Մեռնի՛ր
- 4 Ի Պատրիարքական Ընտրութիւն Ամեն. Հայրիկին
- 5 Ի Դիմաւորութեան Ամեն. Հայրիկին
- 6 Հայրիկն Հայոց
- 7 Երգ Մարտին Վարդապետ
- 8 Նէ
- 9 Աս Կոյսն
- 10 Վիշտ Է Հայուն
- 11 Կոյսն Լեւալ
- 12 Նայումք Մը
- 13 (Զետագրին 19-20 էջը ինկած: Ազատագրութեան կը պարունակէր «Նուագ Է. տարեդարձի ազգային Սահմանադրութեան» զերթուածը)
- 14 (Զետագրի Թափած 20րդ էջը: Ազատագրութեան կը պարունակէր «Հծծիւնք» զերթուածը)
- 15 Զօնիկ
- 16 Մանուկն Աս Խաչ
- 17 Իցի՛ր Թէ
- 18 Սիրեցի Գեղ
- 19 Սիրել
- 20 Դրժիկ
- 21 Լընակ
- 22 Թրքուհին
- 23 Ներս Հետ
- 24 Տրտունքք
- 25 Զղջում (Օր Մը Վերջը)
- 26 Զճէ Պաշտեմ
- 27 Կոկոն-Մաղիկ Կոյսին
- 28 Սե՛ւ, Սե՛ւ
- 29 Աս Մայիս
- 30 Մանիշակ
- 31 Իմ Հանգիստը
- 32 Նոր Սեւ Օրիք (Կը զտնուի Նաեւ «Մամուլի մէջ տպուածին մէկ օրինակը)
- 33 Իմ Յաւը
- 34 Նուէր Յիշատակի Աս Պ. Յ. Ճանփեսեան. Յո՛ւշք
- 35 Ի Գերեզմանն Ամենասիրելոյ վարդապետ Լուրֆեանի. Հեծեծմունք
- 36 Ա. (Տետրակէն անշուտ՝ առանձին Թուգթի վրայ)

4) Ընթերցասիրաց-Ֆելիկեան հրատարակութիւնը կը պարունակէ 37 փերուած: Տարբերակներ չունի: Հրատարակուած է ձեռագրի Բ. Տնտրակին հիման վրայ, ուր, ինչպէս յիշուեցաւ, կը գտնուին Ֆելիկեանի «սրբագրութիւն»ները: Էփէրենեան հրատարակութիւնը կը պարունակէ 32 փերուած, առանկ չորս տարբերակ («Պէտք է Մեռնի», «Սիրեցի Բեզ», «Եղի՛ւ Թէ» եւ «Վիշտ Զայուն»։ այս վերջինը՝ աղետաւորած եւ միայն ... եօր տող): Երկու հրատարակութիւններուն բովանդակութիւնն է հետեւեալը (միայն տաղեր)։

ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ-ՖԵԼԷԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԷՓԵՒՐՃԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

- 1 Իզճ Լա Զայաստան
- 2 Եղի՛ւ Թէ
- 3 Մանուկն Լա Խաչ
- 4 Ի Պատրիարքական Ընտրութիւն Լմեն. Զայրիկին
- 5 Մանիշակ
- 6 Ի Դիմաւորութեան Լմեն. Զայրիկին
- 7 Սիրեցի Բեզ
- 8 Զայրիկն Զայոց
- 9 Նոր Սեւ Օրեր
- 10 Սիրել
- 11 Երգ Մարտին վարդանանց
- 12 Լնակ
- 13 Պէտք է Մեռնի՛լ
- 14 Լա Մայիս
- 15 Թրքուհին
- 16 Նէ
- 17 Վիշտ Զայուն
- 18 Սիրեցէ՛ք Զմիմեանս
- 19 Ներա Զետ
- 20 Լա Կոյսն
- 21 Կոյսն ԼԷնալ
- 22 Նայուածք Մը
- 23 Դրժել
- 24 Զնէ Պաշտեմ
- 25 Սե՛ւ, սե՛ւ
- 26 Կոկոն-Նաղիկ Կուսին
- 27 Ի Գերեզմանն Լմենաւորելոյ վարդան Լուրժեանի. Զեծեծմունք
- 28 Զծծիւնք
- 29 Յօնիկ
- 30 Նուր Յիշատակի Լա Յ. Զանժեանեան. Յուշ
- 31 (Մերձ Ի Մահ Գրուած) Տրտունչ
- 32 Զգջում (Օր Մը վերջը)
- 33 Իմ Մահը
- 34 Ի՛նչ Կ'ըսեն
- 35 Իմ Զանգիտը
- 36 Իմ Յաւը
- 37 Լ.

- 1 Եղի՛ւ Թէ
- 2 Մանուկն Լա Խաչ
- 3 Մանիշակ
- 4 Սիրեցի Բեզ
- 5 Սիրել
- 6 Լնակ
- 7 Պէտք է Մեռնի՛լ
- 8 Լա Մայիս
- 9 *** (Թրքուհին)
- 10 Նէ
- 11 Սիրեցէ՛ք Զմիմեանս
- 12 Ներա Զետ
- 13 Լա Կոյսն
- 14 Կոյսն ԼԷնալ
- 15 Նայուածք Մը
- 16 Դրժել
- 17 Զնէ Պաշտեմ
- 18 Սե՛ւ, սե՛ւ
- 19 Կոկոն-Նաղիկ Կուսին
- 20 Ի Գերեզմանն Լմենաւորելոյ վարդան Լուրժեանի. Զեծեծմունք
- 21 Զծծիւնք
- 22 Յօնիկ
- 23 Նուր Յիշատակի Լա Յ. Զանժեանեան. Յուշ
- 24 Տրտունչ
- 25 Զգջում (Օր Մը վերջը)
- 26 Իմ Մահը
- 27 Ի՛նչ Կ'ըսեն
- 28 Իմ Զանգիտը
- 29 Իմ Յաւը
- 30 *** (Պէտք է Մեռնի՛լ տարբերակը)
- 31 *** (Լա Սրանայ Օրն երջանիկ...)
- 32 Մնաս Բարեւ՛ւր (Սիրեցի Բեզի տարբերակը)
- 33 *** (Փոխանակ Բազցը Օրօրենքու...)
- 34 Կը Սիրեմ Զեզ (Եղի՛ւ Թէի տարբերակը)
- 35 Զայուհին
- 36 Լ.

Զետեաբար, ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ ցանկերէն, Պետրոս Դուրեանի տաղերը քիով քանատու են, առանց նկատի ունենալու հինգ տարբերակներ՝ «Սիրեցի Բեզ», «Զօնիկ», «Պէտք է Մեռնի», «Եղի՛ւ Թէ» եւ «Վիշտ Զայուն»։

5) Ընթերցասիրաց-Ֆելիկեան հրատարակութեան մէջ տաղերը կը հետեւին կամայական դասաւորումի մը: Նոյնն է պարզան էփէրենեան հրատարակութեան: Անձնապէս կը խորհիմ որ յարմարագոյն լուծումն է պահել Պետրոս Դուրեանի դասաւորումը (Բ. Տնտրակ), որ արդէն կ'ընդգրկէ փերուածներուն մեծ մասը: Այդ ցանկին վրայ հարկ պիտի ըլլար աւելցնել չորս տաղեր՝ «Իմ Մահը», «Ի՛նչ Կ'ըսեն», «Զայուհին» եւ «Լա Սրանայ Օրն

երջանիկ»։ Այս ձևով, կարելիութեան սահմաններում մէջ յարգուած պիտի ըլլար տարա-
բախտ հեղինակին ալ բաղձամբ, քանի որ երկու տնտրականներուն մէջ նոյն դասակարգումը
պահուած է, որմէ կրնայ հետեւցուիլ թէ Դուրեան կրնար նախասիրութիւն մը ունեցած ըլ-
լալ նման դասակարգումի մը համար։

6) «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»ի մէջ (1966, Իւ 2, էջ 165) Ա. Ս. Շարուր-
եան կը գրադի Դուրեանի բնագիրներուն խնդրով և քանի մը հարցեր մէջտեղ կը բերէ։ Ներ-
կայ փորձը կը շանայ, ի միջի այլոց, պատասխանել այդ հարցումներուն եւ միաժամանակ
լուսարանել մուր մնացած բնագրային զանազան կէտեր։

7) Պետրոս Դուրեանի տաղերուն ամբողջական եւ ճշգրիտ հրատարակութիւնը
անհրաժեշտութիւն մըն է։ Անհրաժեշտութիւն մը՝ որ երկար տարիներէ ի վեր զգացուած
է եւ որ սակայն կարելի չէ եղած ցարդ իրագործել։ Բնագիրներու վերականգնումի մերկայ
փորձը առաջին քայլն է նման ձեռնարկի մը։

Աշխատութեան մէջ նկատի առնուած են *Ժիւլիան* Պետրոս Դուրեանի երկու ձեռա-
գիր տնտրականները եւ Ընդերքցասիրաց-Ֆելիէկեան ու Էֆէրենեան զոյգ հրատարակութիւննե-
րը։ Այս երկուքն ալ եղող հրատարակութիւնները նկատած են մէկուն կամ միւսին սխալ-
ները ակամայ կրկնող տպագրութիւններ։

Ներկայ փորձին մէջ Ընդերքցասիրաց-Ֆելիէկեան հրատարակութեամբ լոյս տեսած
քերականները դրուած են միշտ ձախ էջին վրայ, իսկ դիմացը՝ Դուրեան բնագրի քեր-
ականները (Բ. Տետրակ)։ Էֆէրենեանի սխալները կամ տարբերութիւնները ցոյց տրուած են
իւրիւ ծանօթագրութիւններ՝ աջ էջին տակը։ Այդ տարբերութիւններուն մէջ նկատի առ-
նըւած չեն յանալ կետադրութեան փոփոխութիւնները, բացի այն պարագաներէն՝ երբ նման
բան մը իմաստի ալ փոփոխութիւն պիտի յառաջացնէր։

Այս աշխատութեան մաս չի կազմեր նամակներու եւ քատրերգութիւններու
համեմատական հրատարակութիւնը։ Այդպիսի ձեռնարկ մը կը կարօտի աւելի ժամանակի,
առատ համբերութեան եւ տնայնացն աշխատանքի։

Հայ ժողովուրդի արժանաւորագոյն գրակ. տարաբախտ Պետրոս Դուրեանի անձին
եւ գործին նկատմամբ տածուած բուռն սիրոյ եւ հիացումի արդիւնք է այս համեմատ փորձը,
որ նպատակ ունի իր օկոբնատիպ գեղեցկութեան բերելու քննարկական մեծ քերական ան-
մահ ժառանգութիւնը, ի շահ եւ ի վայելում բոլոր այն սերունդներուն՝ որոնք բանաստեղ-
ծին հետ պիտի սիրեն, անոր նման պիտի հառաչեն ու անոր սեւ ճակատագրովը պիտի միտն,
միաժամանակ այցունելով կեանքի ու մահուան, ոչնչութեան եւ անմահութեան յախտեանական
ու անլուծելի խորհուրդներէն։

ԱՐԱՅ ԳԱՆՏՅԵԱՆ

ԻՂԶՔ ԱՌ ՎԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՐԲՈՐ ցօղին փաղփուն շիթեր գիշերուան
 Խոտի՝ բերթի՝ ծաղկի վըրայ կը տեղան,
 Եւ երբ երկինք աստղեր շողան մթավար,
 Յայտեն արցունք՝ կայծ իմ աչերըս խաւար.
 Ի՛նչ, Հայաստան, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սեւ նոնի մ'ըլլալ, քեզ շո՛ւք տալ:

Զիս աստղազարդ երկին սփոփել չ'է կարող,
 Մասեաց սարին արտասուալից է նա ֆօղ,
 Չեր յիշատակն ինծի համար հեշտագին՝
 Նըման կուսին սիրոյ առջի արցունքին.
 Դամբա՛նք, աւե՛րք, ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, ձեզ ցօ՛ղ տալ:

Երկաթ՝ շղթայ՝ բանտ՝ եւ անգունդք ու վրէիք,
 Ամպրոպ ու շանք, մահուան զանգակ ու ջահեր՝
 Զ'է, չ'են կարող պահ մը ձեր վառ յիշատակ
 Ծածկել սեւի՝ ու սոսկումի՝ վէճի տակ.
 Ազա՛տ օրե՛ք, ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ հուր մ'ըլլալ, եւ ձեզ Հայո՛ւն տալ:

Զուարթ բնութեան այն կամարներն ծաղկահիւս,
 Բոյր՝ կայծ ու գեղ, նայուածք՝ ժըպիտ սիրուհոյս,
 Անուշ հովեր՝ արծաթ ալիք վրտակին
 Չեր հուրն սրտէս պահ մը առնել չը կրցին.
 Փառա՛ց օրեք, ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ձեզ պատրոյք մ'ըլլալ, ու լո՛յս տալ:

Արշալոյսին տժգոյն աստղեր երբ փալփին,
 Գողտըր գեղգեղ վարդակարօտ բուլբուլին,
 Բնութեան դաշնակք, ո՛հ, չ'են կրնար նուագեր
 Զձեզ հառաչք, յոր մոբնչեն նոնիներ.
 Սե՛ւ սե՛ւ օրեք, ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, արիւն մ'ըլլալ, եւ ձեզ կարմի՛ր տալ:

Թերեւս ժպտին Հայոց մըքին սարերը,
 Կամ շունչ ծխեն Սիպիբիոյ սառերը,
 Բայց սեւ հոգիք ու սեւ նանկեր անողոք
 Խեղդել կուգան ազատ հոգւոյս իմ բողոք,
 Արդարութի՛ւն, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սուր մ'ըլլալ, սրտեք քեզ մուտ տալ:

ԻՂՉՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Երբոր ցօղին փաղփուն շիթերն գիշերուան
 Խոտի՝ թերթի՝ ծաղկի վըրայ կը շողան,
 Երկինքն երբոր աստղեր փալփիին գիշերը՝
 Յայտեն արցունք՝ կայծ իմ ցաւած աչերը։

Ի՛նչ, Հայաստան, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սեւ նոնի մ'ըլլալ՝ քեզ շո՛ւք տալ։

Զ'իս աստղագարդ երկին սփոփել չ'է կարող,
 Մասեաց սարին արտասուալից է նա ֆօղ,
 Ձեր յիշատակն ինծի համար հեշտագին՝
 Նըման կուսին սիրոյ առջի արցունքին։

Դամբա՛նք, աւե՛րք, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, Ձեզ քա՛ց տալ։

Երկաթ՝ շղթայ՝ զնդան՝ անդունդք ու վրէժեր,
 Ամպրոպ ու շանթ, մահուան զանգակ ու ջահեր,
 Զ'է, չ'են կարող պահ մը Ձեր վառ յիշատակ
 Ծածկել սեւի ու սոսկումի՝ վէմի տակ։

Ազա՛տ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ հուր մ'ըլլալ եւ Ձեզ Հայո՛ւն տալ։

Զուարթ բնութեան այն կամարներն ծաղկահիւս,
 Բոյր՝ կայծ ու գեղ, նայուածք՝ ժրպիտ սիրուելոյս,
 Անուշ հովեր՝ արծաթ ալիք վըտակին
 Ձեր հուրն սրտէս պահ մը առնել չը կրցին։

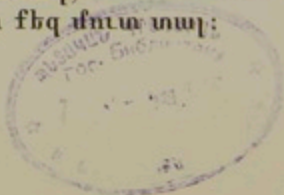
Փառա՛ց օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, պատրոյց մ'ըլլալ այլ Ձեզ, ու լո՛յս տալ։

Արշալոյսին տժգոյն աստղեր երբ փալփին,
 Գողտըր գեղգեղն վարդակարօտ բուլբուլին,
 Բնութեան դաշնակք, ո՛հ, չ'են կրնար նըւաներ
 Ձեր հառաչներն որով մոռնչեն նոնիներ։

Սե՛ւ սե՛ւ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, արիւն մ'ըլլալ եւ Ձեզ կարմի՛ր տալ։

Թերեւս ժպտին Մասեաց մըքին սարերը,
 Կամ արտասուին Սիպերիոյ սառերը,
 Բայց սեւ հոգիք ու սեւ նանկեր չ'են կրնար
 Խեղդել իմ ձայնս՝ փշրել փըշոտ իմ քընար։

Արդարութի՛ւն, քեզ մոռնա՛լ,
 Երբե՛ք, այլ սուր մ'ըլլալ՝ սրտեր քեզ մոռնա՛լ տալ։

Մինչ ցեփր գոչեմ, ձայներս մէկը չը լսեր,
 Հայն իւր ժանգոտ չղթան երբէ՛ք չը սարսեր...
 Բնաւ ինձ հետ իրաւունք ոչ թոթովեց,
 «Հայր չես» ծաղրեց, եւ ձայնը զիս չը թովեց.

Հա՛յ ու շղթայ, ձեզ մոռնա՛լ,
 երբէ՛ք, այլ շունչ մ'ըլլալ, ու ձեզ ոգի տալ:

Հարուստն ու կղեր թէ ազգ ըզգան եւ վառին,
 Թէ «Լոյս եւ Սէր» հայ սրտերուն մէջ թառին,
 Թէ հայութիւն երկնէ «Ազատ գաւակներ»,
 Թ'եղբայրութեան՝ սիրոյ վառին կըրակներ,
 Քնա՛րդ իմ, գեցեզ մոռանա՛լ,
 Ո՛չ, յետ շիրմիս քեզ ձայն ըլլալ, ու հայ լալ:

1869

ՍԻՐԵՑԷՔ ԶՄԻՄԵԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վեհ գազար-
 Միշտ փալփուդ, սիրոյ անշէ՛ջ հառագայթ,
 Դեռ կըսպասե՞ս թափել սրտից քու սըլաք.
 Զո՛ւվ կը հըսկես, վեհ եւ անդո՞ւնդ, թէ կըմախք,
 Որ սեւ ժայռից մէջ մարեցաւ այն բեկբեկ
 Բարբառն վըսեմ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Ծածկէ ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛յ,
 եւ թող խայտան ցաւոտ ոսկերք սեւ Յուդայ...:
 Ժանգոտ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
 Նոր կըրօնին հետ արեան ուղիք առին քայլ...
 Թնթանօթին առջի բոմբիւնն խեղդեց սէզ
 Զֆաղքը հագագ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մարդագոհով վատիկանի մըլխացին
 Ծխնելոյգքը, կամարքը «փա՛ռք» գոռացին,
 Փոխ-Քրիստոս Խաչն ըրին դաստակ կացինի՜
 Սեւ դըրօշ մը ատելութեան արիւնի,
 Դարուց մոխրէն կամ ամպերէն յուսայ հէ՛ք
 Զրկեալն լըսել թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մինչ ց'ե՞րբ գոչեմ, ձայներս մէկը չը լըսեր,
Հայն իւր ժանգոտ շղթան երբէ՛ք չը սարսեր...
Վայրկեան մ'ինձ հետ դեռ իրաւունք չ'ընթովեց,
Հայն գ'իս ծաղրեց, եւ ձայն մը գ'իս չը թովեց:

Դեռ կը գոչեմ Ձեզ, Հայե՛ր,
Որ դամբանիս մէջ չը լըսեմ Ձեր վայեր:

Հարուստն ու կոյեր թէ ազգ ըզգան ու վառին,
Թէ «լոյս եւ սէր» Հայ սրտերուն մէջ թառին,
Թէ լուսոյ դարն երկնէ «ազատ գաւակներ»,
Թ'եղբայրութեան՝ սիրոյ վառին կըրակներ,
Թէ եւ ըլլամ ես մեռել,
Դամբանէս դուրս կ'նետուիմ Ա.ԶԱՏ Հայն տեսնել:

1869

ՍԻՐԵՑԷՔ⁽¹⁾ ԶՄԻՄԵԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վեհ գազաթ
Միշտ փալփելող,⁽²⁾ սիրոյ անշէ՛ջ նառագայթ,
Դեռ կըսպասե՞ս⁽³⁾ թափել սրտից⁽⁴⁾ փու սըլաք:
Զ'ո՞վ կը հըսկես, վիհ եւ անդո՞ւնդ թէ կըմախփ.
Ո՞ր⁽⁵⁾ սեւ ժայռից մէջ մարեցաւ այն բեկբեկ
Բարբառն վըսեմ թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

⁽⁶⁾Ծածկէ ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛յ,
Եւ թող խայտան ցաւոտ ոսկերք սեւ Յուդայ...:
Ժանգոտ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
Նոր կրօնին հետ արեան հեղեղն առաւ փայլ...
Թնդանօրին առջի բումբիւնն խեղդեց սէզ
Զհագագըն փաղցր թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

Մարդագոհով Վատիկանի մըխացին
Ծխնելոյգէր, կամարքը «փա՛ռք» գոռացին,
Փոխ-Քրիստոս Խաչն ըրին դաստակ կացինի՝
Սեւ դըրօշ մը ատելութեան արիւնի.
Դարուց մոխրէն կամ ամպերէն յուսայ հէք
Զրկեալն լըսել թէ «ըզմիմեանս սիրեցէ՛ք»:

(1) էֆս. ՍԻՐԵՑԷՔ: (2) էֆս. փալփելող: (3) էֆս. կ'սպասե՞ս: (4) էֆս. սրտից:
(5) էֆս. Ո՞ր: (6) էֆս. Այս եւ հետագայ տուեցը կը պակսին, անշուշտ իբր հետեւանք հա-
միտեան գրաւմնութեան արգելին:

Տնանկին դամբանը կ'անհետի ոտնակոխ,
Տրնակին մէջ մարի առկայծ կանքեղն հող,
Այն մութին մէջ նօթի տրդեկ կը հեծեն,
Դղեակըն խրախ մինչեւ լոյս ջահ կը հիւծեն,
Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սրբարշաւ,
Հէֆին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջաւ...

Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար՝
Որ գեղ՝ ծաղիկ՝ արցունք ու փառք չը ֆանջնար՝
Նորա ցուրտ գոգն աղքատը սոսկ կ'ըստփոփի,
Հոխն եւ տընանկ պատանքին մէջ կ'ըլլան մի.
Կայծակնաքեւ քէ մըռընջեն մըրըրիկներ
Թէ «սիրեցէ՛ք գ'իրար», հէֆն հոս չեն սիրեր:

1869

ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻՒԼ

Դժգոյն գիշեր մ'էր ֆաղցրաբոյր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերք «սիրոյ վերք» ցոլային,
Դեղնած ու չոր քերթից՝ լուսինն իր բեկբեկ
Շողքը ցօղէր ամրան վարսիցն աղբեկ.
Շամբերուն մէջ կը սողոսկեր ուղիս մ'անհետ,
Կայծեր՝ աստղեր կը խաղային ալեաց հետ,
Սիւզը խաղար տերեւներուն հետ քեքեւ,
Կը շոյէր գլուխս՝ այրած ֆակատս վառէ քեւ,
Նա իր շնչովն իս գոհ ընել կը կարծեր,
Բայց կ'արծարծեր, ո՛հ, իմ սիրոյն բիւր կայծեր...
Ոգի մ'անցաւ սրտէս քողուց հոն ըստուեր,
Աստեղց բոյլ մը... միայն գիտեն զայս աստղեր...:
Համբոյրի մը յիշատակն էր սիւզին շունչ,
Իր դողդոջ ձայնն՝ տերեւներուն սա շըշունչ.
Գունատ ֆակտին տխրիկ պատկերն այս լուսին...
— Ո՛հ, կեանք պէտք է տալ՝ սիրտ տրուի քէ կուսին:
Կը սիրէ նէ, նայուածքին մէջ կը քողմի.
Ո՛հ, ի՞նչ է նէ — ձիւնով շաղուած մի անդրի,
Վըսեմ ֆակտին վըրայ գոյգ մը աստղեր վառ՝
Եթէ սիրէ՝ հալի, ք'ատէ՝ կտրի սառ...:
Լոկ հուր աչեր՝ ժրպիտ՝ արցունք տեսի նալ.

Տնանկին⁽⁷⁾ դամբանը կ'անհետի ոտնակոյս,
Տընակին մէջ մարի առկայծ կանքեղն հող,
Այն մութին մէջ նօթի տըղեկէ կը հեծեն,
Դղեակըն⁽⁸⁾ խրախ մինչեւ լոյս ջահէ կը հիւծեն,
Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սըրարչաւ,⁽⁹⁾
Հէֆին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջաւ...

Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար՝
Որ գեղ՝ ծաղիկ՝ արցունք ու փառք չը ֆանչնար՝
Նորա ցուրտ գոգն աղփատը սոսկ կ'ըսփոփի,
Հոյսն ու տընանկ պատանին⁽¹⁰⁾ մէջ կ'ըլլան մի-
կայծակնաքել քէ մըռընչեն մըրըրիկներ
Թէ «սիրեցէ՛ք գ'իրար», հէֆն հոս չեն սիրեր:

1869

ՊԵՏՔ Ե ՄԵՌՆԻՆԼ⁽¹⁾

Դժգոյն գիշեր մ'էր ֆաղցրաբոյր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերթ «սիրոյ վերքէ»⁽²⁾ ցոլային.
Դեղնած ու չոր քերթից՝ լուսինն իր⁽³⁾ բեկրեկ
Շողքը ցօղէր ամրան վարսիցն աղէքեկ.
Շամբերուն մէջ կը սողոսկէր ուղիս մ'անհետ,
Կայծեր՝ աստղեր կը խաղային ալեաց հետ.
Սիւզը խաղար տերեւներուն հետ քերել,
Կը շոյէր գլուխս՝ այրած ֆակատս վառէ⁽⁴⁾ քել,
Նա իր⁽⁵⁾ շնչովն իս գահ ընել կը կարծէր,
Բայց կ'արծարծէր, ո՛հ, իմ սիրոյն բիւր կայծեր...
Ոգի մ'անցաւ սրտէս՝ թողուց հոն ըստուեր,
Աստեղց բոյլ մը ... միայն գիտեն գ'այս աստղեր...:
Համբոյրի մը յիշատակն էր սիւզին շունչ,
Իր դողդոջ ձայնն՝ տերեւներուն սա շըշունչ.⁽⁶⁾
Գունատ ֆակտին տխրիկ պատկերն այս լուսին...
—⁽⁷⁾Ո՛հ, կեանք պէտք է տալ՝ սիրտ տրուի քէ կուսին:
Կը սիրէ նէ, նայուածքին մէջ կը քառմի.⁽⁸⁾
⁽⁹⁾Ո՛հ, ի՞նչ⁽¹⁰⁾ է նէ — ձիւնով շաղուած մի անդրի,
Վըսեմ⁽¹¹⁾ ֆակտին վըրայ⁽¹²⁾ գոյգ մը աստղեր վառ՝
Եթէ սիրէ՛ հալի, ք'ատէ՛ կտրի⁽¹³⁾ սառ...:
Լոկ հուր աչիւր՝ ժըպիտ՝ արցունք տեսի նալս.

(7) Էֆս. Տընակին: (8) Էֆս. Դղեակըն: (9) Էֆս. Ժխորով կ'անցնի սըրարչաւ:

(10) Էֆս. պատանին:

(1) Էֆս. ՊԵՏՔ Ե ՄԵՌՆԻՆԼ: (2) Էֆս. Վերք: (3) Էֆս. Իւր: (4) Ա. տետրակին մէջ՝ չգարչէ: (5) Էֆս. Իւր: (6) Էֆս. Միջակետը կը պակսի: (7) Էֆս. Գծիկը կը պակսի: (8) Էֆս. Կը քառմի: (9) Էֆս. Գծիկ մը դրուած: (10) Էֆս. Ի՞նչ: (11) Էֆս. Վսեմ: (12) Էֆս. Վըրայ: (13) Էֆս. Կտրի:

կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզզաց սիրաբալս,
 Սիրոյ մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խօսք,
 Դողդոջ ու գիրկ՝ պաղ ձեռք մ'ըզզաց ձեռքը սոսկ.
 Թեւերուս մէջ լոյս մը՝ հով մը մարեցաւ.
 Էակ չ'էր նէ, այլ սէր՝ հուր՝ շունչ՝ ժրպիտ՝ ցաւ.
 Գոհար աչեր՝ վարդ այտ՝ այլ ինքն էր քախիծ.
 Այն գիսաւոր աստղէն «քար մը» մընաց ինձ...
 Յիշատակ մը՝ գերեզման մը... սո՛ւրբ սափոր՝
 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընէ միշտ քափօր...
 Երանի՜ր թէ ըլլամ ես շիթ մ'արտասուի
 Եւ անհետիմ դամբանիդ փով սիրասուզ.
 Իցի՜ւր թէ խոտ մ'ըլլամ ու ես ցամփիմ հոտ,
 Ծաղիկ կ'ըլլամ՝ բայց առանց փեղ չ'ունիմ հոտ.
 Լոյս թէ մութ՝ փուն՝ շուքդ պիտի չ'անհետի,
 Հառաչելով ուշ պիտ' ըլլամ ոսկր ուղի,
 Շիրմիդ վարդը չը թռումս՝ փեղ գրկեմ ես...
 «Կեանք կուտաս, սիրտ թէ տաս» ըսեն ետեւէս:

1869

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սրգալի սեւ սեւ նոնեաց ետեւէն
 Արշալոյսին շող մեզի «Լո՛յս» կ'աւետեն,
 Խուսեց խաւարն, փողփողէ լոյս արեւուն
 Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն,
 Փըլատակաց մըքին խորքէն կուգայ ձայն
 Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...
 Ձայն տըւողը չ'է՛ ըստուեր,
 Հուր ներշնչող չ'է՛ն աստղեր,
 Եղբայրութեան է հուր ձայն,
 Հայը սիրող Հա՛յն է այն:

Նա գիշերուան հետ ազգ խոկաց ու լացաւ,
 Եւ արեւուն սըլաֆաց հետ կրակ դարձաւ,
 Հողմոց թելով միշտ սըլացաւ հայկարան,
 Տիգրիսի հետ թրջեց աւերք տխրական.
 Հայաստանի՜ եղբայրութեան սիրահար,
 «Հայ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:

Աւարայրի նա վարդին

Սոխակն եղաւ տրտմագին,

«Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդէն

Վասա՛կն ելաւ դամբանէն:

կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզգաց սիրաբախ,
 Սիրոյ մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խօսք,
 Դողդոջ ու գիրգ՝ պաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքս⁽¹⁴⁾ սուկ.
 Թեւերուս մէջ լոյս մը՝ հով մը մարեցաւ.
 Էակ չ'էր նէ, այլ սէր՝ հուր՝ շունչ՝ ժրպիտ՝ ցաւ.
 Գոհար աչեր՝ վարդ այտ՝ այլ ինքն էր քալսիծ.
 Այն գիսաւոր աստղէն «քաղ մը» մընաց ինձ...
 Յիշատակ մը՝ գերեզման մը... սո'ւրբ սափոր՝
 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընէ միշտ քափօր...:
 Երանի՜ քէ ըլլամ ես շիք մ'արտասուք
 Եւ անհետիմ դամբանիդ քով սիրասուգ.
 Իցի՜ւ քէ խոտ մ'ըլլամ ու ես ցամքիմ հող,⁽¹⁵⁾
 Ծաղիկ կ'ըլլամ՝ բայց առանց քեզ չ'ունիմ հոտ.⁽¹⁶⁾
 Լոյս քէ մուր՝ քուն՝ շուքնդ պիտի չ'անհետի,
 Հառաչելով ուշ պիտ' ըլլամ ոսկր ու դի,
 Շիրմիդ վարդքը⁽¹⁷⁾ չը քոռմած քեզ գրկեմ⁽¹⁸⁾ ես...
 «Կեանք կուտաս՝ սիրտ քէ տաս» ըսեն ետելէս:

1869

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սըզալի սեւ սեւ նոնեաց ետելէն
 Արշալոյսին շողք մեզի «Լո'յս» կ'աւետեն,
 Խուսեց խաւարն, փողփողէ լոյս արեւուն
 Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն.
 Փըլատակաց մըքին խորքէն կուգայ ձայն—
 Հայե'ր, Հայե'ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...
 Զայն տըռողը չ'է՛ ըստուեր,
 Հուր ներշնչողք չ'են աստղեր,
 Եղբայրութեան է հուր՝ ձայն,
 Հայը սիրող Հա'յն է այն:

Նա գիշերուան հետ ազգ խոկաց ու լացաւ,
 Եւ արեւուն սըլաքաց հետ կրակ դարձաւ,
 Հողմոց քեւով միշտ սըլացաւ Հայկարան,
 Տիգրիսի հետ քրջեց աւերք տխրական.
 Հայաստանի՜ եղբայրութեան սիրահար
 «Հա'յ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:
 Աւարայրի նա վարդին
 Սոխակն եղաւ տրտմագին,
 «Վարդա'ն» գոչեց նա, անդէն
 Վասա'կն եղաւ դամբանէն:

(14) Է.Բ. ձեռքը: (15) Է.Բ. հոտ: (16) Է.Բ. Միջակեղը կը պակսի: (17) Է.Բ.

Վարդը: (18) Է.Բ. գըրկեմ:

Նա իրաւունք՝ ազատութիւն գոչեց յար,
 Փոշոտ ու խոնջ ոտքերն նետեց, ուր Հայ կար.
 Ուր որ Հայ կար, ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
 Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ եւ հուր դրկեց հոն,
 Բոցաբլուիչ Հայէ առ Հայ նա բռնաւ,
 Հարուած՝ ցաւ՝ դաւ սէրն խեղդելու չ'եղան բաւ:
 Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
 Այլ կուրծն ունէր հայ՝ խաչ՝ հուր.
 Կը հագնէր սեւ ու գրգլեակ,
 Նա գո՛ւթ ունէր, ո՛չ քրտակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց,
 Հայն գ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թօքովեց.
 Բանտ՝ կախաղան՝ ախոր՝ Սիպիր եւ սուսեր.
 Զը կրցին ձայնն մարել՝ խեղդել իր յոյսեր.
 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասեաց սար
 Նա սիրտն ըրաւ հայրենայուշ գոռ քրնար:
 Արդ հայրենեաց մեր շնչիկ՝
 Հով մը կուգայ անուշիկ՝
 Վառ փակատուց այցելու,
 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են քեւեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց նակատ,
 Եկո՛ւ օգնել տրկար Հայուն ապարախտ,
 Հո՛ւր հայրենեաց, եղբայրութեան դու հագա՛գ,
 Քրնարահար Հայու մը իդձ քեզ հրեշտակ.
 Վէս վռափորին ալիք ըզքեզ բարեւեմ,
 Յրուէ՛, սեւ ձեռք, սեւ ամպ, Հայոց արեւէն:
 Արտօսը ու փրտդ թող փալփին՝
 Զերթ աստղեր հայ երկնփին,
 Եւ սորվեցուր Հայուն դու
 Սիրել՛, օգնել՛ իրարու:

Արտասուաբոր՝ քե՛զ կը նային հայ աչեր,
 Սեւ շղթաներ քեզ ցոյց կուտան գոռ փաջեր,
 Մըշոյ կտրինք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
 Հայն ու դամբանն՝ տանարն՝ հիւղակն՝ Հայաստան.
 Թո՛ղ փլատակաց մոխրէն յառնեն յիշատակք,
 Մութ մենաստանք վերափայլեն նախնի փառք...
 Լո՛յս, Լո՛յս տեղան ամեն տեղ,
 Գիտութիւն, Լո՛յսն հայ աստեղ,
 Լո՛յս հիւղակին, Լո՛յս վրէին,
 Լո՛յս հայ փառաց շէջ ջահին:

Ահա սրանայ մեզ ապագայ բոցագէս,
 Մեր հայրենի աւերակաց տալ լոյս վէս.
 Հարկ չ'են մեզի նիգակ եւ սուր ու վառօդ.
 Իրաւունքի՛ սիրոյ՝ լուսոյ ենք կարօտ.

Նա իրաւո՛ւնի՛ք՝ ազատութի՛ւն գոչեց յար,
 Փռշոտ ու խոնջ ուտե՛րն նետեց ուր Հայ կար,
 Ուր որ Հայ կար ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
 Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ եւ հուր զրկեց հոն.
 Բոցաթըռիչ Հայէ ի Հայ նա թռստ,
 Հարուած՝ ցաւ՝ դաւ սէրն խեղդելու չ'եղան բաւ:
 Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
 Այլ կուրծն ունէր Հայ՝ խաչ՝ հուր:
 Կը հագնէր սէր եւ գրգլեակ,
 Նա գո՛ւթ ունէր, ո՛չ քրտակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց.
 Հայն գ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թօթվեց.
 Բանտ՝ կախաղան՝ ախար՝ Սիպիր եւ սուսեր
 Զը կրցին ձայնն մարել՝ խեղդել իր յոյսեր.
 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասեաց սար.
 Նա սիրտն ըրաւ հայրենայուշ գոռ քրնար.
 Արդ հայրենեաց մեր շնչիկ՝
 Հով մը կուգայ անուշիկ՝
 Վառ նակատուց այցելու,
 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թեւեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց նակատ,
 Եկո՛ւ օգնել տրկար Հայուն ապաքալստ,
 Հո՛ւր հայրենեաց, եղբայրութեան դու հագա՛գ,
 Քրնարահար Հայու մը իդձ քեզ հրեշտակ.
 Վէս Վոսփորին ալիք ըզքեզ բարեւեն.
 Յրուէ՛ սեւ ձեռք՝ սեւ ամպ Հայոց արեւէն.
 Արտօսը ու փրտդ թող փալվիլին՝
 Զերթ աստղեր Հայ երկնփին,
 Եւ սորվեցուր Հայուն դու
 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասուաթոր՝ քե՛զ կը նային Հայ աչեր,
 Սեւ շղթաներ քեզ ցոյց կուտան գոռ փաջեր,
 Մըշոյ կտրիւնք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
 Հայն ու դամբանն՝ տանարն՝ հիւղակն՝ Հայաստան:
 Թո՛ղ փլատակաց մոխրէն յառնեն յիշատակք,
 Մութ մենաստանք վերափայլե՛ն նախնի փառք...
 Լո՛յս, լո՛յս տեղան ամէն տեղ,
 Գիտութի՛ւն, լո՛յսն Հայ աստղ,
 Լո՛յս հիւղակին, լո՛յս վրիին,
 Լո՛յս Հայ փառաց շէջ ջահին:

Ահա սրանայ մեզ ապագայ բոցազէս,
 Մեր հայրենի աւերակաց տալ լոյս վէս.
 Հարկ չ'են մեզի նիգակ եւ սուր ու վառօդ.
 Իրաւունքի՛ սիրոյ՝ լուսոյ ենք կարօտ.

Եղբայրութեան Հայն կը յենու, ո՛չ քազի,
Բռնէ՛ ձեռքէն որ շունչ առնէ եւ հոգի.

Եւ ալ մոռնայ հայկազն հէ՛ք
Հին հարուածներն ու խոր վէրք.

Եւ սիրտք ի տրոփ որոտան

— Կեա՛ց միշն ՀԱՅՐԻ՛կ ԽՐԻՄԵԱՆ:»

1869

Ի ԴԻՄԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՞վ է որ գայ մեզ՝ ճեղքած օդն՝ ալին,
Հակատն գոհարք՝ աստեղք կը փայլին.

Թագաւո՞ք մ'է Հայ, որ ցատկեց շիրմէն,—
Ո՛չ, դէմքը վառողք արցունք ըսպի են.

Նա կ'արհամարհէ ծիրանի՝ փառքեր,

Նա սեւ է հագեր:

Նա մեր հայ եղբարց արցունքն է քաւեր,

Յոյց կուտայ մեզի արիւն ու աւեր,

Դիցա՛զն մ'է, որ դո՛ւրս քըռաւ դամբանէն,

Ո՛չ, քուր չ'է՛ ձեռքն՝ այլ խաչ բռներ արդէն,

Ձը ցայտեր աչքէն շանքեր, այլ սէ՛ր՝ գո՛ւր.

Դողայ անկէ՛ Բուրդ:

Նա կուգայ Հայոց մարգերէն կարմիր,

Ազատեց Բրդէն Հայը վշտակիր,

Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղթող,

Հնչեցուց ի Հայս ազատութեան փող,

Տեսէ՛ք, քուրձ հագեր, կարծես ենք դրակ,

Բայց սիրտն է կըրակ:

Գայ Մասեաց սարէն՝ նա ձախն ու աջը

Մովսէսի քրնարն՝ Ղեւոնդի խաչը,

Ասողի մը նայուածք, քրնարի մը ձայն,

Աղեաց խորքերէն կը սիրէ նա Հայն,

Դեռ չը նանչցա՞ք գ'այն, նակա՛տք վշտակոծ,

Հրեշտակն է Հայոց:

Ահա կը հնչէ նորա հետ սըրինգ,

Արձագանգ կուտան Հայոց դաշտք՝ լեքինք,

Երթանք իր շուրջը, Հայե՛ր արտալած,

Ձը խաբեր՝ մատներն նա մեզ օտարաց,

Ձը սիրեր ոսկի՝ փառք ու վատ մարդիկ,

Հայուն է Հայրիկ:

Եղբայրութեան Հայն կը յենու, ո՛չ քաղի,
Բռնէ ձեռքէն որ շունչ առնէ եւ հոգի.

Եւ ալ մոռնայ հայկազն հէ՛ք

Հին հարուածներն ու խոր վերք.

Եւ սիրտք ի տրոփ որոտան

— Կեա՛ց միշտ, ՀԱՅՐԻԿ ԽԸՐԻՄԵԱՆ:»

1869

Ի ԴԻՄԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՞վ է որ գայ մեզ նեղքած օդն՝ ալին,
Հակոթին վրայ գոհարք՝ աստեղք կը փայլի.

Թագաւոր մ'է Հայ որ ցատկեց շիրմէն,—

Ո՛չ, դէմքը վառողք արցունք՝ ըսպի եմ.

Նա կ'արհամարհէ ծիրանի՝ փառքեր,

Նա սեւ է հագեր:

Նա մեր Հայ եղբարց արցունքն է քաւեր,

Յոյց կուտայ մեզի արիւն ու աւեր,

Դիւցա՞ղն մ'է որ դո՛ւրս քըռաւ դամբանէն,

Ո՛չ, քուր չ'է ձեռքն՝ այլ խաչ բռներ արդէն,

Զը ցայտեր աչքէն շանքեր, այլ սէ՛ր՝ գո՛ւթ.

Դողայ անկէ Բուրդ:

Նա կուգայ Հայոց կարմիր մարգերէն,

Ազատեց Բրդէն հէ՛զ Հայ գերիներն,

Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղքող,

Հնչեցուց ի Հայս ազատութեան փող,

Տեսէ՛ք, քուրձ հագեր, կարծես ինք դիակ,

Բայց սիրտն է կըրակ:

Գայ Մասեաց սարէն՝ նա ձախն ու աջը

Մովսէսի բընարն՝ Ղեւոնդի խաչը,

Ասողի մը նայուածք, բընարի մը ձայն,

Աղեաց խորերէն կը սիրէ նա Հայն.

Դեռ չը ճանչցա՞ք գ'այն, ճակա՛տք վշտակոծ,

Հրեշտակն է Հայոց:

Ահա կը հնչէ նորա հեշտ սրբինգ,

Արձագանգ կուտան Հայոց դաշտք՝ լերինք,

Երբանք իր շուրջը, Հայե՛ր արտալած,

Զը խաբեր՝ մատներն նա մեզ օտարաց,

Զը սիրեր ոսկի՝ փառք ու վատ մարդիկ,

Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դըրած սրգաւոր սրբեմ,
 Չը քափիր ֆակտէն դեռ ալիք վըսեմ,
 Բայց դէմքին վրայ կանուխ եմ փքքած
 Անցքի ու վշտի խորշումներ միշտ քաց.
 Միակ վարձք մ'ունի՝ այն է կոչել զ'ինք,

«ԽՐԲԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

1869

ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՑ

Փութա՛, հովուապե՛տ, սիրող յար ազատ՝
 Հարազատ,
 Փարատի՛ սեւ ամպ, փայլի՛ արդ արեւ
 Արդարեւ,
 Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք ֆայլ
 Առ նենգ գայլ,
 Յըցո՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչե՛ր յ'արօտ մի՝
 Յար հոտ մի:
 Ճանկեր արիւնոտ կուրծ մեր քափ առինք,
 Թափառի՛նք,
 Եկո՛ւ, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
 Ազգ ա՛ս էր:
 Դու գըթոտ նըման երկնի հայրիկին՝
 Յայր՝ ի կին՝
 Յ'որոց եւ յ'ալիս սփռե՛ լոյս եւ սէր,
 Լո՛յս եւս, է՞ր
 Յաւի՛ չը զարթնու հրնուած յ'այգուն յ'այն
 Յա՞յ, բուն հայն:
 Սոխակ մ'էիր մերք ի նոնս, լ'երգերդ՝
 Վէրքերդ
 Առած բիւրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՞ն, չէ՛ր ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրոյ՝ հոգւոյ ձա՛յն,
 Յ'ոգւոց հա՛յն
 Հանեց՝ վառեցաւ ձայնէդ՝ իմացաւ
 Հիմա ցաւ:
 Քե՛զ խնդրէ Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛
 Ամբողջ է.
 Արդ ըսէ՛ Հայուն, ըրէ՛ ազդ անոր
 Աստանօր.
 Ես կարօտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 Ձեք գերի,
 Եղբարքն ազատե՛լ, լո՛յս տալ ի Մասիս,
 Ի մաս յ'իս

Գլխիկը դրած սրգաւոր սրբեմ,
 Ձը քափիր ֆակտէն դեռ ալիք վըսեմ,
 Բայց իր դիմաց վրայ կանուխ եմ փքքած
 Անցքի ու վշտի խորշումներ միշտ քաց.
 Միակ վարձք մ'ունի՝ այն է կոչել գ'իմք

«ԽԸՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

1869

ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՑ

Փութա՛, հովուապե՛տ, սիրող յար ազատ՝
 Հարազատ,
 Փարատի՛ սեւ ամպ, փայլի՛ արդ արեւ
 Արդարեւ,
 Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք ֆայլ,
 Առ նենգ գայլ
 Յըցո՛ւր ցուպդ, հայերն կանչե՛ յ'արօտ մի՛
 Յար հօտ մի՛:
 Ճանկեր արիւնտ կուրծ մեր քափ առինք,
 Թափառի՛նք,
 Եկո՛, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
 ազգ ա՛ս էր:
 Դու զըքոտ նըման երկնի հայրիկին՝
 Յ'այր՝ ի կին՝
 Յ'օրոց եւ յ'ալիս սփռէ՛ լոյս եւ սէր,
 Լո՛յս եւս, է՞ր
 Յաւի՛ չը գարթնու հրնուած յ'այգուն յ'այն
 Յա՛յ, փուն Հայն:
 Սոխակ մ'էիր մերթ ի նոնս, լ'երգերդ՝
 Վէրքերդ
 Առած բիրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՛ն, չ'է՛ ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրոյ՝ հոգւոյ ձա՛յն,
 Յ'ոգւոց Հայն
 Հանեց՝ վառեցաւ ձայնէդ՝ իմացաւ
 Հիմա ցաւ.
 Քե՛զ խնդրէ Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛,
 Ամբողջ է.
 Արդ ըսէ՛ Հայուն, ըրէ՛ ազդ անոր
 Աստանօր.
 — Ես կարօտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 Ձեր գերի
 Եղբարքն ազատե՛լ, լո՛յս տալ ի Մասիս,
 Ի մաս յ'իս

Առնել իմ նախնեաց արիւն արտառէն,
 Արդ սուգէն
 Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով յաւէտ իս
 Յ'աւետիս.
 Յանկամ, որ Հայք ինձ ըսեն ա'հ, յամայր
 «Ահա՛ մայր».
 Այս իմ վերջին տենչ, միշտ հետք Հայկայ կա՛ն
 Հայկական:

1869

ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Արի՛ք, որդի՛ք Արարատեան,
 Նըսեմ հակառէ գայտե՛ն թող շանք,
 Դողդոջ ձեռաց մէջ սուր ցոլա՛ն,
 Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
 Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,
 Հայք բա՛ւ լացին.
 Մեռնի՛նք Մասեաց շուքերուն տակ,
 Յաւէրժ կանգնե՛նք յաղթանակ.
 Օ՛հ, ազա՛տ ըլլանք
 Եւ Հայաստան մեր,
 Թող տա՛ն արձագանգ
 Մասիք անվեհեր.
 Մեռնի՛նք յ'Արտագ՝ Տղմուտի մօտ՝
 Ուսկից ծագի՛ մեզ առաւօտ:
 Մեր սուսերց փայլէն
 Սասանին Սասանք,
 Մեր ամեն քայլէն
 Ծագի յաղթանակ:

1869

Առնել իմ նախնեաց արիւն արտաւելն.

Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով յաւիտ իս՝
Արդ սուգէն

Յ'աւետիս.
Յանկամ որ Հայք ինձ ըսեն. Ա՛հ, յամայր

«Ահա՛ մայր».
Այս իմ վերջին տենչ, միշտ նետօ Հայկայ կա՛ն
Հայկական:

1869

ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Արի՛ք, որդի՛ք Արարատեան,
Նըսեմ՝ նակատօ ցայտի՛ն բող շանք,
Դողդոջ ձեռաց մէջ սուր ցոլան,
Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,
Հայք բաւ լացին.

Մեռնի՛նք Մասեաց շուքերուն տակ,
Յաւերժ կանգնեն յաղթանակ.
Օ՛րն, ազա՛տ ըլլանք
Եւ Հայաստան մեր,
Թող տա՛ն արձագանգ
Մասիք անվեհեր.

Մեռնի՛նք յ'Արտազ՝ տղմուտի մօտ՝
Ուստի ծագի մեզ առաւօտ:
Մեր սուսերց փայլէն
Սասանին Սասանք,
Մեր ամեն քայլէն
Ծագի յաղթանակ:

1869

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

(Շար. 1)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՍՍՈՒԹԻՒՆ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Իսպուինեայ եւ Մենուայ Ա. (Ք. ա. իրր 805—800) Առաջին պատմական Արձանագրութենէն (թիւ 2, տողք 6—6—13—13) եւ միակ Ընծայական Արձանագրութենէն (թիւ 45, տողք 5—13) կը տեսնենք որ Կորզուաց Ինուսսիս (որ եւ Ինու) կոչուած վիճակին մէջ Քաղզիս եւ Քաղզինայ Տեարք կը պաշտուէին⁽¹¹¹⁾, որոնց Իսպուինիս այլեւայլ ընծաներ մատուցած է։ Այս վիճակին մէջ է Կորզուաց արդի Սիտէք կամ Սիտաթա քաղաքին, Կորզուաց աշխարհին հարաւային ծայրից արեւելակողմը։ Ապա յայտ է որ Կորզուացիք Ուրարտացւոց պէս Քաղզիս գերադոյն դիւր՝ հանդերձ այլովք՝ կը պաշտէին, եւ Քաղզիք պէտք էր որ կոչուէին։ Այսպէս կրօնական եւ կրօնական-ազգայրական տեսութեամբք, իսկ տեղագրական եւ քաղաքական-ազգայրական նկատմամբք, կը տեսնենք թէ Բերոսոս (Աղեքս. Բաղմամէպ) որ Բարելոնի ամենահին աւանդութեանց քաղուածիչն էր, «Հայաստանի Կորզուացւոց լեռներն» ոճր դործածելով՝ Կորզուաց աշխարհին ի վաղ ժամանակաց Հայաստանի մասն եղած ըլլալը կը յայտնէ։

Աղաթանասար Բ. (Ք. ա. 860—825) իւր մէկ արձանագրութեան մէջ (առ Լէյարտայ թիւ 12, Ա, 14—15) Բզնունեաց ծովը «Նաիրեայ վերին ծով», իսկ Կապուտան ծովը «Նաիրեայ ստորին ծով» կ'անուանէ։ Ապա ուրեմն այս երկու ծովերուն մէջտեղը գտնուած երկիրներն՝ յորոց միջի էր եւ է Կորզուաց աշխարհն, Նաիրեան ժողովուրդներէն բնակեալ էին։ Հետեւաբար՝ Կորզուացիք Նաիրեան ժողովուրդներէն մին էին։ Մ. Գրոց երբայական բրնադրին մէջ (Ծննդ. Ը, 3 եւ Շաւյի ԼԷ, 38) տեսնուած «Արարատ» յատուկ անունը ստորի եւ արարացի թարգմանութիւնք «Կորզուք» անուամբ փոխանակած են, ի Գ. Թազ., ԺԹ. 37 «Արարատ» ունին, իսկ Երեմիայի ԾԱ, 27 «Արարատ»ը ստորին ունի «Արարատ» եւ արարացին «Արմենիա»։ Ապա ուրեմն Ասորոց եւ Արարացւոց մէջ ծանօթ բան մըն էր որ Կորզուք կամ Կորզուաց աշխարհն ի սկզբանէ անտի Արարատայ (Հայաստանի) ամբողջացուցիչ մէկ մասն էր։ Այլազգ չէ հնար բացատրել վերոյիշեալ տարբերութիւնները, եւ

(111) Թիւ 45 Արձանագրութեան 11րդ տողին սկիզբը եւ Քաղզիս դից անունն առաջ սեպածն նշանակի մը եղծեալ է. գոր Մէյս ուսուցչապետն իրաւամբ «Դուռն» գաղափարագլով վերստին հաստատած է։ Յորմէ կը հետեւի թէ ինուսսիս վիճակին մէջ Քաղզիս առաջին կարգի մեհեան մ'ունէր։ Այս Դուռն նոյն Արձանագրութեան 14—33 տողերուն մէջ տեսնուած Մուսաթիւր վիճակին (Մուկաց) Մուսաթիւր քաղաքին Դրան հետ պէտք չէ շփոթել. թէպէտ աստէն եւս Քաղզիս կը պաշտուէր։

Եթէ Ասորին և Արարացին մերթ մասը բոլորին տեղ առած են, այլուր բոլորը բոլորիս յայտնելով՝ յիշեալ մասը լույսեայն բոլորին մէջ բովանդակած են: Արամեան, Արտաշէսեանց և Արշակունեաց Հարստութիւնք Կորդուացիները անշուշտ միւս այլ Հայացեղ ժողովրդոց արեւակից և Համազգի ճանշցած ըլլալնուն համար էր՝ որ զանոնք միշտ իրենց իշխանութեան տակ առած և բռնած էին, այնպէս որ՝ ազգային դրութեան տեսութեամբ՝ Կորճէից նահանգին միւս այլ Հայացի նահանգներէն և Կորդուաց նախարարապետներն միւս Հայազգի տանուաէրներէն չէին տարբերիլ: Առանց իրիք երկմտութեան է որ Կորդուաց ժողովուրդն ինչպէս կրօնիւ՝ նոյնպէս և արեամբ հընադոյն ժամանակաց Հայաստանի ցեղերուն կրօնակից, արեւակից և Համազգի էր. և այլազգ չէ մարթ խորհիլ⁽¹¹²⁾: Եթէ Աքեմենեանց պետութեան ժամանակ ինքնօրէն և անկախ ժողովուրդ մ'էր, որով Յոյն մատենագիրք տնոց երկիրը «Քաղաքական Արմենիա» ընդհանուր անուան տակ միշտ չէին առնուր, այս պայման իրաց անոնց ազգագրական ծագման վնաս մը չբերեր: Միւս կողմանէ՝ Հնագոյն ժամանակաց մէջ Կորդուացւոց լեզուն Ուրարտեան ժողովրդոց գաւառաբարբառներէն մին պէտք էր որ ըլլար. որովհետեւ՝ թէ՛ Կորդուացիք և թէ՛ միւս այլ Նաիրեան-Ուրարտեան ժողովուրդք մի և նոյն արիական ազգագրական անմիջական ծագումն ունէին: Սակայն ինչպէս յընթացս ժամանակաց շատ բան քաղաքական և կրօնական յեղափոխութեամբք և ազգեցութիւններով մեծապէս կը փոխուի, այսպէս իրենց նախկին լեզուն Արարացի, Պարսիկ⁽¹¹³⁾ և Թուրք տարրներով տակաւ խանդարեցաւ և եղծաւ: Ըստ Ազաթանդեղեայ (ՃԺԲ), Հայոց դարձին ի քրիստոնէութիւն՝ Կորդուացի կամ Կորդուաց աշխարհին իշխանն ևս քրիստոնէութիւնը ընդունած էր (Ք. Ե. 305), ըստ որում միւս այլ նախարարներով Լուսաւորիչը Կեսարիա տարաւ Ս. Ղեւոնդիոսէն ձեռնադրուելու համար: Չորրորդ դարուն երկրորդ կիսոյն մէջ՝ յաշխարհին «Կորդուաց եպիսկոպոսք» կային⁽¹¹⁴⁾, և նոյն ժամանակամիջոցին մէջ Կորդուացի մը կաթողիկոսական իշխանութեան հասած էր, և կը կոչուէր «Շահակ Կորճեայ»⁽¹¹⁵⁾: Սակայն ապահովապէս՝ քրիստոնէութիւնն անոնց դժուարին լեռներուն մէջ չկրցաւ տարածիլ և պնդադոյնս հաստատուիլ⁽¹¹⁶⁾: Ընդիւ այս պատճառաւ՝ միանդամայն Արշակունեաց Հարստութեան վաղ անկմամբն, և Սասանեանց պետութեան, Մահմետական Արարացւոց, Պարսից և Թրքաց կրօնական տարանակներ չահկյու և իրենց բարբառները Կորդուաց մէջ հաստատուելու ջանիւքն՝ Կորդուացիք յընթացս ժամանակաց կրօնիւ և լեզուաւ կարճես

(112) Արդի Կորդուացւոց մէջ աւանդութեամբն ապացուած մըն է այն, որով կը խոստովանին քէ իրենք Հայոց հօքադօրօքիք են:

(113) Կորդուացւոց լեզուին մէջ տեսնուած Պարսիկ տարբերքն մեծաւ յոյժ մասամբ յետնագոյն պարսկերէնէն են:

(114) Փ. Բիւզանդացի, Գ. ԺԵ:

(115) Անդ:

(116) Ս. Վրբանիսի ժամանակ (Ք. Ե. իբր 330) Աշտիշատայ մէջ եւ անոր մօտերը տակաւին հեքաճոս Հայեր կային (Փ. Բիւզ., Գ. Գ): Ս. Յուսկան ժամանակ՝ բազմաթիւ անհատք եւ գերդաստանք «զղիցն հնուքեան պաշտամունս ... ընդ խաւար կատարէին» (Անդ, Գ, ԺԳ): Ս. Մեսրոպ (Ք. Ե. իբր 400) Գողթան գաւառին մէջ զօղեալ հեքաճոս ազգայիններ գտաւ (Մ. Խորեն., Գ, ԽԵ):

թեամբը՝ մինչև ի կողքին և ի ծովեզերեայ կապաղովկիա կը տարածի»։ Իսկ երկրորդն՝ որ Ք. Ե. երկրորդ դարուն մէջ կը գրէր, Հայաստանի սահմանադրութիւնները այնպէս կը նկարագրէ, ինչպէս ունէր հեթանոսութեան վերջին տարիները, և անոր ևս քան զայն»։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ա. Հայ ազգին ծագումն։ Այս ծագումն փոխզական չէ։ Բ. Հայացի ժողովրդոց ազգագրական նկարագիրն։ Գանկարանական նկարագիրք Հայոց։ Տոհմային հաւաքական, աշխարհագրական և անձնական յատուկ անուանք. լեզու ընդհանրապէս. կրօնք. պատմական աւանդութիւն։

Գ. Յեղադրական, լեզուագիտական և կրօնական միութիւն։

Ա. Ազգի մը ծագման հետազոտութիւնն որչափ ևս զժուարին ըլլայ, մեր իսկ ազգին ծագման պարագաները որոնելն և անոր նախնի նահապետը յսկանէ յանուանէ որոշելն անհնարին աշխատանք մը կը հանդիսանան։ Մարդկային ազգին նախաւոր դարերը խոր մթութիւն մը պատած է. մթութիւն մը՝ որ զանոնք մեր աշաց անհետազոտելի կ'ընէ։ Յեղք և ժողովուրդք իրենց նորաթիւթ մանկութեան մէջ՝ և նոյնիսկ իրենց իսկ ու տճտս երկտասարդութեան ատեն իրենց ծնողաց ու հաւուց վրայ խորհիլ և խօսիլ ըստ արժանոյն կարող չէին։ Իրենց մանկական գործօնէութեամբն և կամ երկտասարդական երեւակայութեամբը՝ ոմանք յողովաց իրենց նախնիքը գիտնալ կարճեցին. զիտութիւն մը՝ որ հաճոյականի կամ զիցարդանականի հետ՝ առատակը և ծիծաղական զրոյցները իւր մէջը խառնեալ կը բովանդակէր։

Բուն մեր ազգին մէջ սկսեալ ևս զիցարանական կամ առատակական ու զրուցական և մանաւանդ ճշմարտիւ պատմական յորինուածութեամբ ճիշտեալ մեզի հասած աւանդութիւն մը չունինք արդարեւ, որով՝ հաստատեալ և իբր ստոյգ ազգային աւանդութենէ գիտնայինք թէ ո՛վ էր և ի՛նչպիսի անուն ունէր մեր ազգին նախնի նահապետն, որ այսպիսի յատկութեամբ ի վաղուց մեր ազգին մէջ արդեամբք ճանչցուած ըլլար։ Կը տեսնենք այսօր թէ կարծեալ նախնի նահապետ Հայկ զիւցարդն՝ մեր նախնեաց Ուրարտացոց Ուաս կամ յաւազոյնս Հուաս՝ հողմոց և մրբկաց զիւքն էր⁽¹¹⁸⁾, և ոչ այլ ինչ (թէպէտ մենք՝ ո՛չ հողմոց պէս անզաղար փոփոխական և ո՛չ մրբկաց պէս աւերիչ ենք)։ Եւ ո՛չ մատենագրի մը անճաճ խորհուրդը կրնանք ընդունելի համարիլ, իբր այն թէ սակաւք ոմանք Հայկ անուն անձի մը հետ Բարեւոնէն եկած ըլլալով՝ տիրած ըլլան արդէն բնակեալ և հօր երկրի մը, և այս երկրին ժողովրդոց նախնի նահապետին տեղը զրուած ըլլայ կարծեալ տիրողաց զլուին։ Նոյն մատենագիրն՝ այս է մեր պատմահայրն Մովսէս Խորենացի, կամէր զայն աւանդել, «ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան»⁽¹¹⁹⁾։

Մեր ազգին ծագման փոխզական ըլլալն ևս խոտելի է։ Ստոյգ է որ Հերոդոտոս (է, 73) կը գրէ թէ «Արմենք Փոնդացոց զաղթականքն էին»։ Սակայն այս պատմահօր կարծիքն հաւանականօրէն լոկ լեզուաբանական

(118) Զայսմանէ տես զիցարանական մասին մէջ։

(119) Մ. Խորենացի, Ա, Իբ։

տեսութենէ մը յառաջ կու գար, ըստ որում՝ Արմենաց եւ Փոխկայացւոց լեզուներն իրարու հետ սերտ ազերս ունէին: Արդարեւ, կը տեսնենք թէ Ուրարտեան լեզուն զրեթէ կիսով յունական բառեր իր մէջը ունի:

Միւս կողմանէ՝ Պղատոնի իսկ ծանօթ էր որ Փոխկայացւոց լեզուն մէջ յունական տարերք կային⁽¹²⁰⁾: Իսկ «ըստ նորագոյն հետազոտութեանց՝ կ'երևի իսկ թէ հայերէն լեզուն փոխկալական լեզուն մայրն եղած էր. հայերէնն յայտնապէս յոյն լեզուն հետ խնամութիւն ունի. եւ այս բանս մեզի յիշել կու տայ այն առասպելը, ըստ որում Հայոց ծագումն Թեսագիայէն էր»⁽¹²¹⁾: Շարունակելով Փոխկայացւոց վրայ խօսիլ, ըստ արդի գիտնականաց՝ «անոնց լեզուն մնացորդքն՝ հունաց եւ հնադոյն Արեաց մէջտեղ միջին անգամը կը կազմեն: Իրենց Ջեսը Բաղասոս (հին պարս. քաղա = աստուած)»⁽¹²²⁾ կամ Սարգիս⁽¹²³⁾ կ'անուանէին, մէկ բայէ մը՝ որ «յարգել» նշանակելով, թէ՛ Հնդկին եւ թէ Յոյնն հաւատար է»⁽¹²⁴⁾: Սակայն այսպիսի աղերս շնորհաբար Փոխկայացւոց բնաւին: Թէպէտ պատմական տեսութեան մը համեմատ՝ «Փոխկայացիք արեւմտից ծանօթ եղած ազգերուն մէջ իրր մեծապոյնն եւ հնազոյնն եւ իրենց ցեղերուն ասիական բնակավայրաց մէջ իրր նախաւոր ազդեցնածին ժողովուրդ մը կը նկատուին»⁽¹²⁵⁾, սակայն սոյն այս ազդեցնածութիւնն իսկ սկիզբ մը պէտք էր որ ունենար, յորմէ առաջ փոխկալական ազգն իրր լոկ ցեղ մը յարեւելից զաղթելով՝ Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած էր: Պատմական գիտութիւնն զայս ունի այսօր հաստատութեամբ թէ ամէն երեւելի զաղթականութիւն ո՛չ թէ յարեւմտից յարեւելս, այլ ասոր հակառակն՝ յարեւելից յարեւմուտս եղած է⁽¹²⁶⁾:

Ունինք արդարեւ որոշ վկայութիւններ, որոնք կ'աւանդեն մեզի թէ նախաւոր ժամանակաց մէջ Փոխկայացիք իրենց Միտաս Թալուորին ժամանակ Ասիայէն յերոսոս անցան⁽¹²⁷⁾: Սակայն յարեւելից զէպ յարեւմուտս

(120) Տես Պլատոն, *Cratylus*, 410a, հրտրկ. F. Didot, 1856, հար. II, էջ 302(XXV): Տես փոխկալական բառեր ի Bochart, հար. II, սիւն 1101 եւ հետեւ., եւ ի Jablonski, *Opuscula, Lugduni Batavorum*, 1809, հար. 9, էջ 63 եւ հետեւ.:

(121) O. Abel, *Makedonien*, էջ 45. տես անդէմ Schroder, ի ծանօթ. 5. տես եւ ծանօթ. 6:

(122) Ի Նաիրի՝ Մուսադիր (Մոկս) քաղաքին մէջ Բագրատուն կամ Բագրատուն (աստուծոյ-կրկնակն) անուն դիւ մը կը պաշտուէր, զոր Սարգոն Խորասպատայ պալատան Մեծ Արժանազրին մէջ (տող 76) եւ Լառնաքայի Հարթ Կոթողին մէջ (տող 40) կը յիշէ: Դարձեալ նոյն քաղաքին իւր Տարեգրութեանց (տող 57), Խորս. պալատ. Մեծ Արժանազրին (տող 49) եւ նոյն պալատ. ԺԴ. սրահին Տարեգրոց (տող 47) մէջ Ումիլդիս վիճակին արքայի կը Բագրատի (աստուածատուր) կը յիշէ: Ապա Բագրատն Նաիրիայ եւ Փոխկալոյ ժողովրդոց հաւատար էր:

(123) Ուրարտուի քաղաքի Իսպուրիս եւ Միմուսա Ա. Սեբիտոս (յարգեալ, յարգելի) անուն դիւ մը կը պաշտուէր, զոր Բակոսիմ հետ նոյն կը համարին: Զայսմանէ տես դիցաբանական մասին մէջ:

(124) E. Curtius, *Griechische Geschichte*, 6րդ տպագրութիւն, հար. II, էջ 66: Lassen, *Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft*, հար. 6, էջ 369 եւ հետեւ.: Leake, *Asia Minor*, էջ 22:

(125) E. Curtius, անդ, էջ 31:

(126) Տես H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, 1878, էջ 106:

(127) Տես Nicand, *Georg. II. ap. Athen*, XV, 31, էջ 683, V, 11-13: Lycophr. 1397-1408: Euphor, *ap. Schol. Clem. Alex.* էջ 9 C. (Deimling):

եղած այս շարժումն ընդհանուր չէր, և էր ըստ ընդհանուր կանոնի: Մեր ազգային աւանդութիւնն և պատմութիւնն լաւ գիտեն թէ Հայաստանի հարաւայ արեւմտակողմանքը՝ Ասորեստանեայ, և հարաւայ արեւելակողմանքը՝ Մարացի, իսկ հիւսիսայ արեւելակողմանքը՝ Սկիւթական ցեղերու հզօր զաղթականութիւնք հաստատուած էին աշխարհակալութեամբ և կամ փախստեամբ. սակայն և ոչ իսկ ընդ աղօտ մեղի կ'ականարկեն թէ արեւմտեան կողմանէ Փոխկապի կամ ուրիշ որեւիցէ փոքր Ասիոյ ժողովուրդ մը աշխարհակալութեամբ և կամ հանդարտիկ ու յարատեւ սպրդմամբ Հայաստան մտած և հոն հաստատուած ըլլան. և չեն իսկ ականարկեր, վասնզի այնպիսի դէպք պատահած չեն: «Թէ՛ Հերոդոտոսի և թէ՛ ուրիշ մատենագրաց քով՝ այլեւայլ ցեղերու աղերսից մէջ կարգաց վեր ի վայր շրջումներ կը տեսնուին, որովհետեւ՝ հին Փոխկապի թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ Ասիոյ մէջ կը գտնուէին, և թերեւս քանի մը Փոխկապի մանր ցեղեր՝ յարաբերութեամբ անաղան ժամանակի մը մէջ յԱսիա ետ դարձած են: Այսպէս այս ցեղին նախաւոր նիստը Եւրոպայի մէջ փնտոցին, և Փոխկապիները անկէ աւելնահին զաղթականութեամբ մը Ասիոյ մէջ բերին: Հերոդոտոս (Է, 73) միայն կը զրուցէ թէ Մակեդոնական զրուցին համեմատ՝ Փոխկապիք Մակեդոնիոյ մէջ կը բնակէին, և անկէ յԱսիա զաղթեցին՝: Անոնց նախաւոր հայրենեաց վրայ Հերոդոտոս բան մը չըսեր: Նախ կրտսեր ժամանակաց մատենագիրներն եղան՝ որ անոնց Եւրոպական ծագում մը տալ մտարեւելցին (128), և անկէ Փոխկապեաց Թրակիական նախաւոր ծագում մը հետեւցուցին (129), և Փոխկապեաց յարեւմտից զալստեան զաղափարէն մոլորեալք, հիներն՝ որոնց մէջ և Հերոդոտոս (Է, 73), Փոխկապեաց ցեղակից Հայերը Փոխկապեացմէ ծագեցուցին, մինչդեռ ասոր հակառակը ընելու էին: Ո. Արէլ կ'ըսէ (130). 'Յեղից կարգաց այսպիսի վեր ի վայր շրջում մը նոյնիսկ Յունաց մէջ մեր առջեւը կ'ելլէ, մեր դիպումս մէջ իրն յայտնի է. մինչդեռ հեռարնակ Հայերն քիչ ծանօթացեալ էին և այնպէս կ'երևար որ նշանակութիւն մը չունին, Փոխկապիք իրենց հնութեամբն, իրենց երբեմն ունեցած դորութեամբն և իրենց կրօնական պաշտամամբն հռչակաւոր ազդմէին: Փոխկապեաց արեւմտային՝ Թրակիական զալստեան զաղափարն վրայ դալով, ճշմարիտ աղերսն ալ աւելի շրջեալ այլայլեցաւ: Յայտ է թէ այս բանս Հերոդոտեայ պարզ և ողորկ աւանդութենէն հետո է, թէպէտեւ չէ պարտ ուրանալ թէ նոյնիսկ այս աւանդութիւնն յիշեալ մոլոր հետեւանաց և անհիմն ասացուածոց նախնական պատճառ եղած է» (131): Ասոնց սկզբնապատճառն Քսանթոս Լիւզացի (132) եղած էր ի մասնաւորի, որ կ'ըսէր թէ Փոխկապիք Տրովական պատերազմէն վերջ Եւրոպայէն յԱսիա անցած էին (133): Այս անցքն նոյն ժողովրդեան մէկ փոքր մասին յիւր նախկին հայրենիս դարձն էր անտարակոյս, վասնզի ըստ Հոմերոսի (Իլիական, Բ, 862-863. Գ, 184-187. Լ, 428-431) նոյն պատերազմի ժամանակ Ասիոյ մէջ Փոխ-

(128) Քսանթոս առ Ստրաբոնի, ԺԳ, Ե, 29: Տես և Առիանոս առ Եւստարքիոյ, մեկն. 322րդ տողի, ի Geogr. Gr. Min., հրտ. Muller-Didot, հար. Բ, էջ 274:

(129) Տես Ստրաբոն, Է, գ, 2, և հոկտ. 25 յէջ 330, Ժ, գ, 16: ԺԲ, Գ, 4: Հրտ. F. Didot:

(130) Makedonien, էջ 42 և հետեւ:

(131) Deimling, Die Leleger, էջ 46-47: Knobel, Die Volkertafel der Genesis, էջ 56-59:

(132) Ք. ա. 470ին կ'ապրէր. ուստի Հերոդոտոսէն քիչ մ'առաջ գրած է:

(133) Քսանթոս առ Ստրաբոնի, ԺԳ, Ե, 29:

դացիք կային, որոնք և Տրոյապոլսից ներգաղթեցին (134) : Արդէն Հերակլէսի ժամանակ՝ աշխինքն Տրոյական պատերազմէ զտր մ'առաջ, Փոխուդացուց Բերրեւկացիք կոչուած մէկ ցեղն՝ Եւքարիսեան Պոնտոսի Ասիական եղերաց վրայ՝ Մարբանդիւնացուց և Հերակլիոյ արեւմտակողմը՝ ասոնց սահմանակից էր : Մինչդեռ յիշեալ Փոխուդացիք վերջնոց հետ երկրին ստացման համար կը պատերազմէին, Հերակլէս իրենց ստիճաց օգնութեան եկած ըլլալով՝ յաղթուեցան (135) :

Ապա՝ ամէն կանխակալ կարծիքէ ազատ միտք կը պարտի ընդունել Ուրէլ Գերման գիտնականին վճիռը թէ «Փոխուդացիք ամենահին ժամանակներէն ի վեր Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած ժողովուրդ մ'էին, ... որուն նախաուր ծագման վրայ յայտնի հետք զմեզ տարակուսի մէջ չեն թողուր : Արդէն Փոքր Ասիոյ աշխարհագրական յատկութիւններն զմեզ Հայաստանի բարձրաւանդակին կ'առաջնորդեն, և Փոխուդացուց ու Արմենաց մէջ եղած ազգակցութեան նկատմամբ՝ դարմանալի վկայութիւններ մեղի կը տրուին : Քսերքէսի արչաւանին մէջ երկու ժողովուրդք մէկ հրամանատարի տակ՝ միեւնոյն զինուոր մեր առջեւ կ'ըլլեն : Եւ Հերոդոտոս (Է, 73) կը յաւելու անդէն թէ Արմենք Փոխուդացուց զաղթականներն էին : Եւդոքսոս (առ Ստեփ. Բիւզ., առ Եւստատի. ի Դիոն. Պեր. 694) անոր կը համաձայնի և երկուց լեզուաց նմանութիւնը ևս կը յիշէ : Միեւնոյն կերպով Փոխուդացուց և Արմենաց մէջ ստորերկրային բնակութեանց սովորութիւնը կը գտնենք (Վիտրուվ. Բ, ա, 5. Քսեն. Արշաւ, Դ, Է, 25. Դիոդ. ԺԴ, 28) : Վերջապէս՝ Երկրին ժողովուրդքն ուղղակի իրր նոյնանշան կ'առնուին (Cramer, Anecd. Gr. Oxon. IV, էջ 257) : Սակայն չէ ուղիղ թէ Արմենք արեւմտեան Փոխուդացիներէն յառաջ եկած ըլլան. նա՛ թէ ասոր հակառակն. որուն պատճառը եթէ Յոյն մատենագիրներու քով փնտռենք, իրն զիւրաւ կը մեկնուի : Յովսեպպոս (Հնախօս. Հրէից, Ա, 6, 1) Փոխուդացիները ուղիղ Էդանակաւ Թորդմէն ծագել կու տայ (1 Մովս. 10, 3)» (136) : Աստէն յաւելունք ապա թէ Հայք և Փոխուդացիք իրերաց հետ անձուկ ինամութեամբ էին (137) : Զանց չընենք յիշել աստէն թէ անցեալ դարուն մէջ Հ. Ռաւլինսընի առաջնորդութեամբն ալլեալ գիտնականք՝ բանասէրք և պատմադէտք, կարծելով թէ Ուրարտեան սեպագիր արձանագրութեանց լեզուն անարիալկան էր, համարեցան թէ Հերոդոտոսէ յիշուած կարծեալ Հայ-Փոխուդացի արիական ժողովուրդն Ք. ա. իրր 650րդ տարին Հայաստան մտած և տակաւ գոյն գրաւած էին : Սակայն նոյն լեզուին ըստ կանոնաց գիտութեան արիալկան եղած ըլլալուն ամենապահօժ գիտումն՝ կը տեսնենք թէ որովհետեւ Ուրարտեան լեզու քանդակեալ առաջին սեպագիր արձանագրութիւնք Ք. ա. իրր 820րդ տարին յորինուած են, ապա յիշեալ 650րդ տարին շատ ու շատ դարեր առաջ Հայաստանի մէջ ասիական ազգ մը կը բնակէր. և որովհետեւ նոյն լեզուն նախկին հայերէնն է, հետեւութիւնն ալ յայտնի է. «Հայոց ազգին ծագումն Փոխուդակն չէ» : Եւ ճշմարտութիւնն ճշդիւ ասոր հակառակն կ'ընծայի. աշխինքն թէ «Փոխուդացուց ծագման երկիրն Հայաստան էր» (138) :

(134) Deimling, ամի, էջ 76-77 :

(135) Տես Ապոլլոն. Բ, Է, 9. Ապոլլոն Հոդ. Արդանաւորդք, Բ, 774 և հետեւ. (Deimling.) :

(136) O. Abel, ի Pauly's real Encyclopedia, քնդ բանի Pryges, էջ 1569 :

(137) O. Muller, Dorier, հոդ. Ա, էջ 9 և հետեւ. : Griech. Lit. Gesch., հոդ. Ա, էջ 4 : O. Abel, Makedonien, էջ 45, ծանօթ. 5 : Hock, Kreta, հոդ. Ա, էջ 117 և հետեւ. :

(138) Տես Knobel, ամի, էջ 58 :

Մերս Կորիւն իւրն պատմութիւնը կը սկսի սա խօսքերով «Ասքանազ-
եան ազգին եւ Հայաստան աշխարհին դաստուածապարզեւ շնորհս, զգրոցն
զիւստ . . . պատմեսցուք ձեզ . . .»։ Մեր ազգը Ասքանազեան կոչելու՝ այսինքն
Ասքանազէն ծագել տալու գաղափարն՝ Կորեան մտաց մէջ՝ Երեմիայի (ՄԱ,
27) յիշած «Ասքանազեան զնդին» (139) յիշատակութեան հետ Արարատայ ա-
նունն միաւորուած ըլլալէն յառաջ կու գար։ Այս յատուկ անունները Կորիւն
Ս. Գրքէն միայն կրնար գիտնալ։

Ապա ուրեմն գաղափարն ազգային չէ. եւ չէ իսկ հաւաստի թէ Ասքա-
նազ մեր ազգին նախնի նահապետն եղած ըլլայ, այլ լոկ Հայացի ցեղի մը
զլուի եւ հիմնադիր։

Մեր ազգին կարծեալ թեւատագրի Արմենոսէ ծագած ըլլալուն առա-
պելին վրայ ուրիշ տեղեր պիտի որ խօսինք։

Մինչդեռ չունինք այն հաճոյական բաղդը՝ որով մեր սկզբնական
նախնուոյն անունը ազգային միջնորդաւ ճանշնալ կարենայինք, կու գայ ի մէջ
Ս. Գիրքն, յորում (Մենդ. Ժ, 2-3) Յարեթայ որդւոյն Գոմերայ (140) մէկ
որդին Թորգոմ կը կոչուի, որ եւ րստ Մ. Պորենացւոյն (Ա, Ե) Հայկայ Հայրն
էր՝ կարծեալ նախնու Հայոց։ Մեր ազգային եւ արտաքին ազգաց մատենա-
գիրքը գրեթէ առ հասարակ՝ Եղեկիէլ մարգարէին (ԼԸ, 6) «տունն Թորգոմայ
ի կողմանն հիւսիսոյ» խօսքերը Հայաստանի վրայ առած են. որով մեզի իշ-
խանութիւն կու տան խորհելու՝ թէ րստ մտաց Ս. Գրոց, «Թորգոմայ տան»
հիմնադիրն նոյն ինքն Թորգոմ եղած ըլլալով, եթէ հարկ է ճշդել իւրիւր իրօք
մեր նախնի նահապետին անունը, Գոմերայ այս կրտսերագոյն որդւոյն ա-
նունը պէտք է ընդունիլ, ուստի եւ մեր ազգին ծագումը անոր պէտք է ընծա-
յել, դոնեայ որչափ ինչ մարթ է առնել ի մասին՝ ճահաւոր պահեստիւր։
Յամենայն դէպս՝ այսպիսի դժուարակնճիտն խնդրոյ մէջ փոխանակ մեր ազ-
գային ծագումը մտացածին Հայկ զիւցազնի մը սեպակականելու, լաւագոյն
կը համարինք յարգելի մատենէ ցուցուած եւ հեղինակաւոր անձինքէ ըն-
դունուած Թորգոմայ դայն վերագրել։

Բ. Նախաւոր ժամանակներէն Հայոց ազգն, ազգագրական տեսու-
թեամբ՝ էր արիական յընդարձակ միտս, այս է՝ մասնորի ասնակիրս եւ ի-
րանեան Արեւաց ազգերու հետ մերձաւոր ազգակցութիւն ունէր. յանձուկ
միտս՝ էր նա հնդկիկ - Եւրոպական, այսինքն՝ ազգակից Հնդկիկ Արեւաց, Ե-
րանեանց, Փաւլոսացւոց, Յունաց, Լատինաց, Կեղտաց, Գերմանաց եւ Սլա-
ւաց՝ ընդհանրապէս, որոնք վերոյիշեալ պատճառին համար յընդհանուրն
արիական ազգք եւս կը կոչուին։ Հայ ազգին արիական մեծ եւ ազնիւ ցեղոյն
անդամ մ'ըլլալուն զլխաւոր ցոյցերն են՝ մեր ազգին տոհմային եւ հայրենա-
կան երկրին աշխարհադրական անուններն, անուանք վիճակաց եւ անձանց
ընդհանրապէս, լեզուն, կրօնքն եւ պատմական աւանդութիւնքն, որոնք առ
հասարակ արիական կամ հնդկիկ - Եւրոպական են։

Ասոնց մէկ բանիին վրայօք սակաւութ պէտք է որ խօսինք աստէն։

Սակայն փութանք նախ յառաջագոյն Հայոց գանկարանական նկա-
րապրաց վրայ բանի մը խօսք բերել։ Այս նկարագրիւններն՝ զոր Ուրարտեան կո-
չել պատշաճ կը համարինք, Հայոց մեծագոյն յոյժ մասը իւր մէջը կ'առնու։

(139) Ըստ երբայական բնագրին «Աշխնագայ Իսպաղուրութեան»։

(140) Երբայական բնագրին, սամարացի ընդօրինակութիւնն եւ հին ասորի քարգ-
մանութիւնն այս անունը Թորգոմա ունին։ Եօրանասինց քարգմանութիւնն զայն ունի Թոր-
գամա, յորմէ Հայն ըրած է Թորգոմ։

Ասոնք ընդհանրապես են կարճադյուխք, իրենց ճակատի սկրն խոնարհ եւ կարի կանոնաւոր է. քունքի սկրներն խոռոչս ունին երեւելիս. իրենց յօնքն առաւելագոյնս ստուար, հոծ եւ երկայն են, եւ կը յանդին յազի՝ որ յաճախագոյնս նուրբ է. յօնից սակերաց կամարն թէթեւ իմն դուրս կարկանդակ է. աչքերն՝ լայն են մանաւանդ եւ երկայն, բիրերն ի նսեմ գոյն կասկի (կապուտակ բիրերն Ալանաց եւ կամ Շիրակայ սերունդներուն սեպհական են). ուջքն ուղղորդ, կանոնաւոր եւ աւելի կամ նուազ ստուար է. այտերու սակրներն հազիւ թէ դուրս կարկանդակ են. ծամելեաց վերին սակրն թէթեւ իմն խոնարհ է. իսկ ծնօտն կանոնաւոր, որ եւ բաւական զգալի ծայրով մը կը վերջանայ:

Երկրորդ դասակարգը Խատտեան կամ Հիտտիտ կ'անուանենք, վասնզի արդեամբք այնպիսի է: Այս դասակարգի վերաբերեալ Հայերն բրդաձեւ դրութիւն ունին, լի քունք, ճակատ կարի խոնարհ, ուռուցեալ աչքեր, կամարաձեւ այտեր, քիթ մը՝ որ արմատէն իսկ վեր կը ցատկի եւ աւելի կամ նուազ անհէթեթ եղանակաւ ուռուցիկ է եւ զէպի խոնարհ կորացեալ զանդուածով կը վերջանայ. իսկ ծամելեաց երկու սակրներն ստուար են:

Դրական փաստերով կը ստուգուի թէ արիական Հայք Հայաստանի հոգոյն վրայ հնագոյն ժամանակներէ կը բնակէին: Երբ Ծննդոց զիրքն (ԺԱ, 13-32) Ք. ա. ԺԹ դարը ակնարկելով Թարսեանց զաղթականութիւնը կը յիշէ, «Կասդիք» կ'անուանէ այն ազգը՝ որուն երկրէն նոքա զաղթեցին: Որովհետեւ «Կասդիք» անունն լոկ արիական լեզուներով լոյս-տուող-աստուածոյն երկրպագուի՝ իմաստը մեղի կ'ընծայէ, յայտ է թէ նոյն ազգն եւս արիական ցեղէն էր: Արդ՝ տեսանք կանխաւ թէ Կասդիք (= Քաղտիք) նախկին ժամանակաց Հայերն էին, որոնք յանյիշատակ ժամանակաց իրենց հոգոյն վրայ բնակած պէտք էր որ ըլլային:

Ք. ա. իններորդ դարուն վերջին քառորդին մէջ յօրինուիլ սկսան մեր ազգային սեպագիր արձանագրութիւնքն. ասոնք լայն եւ ընդարձակ լոյս կը սփռեն մեր խնդրոյն վրայ, որով աչօք բացօք կը տեսնենք թէ հնագոյն ժամանակաց Հայաստանի մէջ նախկին արիական — հայացի լեզուն կը խօսուէր: Աշխարհագրական անուններ եւս կը նկատուին՝ Կասպք, Կասիք կամ Կասկաք, Կասք կամ Կասիք եւ Քաղտիք (= Կասդիք) ցեղազբական անուններն, այնու որ այս ցեղերուն բնակած երկիրներն՝ նոյնիսկ յիշեալ անուններով կը կոչուէին: Ուրարտիայ ընդարձակելովն՝ անոր արքայանիստ վիճակն «Բիանա» Բիասու — երկիրն եղաւ: Բիաս անունն լոկ հնդկ — եւրոպական է, յատուկ անուն մը, որ Փոքր Ասիոյ եւ Յունաստանի մէջ զործածուած է:

Մեր նախնեաց կրօնքն եւս հնդկ — եւրոպական ազգաց պաշտած կրօնից զլիսաւոր նկարագիրները ունէր: Ի բաց առեալ մանր մասուէքը՝ որոնք Սեմականաց եւ քանի մը արիական ժողովրդոց եւս հաւասար էին, կը տեսնանք որ մեր Ուրարտեան նախնեաց կրօնքն՝ Լոյս, Լոյս — բնող, Լոյս — տուող աստուած մը մեղի կը ներկայացնէ: Նա՝ Ուրարտացոց ամենաբարձր կաճառին մէջ զերագոյնն է. մաքրութիւն տուող (ճիպշի-դուլիս, ճիպշի-դիս) եւ սրբող (ուրպուլիս) է նա: Կասդիք = Խալդիս = Քաղդիս բարձրագոյն դիքն ունի որդիս բազմաթիւս, որոնք Քաղդիսք կը կոչուին. անկէ զրեթէ անբաժին են Քաղդիսեանք զիք, որոնք մարդոց, քաղաքաց եւ զիւրից պաշտպանքն էին: Մեր նախնիք կը պաշտէին Տէխսրաս զիք մը, որուն անունն 'Երկնից-պաշտօն, —սպաս' կը նշանակէր. սպա նոյնիսկ լուսափայլ երկինքը իրր աստուած կը ճանչնային:

Ունէին զԱրձիրեղիս՝ ամենայն մաքրութեանց զիքը, հանդերձ այլովք: Այլ այս ամենայն ինչպէս Ուրարտեան՝ նոյնպէս Զանդիկ կամ Զրա-

դաշտական կամ Մաղղեղեանց կրօնին հիմն էր: Ահուրա-Մաղղան (Արա-մաղղ) իբր գերագոյն զիւք քարոզող Զանդիկ Արեաց կրօնն՝ լուսայ եւ մաք-րութեան կրօնք էր: Կարծես Քաղզիս եւ Ահուրա-Մաղղա եղբարք էին հարա-դատք: Քաղզիսք եւ Քաղզիսեանք զիւք՝ Աւեստայի երկնային ուղիքն են: Մեր նախնեաց երկնից իբր աստուածոյ պաշտօն մատուցանելնուն գրեթէ նման, Աբեմենեանց պետութեան Պարսիկներն «երկնից ամբողջ բոլորակը Արամաղղ կ'անուանեն» (141), եւ մեր հարց պէս «Արեւու, Լուսնի, Երկրի, Կրակի, Զրոյ եւ Հողմոց զոհեր կը մատուցանեն»:

Մեր Արձիրեղիս զիւքն՝ Աւեստային Աշա-Վահիստան էր, որ կրտսեր ժամանակաց մէջ Արդիրիհշտ կը կոչուէր: Ուրարտեան ժամանակաց մէջ՝ անտարակոյս ի նախնեաց առեալ, մեր հարք կը պաշտէին Ատրինիս անուն զիւք մը, որ Աւեստայի մէջ Աթվիւան Թրաւետաովնա զիւցազն էր, եւ Մ. Խո-րենացւոյն Հրուդինն: Ուրարտեան կրօնին Պաա (Հուսա) զիւքն՝ Զրաղաշ-տական կրօնին մէջ Վայու գից հետ նոյն, եւ Վիդական կրօնին Վայու գից հետ մերձուստ ազգական պէտք էր որ ըլլար: Ուրարտեան Աղարուտաս Հրոյ զիւքն, կամ ճշգրտոյնս՝ Հրոյ ստեղծող՝ զիւքն՝ Երանեանց մէջ Ատարս կը կոչ-ւէր: Յասացելոցս կը հետեւի եւ կը հաստատուի որ Ուրարտեան կրօնն իւր գլխաւոր նկարագրաց մէջ Արիական — Զրաղաշտական կրօնին հետ մերձա-ւորագոյն ազգականութիւն ունի: Այսպիսի պայման իրաց Ուրարտացւոց կողմանէ փոխառութենէ մը յառաջ եկած չկրնար ըլլալ. վասնզի Ք. ա. ին-նետորդ դարուն վերջերք՝ յորս կը յայտնուին մեղի Ուրարտեան զիւքն, ո'չ Բակտրիանցիք, ո'չ Արիական Մարք եւ ո'չ Պարսիկք քաղաքական առաւե-լութիւն մ'ուէին քան զՈւրարտացիս, եւ ոչ իսկ կրօնական ազդեցութիւն մը կրնար անոնցմէ գործածուած ըլլալ Ուրարտեաց վրայ: Անոնց քաղաքական դրութիւնն այն ժամանակներն խիստ տկար էր, իսկ անոնց լոկ կրօնական գործօնէութեան ընծայել պնդելի երեւելի զիւք մուտք յՈւրարտու՝ չէ ար-դարեւ րանաւոր: Հարկ է ապա բնէ թէ այս կրօնական ազդեցութիւնն նա-խաւոր ժամանակներու մէջ գոյացած էր, այսինքն երբ հնդիկ-ուրարտական ազդերն իրենց նախաւոր բնակավայրք տակաւին թողած չէին, եւ հոն Ու-րարտացւոց եւ Երանեանց նախահարքն իրերաց զրացի էին: Թէպէտ չենք կրնար Ուրարտեան կրօնին միւս Արիական ազգաց կրօնից հետ ունեցած ա-զդերը մանրամասն նկարագրել աստէն, սակայն չենք ալ կրնար Յունական քանի մը զից ալ նոյն կրօնին մէջ գոյութեանը վրայ լուրջութեամբ անցնել: Կր տեսնենք ապա որ Օրա, գարնան, ծաղկանց եւ պտղոց զիցուհին՝ Պարա ան-ւամբ, Խարիս, չորհ, խրախանք, խնդութիւն զիցուհին՝ Պարա կոչմամբ եւ Ուիս, Ուէս անձրեւի զիւքն՝ Ուիսա յորջորջմամբ, իսկ Երիցնիւս ոճրա-գործաց պտտող զիցուհին՝ Երիցնաս անուամբ պաշտօն կ'ընդունէին ի Հա-յոց հնագոյն ժամանակաց:

ՅՈՎԻՏՔ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱՆԵԱՆ

(Շար. 4)

(141) Հերոդոտոս, Ա. 131:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՐՈՒՑ ՍՐԲՈՑ

Գրիգոր Բ. Կաթողիկոսը, որ Վկայասէր տիտղոսը ստացաւ, կարեւոր փոփոխութիւններ կատարած է մեր ծիսական մատենաներուն մէջ՝ դանոնք ճոխացնելու նպատակով: Յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած է ձեռք բերելու շարք մը վկաներու վարքերը որոնք կը պակսէին մեր մօտ: Թէ քանի՜ վկայարանութիւններ թարգմանուած են Վկայասէրի վերահսկողութեամբ՝ չէ հազարդուած մեղի իր կամ իր գործակիցներուն կողմէ: Այլեւն «10 կամ 15 հատի ներքեւ» դրած է «Գրիգոր Վկայասէրի յիշատակարան» (Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 32):

Այս յօդուածին նպատակն է ծանօթացնել այն վկայարանութիւնները եւ ներբողեանները որոնք թարգմանուած են Վկայասէրի եւ իր գործակիցներուն միջոցաւ եւ ունին յիշատակադրութիւն այդ մասին: Դասաւորած ենք նախ թուականի կարգով եւ ապա անուններու:

1.— 1092.— Վկայարանութիւն Ս. Եւտոքսիոսի, Մարինոսն կոչեցելոյ, եւ Ռոմէլի եւ Չենոնի եւ Մակարա, որք եղեն յամս Մարկիանոսի ամբարիշտ թաղաւորի.— Թարգմանեցաւ պատմութիւն սրբոց Վկայիցն ի յունականէն ի մերս՝ ի մայրաքաղաքիս Միկետենոյ, ի թուականիս Հայոց ՇՅԱ. ընդ որս Քրիստոս տացէ վարձս բարեաց աշխատողացս ի ամս.— Չեն. Ս. Յ. Թ. 1 Գ, էջ 418-424:

2.— 1100.— Վկայարանութիւն սրբոյն Ստեփանոսի Հռովմայ Հայրապետի եւ որոց ընդ նմա.— Յամին հինգհարիւրորդի, քառասներորդի, իններորդի թուականութեանս Հայոց թարգմանեցաւ պատմութիւնս հանդերձ այդ բազում ներբողական եւ վկայական ճառիւք ի յունականէն ի մերս ի ձեռն սուրբ քահանայապետին Աստուծոյ՝ տեսոն Գրիգորիսի Հայոց Կաթողիկոսի.— Կարինեան Յուլիան, 916, Խէ:

3.— 1101.— Պատմութիւն վարուց Եփրեմի Վարդապետի Խորին Ասորոյ, զոր թարգմանեաց յասորոց ի մերս Երջանիկ Կաթողիկոսն Հայոց Գրիգորիս Վկայասէր, ի թուականիս Հայոց ի ՇՄ.— Չեն. Ս. Յ. Թ. 74, էջ 547-614:

4.— 1101.— Պատմութիւն Սրբոյն Յովհաննու Ոսկերեանի Կոստանդինուպոլսի Եպիսկոպոսի, եւ տիեզերաց լուսաւորչի, ծննդեանն եւ անդեանն եւ զեղեցիկ քաղաքավարութեանն.— Յամի հազարերորդի հարիւրորդի Աստուծոյ մերոյ եւ Տեսոն Յիսուսի Քրիստոսի զալստեանն, եւ հինգհարիւրորդի յիսներորդի ի մերում թուականութեանս, եւ յեւթն եւ ի տասներորդ ամի թաղաւորութեանն Կոմնոսի Ալէքսի բռնակալի, եւ Գրիգորիս որդի Գրիգորի Մադիսարոսի Հայկազնոյ, ըստ աշխարհի Պարթև, ըստ ժառանգութեան Պահլավիկ, ըստ ցեղընտիրն լինելոյ յազգէ Աբշակունի, որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կոչեցայ ի դիտապետութիւն Աղբանաղեանս, ի բնիկ

աթոռ հայրապետութեան նախնեացն խոնց: Եւ բազում նեղութիւն կրեալ մեր յայլասեռ ազգաց հեթանոսաց եւ բնակաց: Եւ ապա ի յառաջատացեալ ամի հասաք ի սուրբ լեռն, զոր Սեան կոչեն, ի մեր սեփական պարզեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, որ ըստ ասորի բարբառոյ Պապահոյ կոչի, որ թարգմանի Դրախտ Աստուծոյ: Եւ անդ յերեսուն եւ ի վեց ամի մերոյ աթոռակալութեանս, թարգմանեցի զվարս ճշնութեան մեծ եւ սքանչելի ատեն Աստուծոյ Յոհաննու Ոսկերերանի, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի, ի ձեռն ատն միոյ, որում անուն էր Թէոփիոտէ՝ ազգաւ յոյն: Եւ ապա ետու վերստին արծարծել զսա ի տարաբան եւ յօտարաձայն բայիցն եւ բառից անաջին թարգմանութեանն ըստ քերթողացն իմաստից միաշար տողելով, ի ձեռն Մատթէոսի եպիսկոպոսի, որ սնեալ եւ վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 79, էջք 180:

5. — 1103. — Վկայաբանութիւն սրբոցն Ղամպէոսի եւ Ղամպէուհոյ ճշնագրեաց վկայիցն Քրիստոսի. — Յամին հինգհարիւրորդի յիսներորդի երկրորդի ի թուականիս Հայոց՝ թարգմանեցաւ վկայաբանութիւն սրբոցս ախոցիկ ի յունականէն ի մերս՝ ի ձեռն Գրիգորիսի Վկայասիրի սրբազան Կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց, զոր Տէր Աստուած պսակակից արասցէ սրբոցս. — Մատ. Հայկ. Թարգմանութեանց, էջ 721-2:

6. — Սքանչելիք որ եղեն ի ձեռն սրբոյ եւ մեծ վկային Քրիստոսի՝ Գէորգեայ, զոր արարեալ է պատանոյն Գէորգեայ, զերեցելոյն յաղղէն Գիւաց. — Իրադործեցաւ զործ սքանչելեացս ի ժամանակս Փոկասու Տիրանոսի Կայսերն յունաց, եւ թարգմանեաց ի հոռոմոց ի Հայս սուրբ քահանայապետն Հայոց Մեծաց Գրիգորիս Վկայասէր, զոր եւ պսակակից արասցէ սուրբ վկային՝ աղօթիւք ամենայն սրբոց. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1 Դ, էջ 916-923:

7. — Վարք եւ քաղաքավարութիւն Ս. Գրիգորի Աստուածարանի, Նազիանզու Եպիսկոպոսի, զոր զրեաց քահանայն Կեսարու Կապադոքովկացոց եկեղեցոյն եւ համանուն նորին, զոր թարգմանեաց ի յունականէն սրբազան Կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց՝ Գրիգորիոս Վկայասէրն. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1 ա, էջ 118-127:

8. — Երանելոյն Թէոփիլոսի ասացեալ ներբողեան պատմադրարար Սուրբ Հօրն մերոյ եւ Լուսաւորչի քահանայապետին Քրիստոսի եւ վկայի՝ Մեծին Գրիգորի Արքեպիսկոպոսի Հայոց Մեծաց աշխարհին. — Թարգմանեցաւ լուսադարդ եւ վաշկաշար ծառս այս ի յունականէն ի մերս, հրամանաւ երիցս երանեալ հայրապետին՝ տեառն Գրիգորիսի Հայոց Մեծաց Կաթողիկոսի, ի ձեռն իմաստուն եւ հանճարեղ թարգմանչին Թէոփիստէի. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 89, էջ 1-165:

9. — Պատմութիւն Ս. Մամասս ծննդեան եւ սննդեան եւ վկայութիւն նորին. — Յաւրինեցաւ ծառ պատմութեան սրբոյ վկայիս Մամասս, ժամանաւ ինչ ըստ հնոց տարինակաց, եւ բովանդակն ըստ նոր թարգմանութեան սրբազան Կաթողիկոսին Հայոց Մեծաց՝ տեառն Գրիգորիսի Վկայասիրի, զոր եւ պսակակից սրբոյս արասցէ Քրիստոս. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1 Գ, էջ 212-218:

10. — Երանելոյն Արքա Եփրեմի Խորին Ասորոյ ներբողեան պատմադրարար ասացեալ ի զլիսատումն Ս. Յովհաննու Մկրտչին Քրիստոսի. — Անբաժանելի Ս. Երբորդութիւն, պարզեւեռ զողորմութիւն եւ զթողութիւն մեղաց ասացողացս եւ լսողաց եւ փափաղողի ներբողինիս տեառն Գրիգորիսի Վկայասիրի, թարգմանողի ծառիս, եւ Քրիստոսի փառք. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1 Բ, էջ 490-495:

11. — Վարք եւ քաղաքավարութիւն եւ նահատակութիւն սուրբ եւ փառաւորեալ

մեծ վկայուհուն Պարասկեւեայ. — Թարգմանեցաւ ի յունականէ ի մերս ի ձեռն սրբազան և վկայից սիրողի տեառն Գրիգորի Կաթողիկոսի Հայոց, որում ողորմեացի Տէր Յիսուս Քրիստոս, ամէն. — Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուցակ Ձեռագրաց, Բ. Հատոր, էջ 509:

12. — Վկայաբանութիւն նահատակութեան սուրբ և փառաւորեալ ճշնագրեաց մարտիրոսին սրբուհուն Վստյաւեայ Կուսին և երանելոյն Յուլիանեայ. — Զթարգմանող և գյարիւնող զպատմութեան սրբոց

վկայիցս՝ զտէր Գրիգորիս Հայոց Կաթողիկոս յիշեսցիք ի սրբամատոյց յաղաթս ձեր. ընդ նմին և զիս զանարժան քահանայս զԳրիգոր Թորոսանց և զձնողսն իմ և զբնասցող զրոցս. — Յիշտ. Ձեռագրաց, Անթիլիաս, էջ 276:

13. — Վկայաբանութիւն սուրբ և փառաւորեալ վկայիցն և երանեալ նահատակացն Քրիստոսի՝ Փոտինոսի և Անիկատսի, և որոց ընդ նոսա. — Զթարգմանող պատմութեանս զտէր Գրիգորիս Կաթողիկոս Հայոց յիշեսցիք ի Տէր. — Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1 ր, էջ 916-931:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ԷԶԵՐ ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իրանի Սպահան քաղաքի Նոր-Ջուղա արուարձանի անդիր բանահիւսութեան մէջ ուրոյն տեղ են զբաղում սիրային մօտիւնները, որոնք իրենց պարզ, անպաճօյճ կառուցուածքով եւ արեւելեան պատկերաւորութեամբ ո՛չ միայն զեղարուեստական որոշ արժէք են ներկայացնում, այլ եւ բնորոշ զաղափար են տալիս 17-րդ դարի ջուղահայ երգիչներին ստեղծագործական ձիրքի եւ գրականութեան մասին:

Այդ սիրային բանաստեղծութեան անտիպ էջերից ուշագրաւ է «Բօյդ սալվի ծառ» խորագրով քնարական երգը, որ իր հիւսուածքով թէեւ շատ պարզ է եւ զարդարուած պարսկերէն ու թրքերէն բառերով, բայց ունի պատկերաւոր եւ ինքնուրոյն կառուցուածք: Դա լիրիքական մի նրկար է, որի մէջ ժողովրդական երգիչը զբոսեւորել է իր քնքոյշ ու ջերմ սէրն ու հոգեկան ապրումները: Նա հիացած իր եարի «անմահ» գեղեցկութեամբ, դժել է նրա առանձնայատկութիւնները, իր գոյները վերցնելով մերթ բնութեան պատկերներից, մերթ թանկագին գոհարեղէններից: Տեսն՞ էք դուք «սալվի շինար» կամ «զուլալ լալ ու մարջան» եւ կամ «ջաւահիր, զմրուխտ ու ալմաստ»: Այդպէս գեղեցիկ է երգչի սիրածը.

Բօյդ սալվու չինարի, ծոցդ գիւլ նշան ունի,
երնէկ կու տան քո քարին, քեզ պէս նովալան ունի.
Քեզ ուրիշ բարաք տեսայ, չունիք անմահ ես,
Ինչ անես՝ զարուլ եմ, քէ ձեռօք սպանես,
Անգին քարի քարէքար զուլալ լալ, մարգան քո:

Բօյդ սալվու չինարի,

Ծոցդ գիւլ նշան ունի.

երնէկ կու տան քո քարին,

Որ քեզ պէս նովալան ունի:

Իլաջ չունեմ, ի՛նչ անեմ, գիտես հեռանում եմ,
Սրտիս սիրածն դու ես, չասես՝ մոռանում եմ.
Ամէն զմնէմ քո քարովը հետս տանում եմ,
Ա՛յ խաբուն, քո ձեռքէն աջայիք փարման ունեմ.
Ֆիքր ու խիալս դու ես, չասես՝ մոռանում եմ:

Բօյդ սալվու չինարի,

Ծոցդ գիւլ նշան ունի.

երնէկ կու տան քո քարին,

Որ քեզ պէս նովալան ունի:

Ոսկէ վարդով տաջած, ամէնը գառ քաշած,
Ջաւայիք, զմրուխտ, ալմաստ, ամէնը քրաշած.
Էս աշխարհէս փայլ չունես, ամէն տեղ նաղաշած,
Վարդի վրայ ես քառած, անայլ հոտով փայլած,
Պայծառ երեսիդ խալը դու գառ նշան ունիս:

Բօյդ սալվու չինարի,

Ծոցդ գիւլ նշան ունի.

երնէկ կու տան քո քարին,

Որ քեզ պէս նովալան ունի:

Երբի գեղ ու հրապուրից սքանչացած եւ հոգեկան բարձր տրամադրութեամբ համակուած երգիչը զարկում է իր քնարի լաւերին եւ սիրաղեղ մօտիւներով կանչում «քաղցրիկ» եարին.

Եկ, իմ քաղցրիկ աղանի,

Ոսկէ խնձոր զարմանալի.

Քեզ տեսնողին բիւր քրամի,

Եկ, իմ քաղցրիկ աղանի:

Դու որ եկար,

Բարի եկար,

Հագա՛ք քարի.

Քեզ տեսնողին

Բիւր քրամի:

Դու որ եկար, իրեւեցար,

Իրբեւ արեւ ինձ ծագեցար,

Յնձուրիւն ինձ պարգեւեցար,

Վառ աստղի մմամ փայլեցար:

Դու որ եկար,

Բարի եկար,

Հազար բարի,

Քեզ տեսնողին

Բիւր երամի:

Այս ոտանաւորի ոճը, կառուցուածքը վկայում են, որ դա պատկանում է 18-րդ դարի առաջին կէսի Հայ մշակութի լուս-դոյն գէմերից Պաղտասար Դպիրին, որն իր դարաշրջանում փայլել է որպէս նշանաւոր բանաստեղծ, մատենագիր, քերականագէտ, երաժիշտ և հրապարակագիր: Նրա աղնիւ ջանքերով Կ. Պոլսում լոյս են տեսել մի շարք արժէքաւոր գրքեր, որոնցից յիշատակենք «Մատենան ողբերգութեան» Գրիգոր Նարեկացու, «Գիրք Հարցմանց» Գրիգոր Տաթևացու, «Գիրք Սահմանաց» Դաւիթ Անյաղթի, «Ազամարգիթ» Առաքել Սիւնեցու և ուրիշներ, որոնցով հարստացրել է Հայ գրականութեան դանձարանը:

Պաղտասարի ոտանաւորի ներքևում գրուած է ՌՃԶ, այսինքն՝ 1180+551=1730: Դա նշանակում է, որ Պաղտասար Դպիրն իր ոտանաւորը գրել է մկրտնից 233 երկուր տարիներ առաջ:

Նոր-Ջուղայի Ժողովրդական ստեղծագործութիւնից մեր գրական արխիւում ունենք նաեւ մի այլ անտիպ երգ, որ նոյնպէս սիրոյ շուրջ է: Դա «Բայից փշիկայ ես» խորագրով սիրուն ոտանաւորն է, որ արտագրեցինք 1740 թուականին գրուած մի հին ձեռագիր տաղարանից: Արեւելեան վառ զգացումներով տողորոտած այդ սիրերգում պատկերանում են Ժողովրդական երգչի ներքին աշխարհը, հոգեկան զեղումներն ու յոյզերը: Երդն ունի պարզ, բայց պատկերաւոր կառուցուածք. ահա երգի ամբողջական կերպարը.

Բայից փշիկայ ես, շատ սիրուն շմշատ ես,

Համբայ գնում տեղդ խիստ քեզ կը կոտրատես,

Նեղ տեղ ամ ես ընկել, բող գաս ինձ ազատես:

Շատ զարդարած ես դու,

Ոսկով շինւած ես դու.

Ջալահիր ես անգին,

Միմաքարած ես դու.

Ուզում ես հոգիս առնես,

Մի՞քէ հրեշտակ ես դու:

Փայլում ա պատկերդ, վառ ա ջուխտ մոմերդ,

Եազում ա խալերդ, բիւրիւլի բներդ,

Բաց զափասդ, տեսնեմ արմազ մաքարներդ:

Շատ զարդարած ես դու,

Ոսկով շինւած ես դու.

Ջալահիր ես անգին,

Միմաքարած ես դու.

Ուզում ես հոգիս առնես,

Մի՞քէ հրեշտակ ես դու:

Սուրայի գեարդանդ հինգ, վեց, եօքն բանդ ա, Գիւլ-գիւլ դուս գայ խօսքերդ, ողջ շաքար-զանդ ա, Ուր գնում ես, ինձ տար մօքար, եւ՛ր ինձ խղճա:

Շատ զարդարած ես դու,

Ոսկով շինւած ես դու.

Ջալահիր ես անգին,

Միմաքարած ես դու.

Ուզում ես հոգիս առնես,

Մի՞քէ հրեշտակ ես դու:

Այնպիսեան շինեմ, գաս դավերն թտես,

Բաշն կանգնեմ, դոզամ, գլուխ վեր բերեմ քեզ,

Երէ լեզուս բլորի, ինձի դազար չանես:

Բարակ շմշատ ես դու,

Ոսկով շինւած ես դու.

Ջալահիր ես անգին,

Միմաքարած ես դու.

Ուզում ես հոգիս առնես,

Մի՞քէ հրեշտակ ես դու(*):

(*) Այս ոտանաւորն ունի մի այլ օրինակ:

Երզն ունի դիւրեկան հղանակ եւ մինչեւ օրս երգւում է Նոր-Ջուղայի հին սերնդից շատերի շրթերի վրայ:

Արուարձանի ժողովրդական բանահիւսութեան սիրային մօտիւնների մէջ տեւանում ենք նաեւ փիլիսոփայական մտորումներ, որոնցից նշենք «Եւրո» խորագրով երգը: Կեանքի փորձառութեան բովից երգիչն եկել է այն եզրակացութեան, որ ընտանեկան երջանկութիւնն ու ներդաշնակութիւնը կառուցւում են սիրող սրտերի ո՛չ միայն փոխադարձ սիրոյ, այլ եւ յարգանքի, դժոգութեան, ներողամտութեան եւ զաղտնապահութեան պատուանդանի վրայ: Ուստի, երգիչը ջանել սրտերին յորդորում է իրար «ղաղըն» իմանալ, թէ՛ լաւ եւ թէ՛ վատ օրում դիմանալ ու զաղտնապահ լինել: Առհասարակ, ժողովրդական երգիչը պատկերացրել է կեանքի իրականութիւնն այնպէս, ինչպէս որ կայ, առանց գունաւորելու: Երգիչը գիտէ եւ այն, որ էս աշխարհում բոլորս էլ հիւրեր ենք, էսօր «սաղ» ենք, վաղը՝ մեռած: Բայց թէ ինչո՞ւ ենք ծնուել, ի՞նչ է մեր վեհ կոչումը եւ ինչո՞ւ երազի պէս կ'երթանք, այդ էական հարցերի լուսաբանութեան մէջ չի մտնում, այլ գծում է միայն ընդհանուր երեւոյթը: Պէտք է գիտել, որ երգի մէջ ո՛չ միայն զգացում կայ, այլ եւ՝ անկեղծութիւն, իմաստութիւն ու խորութիւն: Ահա ուսանաւորի ամբողջական գծադրութիւնը.

Ես եւ, պիտի քարի զաղրն իմանայ,

թէ՛ վատ օրի եւ թէ՛ լաւ օրի զիմանայ

Ու հարգիք ոչ ով նրանց սէրս չիմանայ:

Քանի սաղ ես, տուր ձեռն ձեռաց,

կե՛ր ու խմիր հետ ընկերաց.

էս օր սաղ ես, վաղը մեռած:

Ահա սրանք են սիրային դրականութեան այն անդիր փշրանքները, որ գրի առինք Նոր-Ջուղայի երգասէր Հայ ժողովրդի շրթներէց եւ մի հին ձեռագիր տաղարանից, երգեր, որոնք իրենց պարզ, բայց պատկերաւոր բովանդակութեամբ ու կառուցուածքով եւ զգացմունքի անկեղծութեամբ ցայտուն դադափար են տալիս ժողովրդական տաղտաաց երգիչների ստեղծագործական ձիրքի, ճաշակի եւ հոգեկան ապրումների մասին:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Փեհիլեի (Իրան)

ԲԱՌ-ԱՐԱՆ

Բոյ-հասակ, ճովջվան-երիտասարդ, ջուհել, բարաք-տեսակ, չուճփ-որոգհետեւ, դարուլ անել-ընդունել, բարէրաք-հուսասար, իլաջ-դեղ, զմեկ-կողմից, աջայիր-տարօրինակ, զարմանալի, փարման-հրաման, հրովարտակ, փիք-մտածողութիւն, ուշք, գառ-ոսկեթել, քէշիդայ-երկարածիղ, քավաիր-գոհար, միմաքաւ-կերտուած, զափաս-վանդակ, մաջար-վանդակապատ, սուրայի-սափոր, գեարդան-պարանոց, բանդ-կապ, ճոքար-ծառայ, սպասաւոր, այնախանայ-հայեկատուն, գոս-դաս, դավեր-ամենից վերեւ, քլարել-կակաղել:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԱՂ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑՈՒՑ

Միջնադարեան երգիչ Յովհաննէս Թըլ-կուրանցու յօրինած տաղերի մասին դանա-զան մատենադարաններում գտնուող ձե-ռագրերի մէջ եղած տաղերի հիման վրայ, մինչ այժմ լոյս են տեսել մի քանի առանձին գրքեր, ուսումնասիրութիւններ եւ բազմա-թիւ յօդուածներ, որոնք գրեթէ լրիւ ձեւով լոյս են սփռում միջնադարեան մեր սիրոյ երգչի կեանքի ու ստեղծագործութեան վր-րայ:

Վերջին տարիներում Փերիա դաւառի (Սպահանի շրջան) զրչաղերը ցուցա-կադրելիս, Խոյզան գիւղում Արմենակ Տէր Յովհաննիսեանի մօտ գտանք մի «Տաղա-րան», որի մէջ կային մի շարք երգեր՝ Հայ միջնադարեան տաղերգուներ Յովհաննէս Թլկուրանցուց, Մկրտիչ Նաղաշից եւ ու-րիշներից:

Համաձայն «Սիոն» ամսագրի մէջ «Փեր-իա դաւառի զրչաղերի համառօտ ցու-ցակ»ը յօդուածում («Սիոն», 1965 թ., հա-մար 9, էջ 323) արած մեր խոստման, «Տա-ղարան»-ի մէջ եղած նիւթերի բովանդակու-թեան ցանկը տուեցինք առանձին յօդուա-ծով («Սիոն», 1966 թ., Յունուար, էջ 16), Մկրտիչ Նաղաշի պատկանող զոյգ տաղերի հետ. այժմ եւս, դարձեալ ըստ մեր խոստ-ման եւ «Սիոն» ամսագրի շատ յարգելի խմբագրի ցոյց տուած ջերմ հետաքրքրու-թեան, այստեղ առաջ ենք բերում «Տաղա-րան»-ում եղած եւ Թլկուրանցուն պատկա-նող ու վերագրուող բոլոր երգերը:

Նախքան երգերի գրի առնելը, յիշենք որ մեր ցանկութիւնն էր սրանք հրատարակել րանասէր Գերշ. Ն. Եպսկ. Մովսկանի՝ Թլկուրանցու մասին հրատարակած զիրքը ձեռքի տակ ունենալուց յետոյ, համեմա-տութեամբ իմանուէլ Պիլագեանի «Յով-հաննէս Թլկուրանցի» (Երեւան, 1960 թ.), Ա. Մնացականեանի «Հայկական Միջնա-դարեան ժողովրդական երգեր» (Երեւան,

1956 թ.), 1740 թուին Կոստանդնուպոլսում տպագրուած «Գրքուկա որ կոչի Տաղարան», եւ մի քանի այլ 17-րդ դարում տպագրուած տաղարաններէ ու Ամենափրկչեան Վանքի Թանգարանի ձեռագրերում եղած երգերի:

Նկատի ունենալով, որ երկար փնտառու-քից յետոյ մեզ չյաջողուեց ձեռք բերել Գերշ. Ն. Եպսկ. Մովսկանի հրատարակած զիր-քը^(*) կամ նոյնիսկ 1954 թուի «Սիոն»-ի այդ համարները, ուստի որոշեցինք «Տաղա-րան»-ի երգերը հրատարակել, առանց յիշ-եալ զրքի համեմատութեան:

Ստորեւ մի քանի խօսք եւս մինչեւ այժմ հրատարակուած եւ մեր «Տաղարան»-ում եղած երգերի մասին, որոնք գրի ենք առել ըստ ձեռագիր «Տաղարան»-ի մէջ ունեցած հերթականութեան:

1. «Տաղ Ալէքսանդր Բագրատիմ»: Գրք-ում է «Տաղարան»-ի 41ր-48ա թերթերում: Յիշուած է էմ. Պիլագեանի «Յովհ. Թլկու-րանցի» գրքում (էջ 80), առանց լրիւ երգի: Լրիւը շինք ունեցել ձեռքի տակ:

2. «Աչեր ինչ ես անցեր ետեւ»: Գտնուած է «Տաղարան»-ի 128ր-130ա թերթերում: Յիշուած է էմ. Պիլագեանի գրքում (էջ 82): Լրիւ երգը տրուած չէ: Մեր ձեռքի տակ ե-ղել է Ն. Եպսկ. Մովսկանի «Հասկ» ամ-սագրում հրատարակած օրինակը (1943 թ., Մայիս-Յունիս, էջ 230):

3. «Գեմ բախար օղլի բախար»: Երգը լրիւ տպագրուած է էմ. Պիլագեանի գրքում (էջ 157, բացատրութիւնը՝ էջ 248), «Տա-ղարան»-ում գտնուած է 130ա-133ա թեր-թերի վրայ: Սոյն տաղը կայ նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 271 ձեռագրում (թ. 181ր), որ միւսների հետ համեմատած՝ ունի մի քանի աննշան տարբերութիւններ:

(*) Սոյն գիրքը այժմ ունեմք ձեռքի տակ, որը սիրով մեզ ուղարկեց «Սիոն»-ի յարգոյ խմբագիրը:
Լ. Մ.

4. «Ես ձեզ տեսայ սիրով նստած»։ Առաջին անգամ տպագրուել է 1513 թուի երգարանում։ լրիւ տպագրուած է էմ. Պիվազեանի զրքում (էջ 141, բացատր. էջ 143)։ Կայ նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 271 ձեռագրում (թ. 183ա), ունի չնչին տարբերութիւն եւ պակասում է չորրորդ տունը։ Մեր ձեռքում եղած «Տաղարան»-ում գրւում է 133ա-134ա թերթերում։

5. «Յանկարծակի մէկ մի տեսայ»։ Գրւում է «Տաղարան»-ի 134ա-134բ եւ 153ա-153բ թերթերում, միասին ունեն վեց տուն։ Երկն սկսւում է «Աւրհնեալ անուն արարողին» սկզբնատողով։ Տպւած է էմ. Պիվազեանի զրքում (էջ 148, բացատրութիւնը՝ էջ 245), որտեղ պակասում է երկրորդ մասի սկիզբի մէկ տունը։ Երգը գտնւում է նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 271 ձեռագրում (թ. 183ա), որտեղ պակասում են առաջին, երկրորդ եւ վերջին տունները, իսկ երրորդ տան առաջին բառը փոխան «Ճոխայգնաց»-ի՝ գրւած է «Կոխայգնաց», ունի այլ աննշան տարբերութիւններ եւս։

6. «Օրինեալ անուն անմահ բանին»։ Գտնւում է «Տաղարան»-ի 134բ-135բ թերթերում։ Տպւած է էմ. Պիվազեանի զրքում (էջ 187, բացատր. էջ 261), որի հետ համեմատած՝ «Տաղարան»-ում կան պակաս տուններ եւ խախտում է զբանց հերթականութիւնը։ Երգը գտնւում է նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 214 (թ. 142) եւ թ. 271 (թ. 183բ) ձեռագրերում։ Առաջինում երկն սկսւում է «Աւրհնեալ» է անուն Ա(ստուծոյ) անմահին», իսկ միւսում՝ «Օրհնեալ անուն արարողին» սկզբնատողերով։

7. «Արեկ արեկ իմ խուփ(պ) սուրաք»։ Գտնւում է «Տաղարան»-ի 139ա-140ա թերթերում։ Երգը լրիւ տպւած է էմ. Պիվազեանի զրքում (էջ 119, բացատր. էջ 233)։ Կայ նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 271 ձեռագրում (թ. 165բ)։

8. «Ունեք ունես զալմով քաշած»։ Գտնւում է «Տաղարան»-ի 140ա-140բ թերթերում։ Թւում է որ առաջին անգամն է տպագրւում։ Չնայ գտել մեր ձեռքի տակ եղած երգերի մէջ։ Մեր կարծիքով պատկանում է Թլկուրանցուն, չնայած որ երգի վերջում Յովհաննէս անուն փոխաբէն

գրւած են «Յիւնն իմ» բառերը։ Երգի վերնագիրը գրւած է «Սիրոյ Յովանիսի»։

9. «Դու արեգական նման ելանես ի յառաւոտ»։ Գտնւում է «Տաղարան»-ի թերթ 142բ-144բ-ում։ Տպագրւում է առաջին անգամ, զոնէ մեզ այդպէս է թւում։ Վերնագիրը գրւած է «Սիրոյ Յովանիսի»։ Թիւ 8 երգի նման վերջում յիշուած չէ երգչի անունը, ոմն բնագործնակող «Յովանէս» անունը վերցրել (կամ թերեւս պակասում է վերջին տունը) եւ յիշել է իր «Ջաքարիա»-ի անունը, չմոտանալով նաեւ իրեն կոչել «բանագող»։

10. «Տեսայ սուրաք մի գեղեցիկ»։ Գտնւում է «Տաղարան»-ի թ. 153բ-154ա-ում, որ թերի է եւ ունի միայն չորս տուն։ Լրիւ՝ 8 տուն, տպագրւած է էմ. Պիվազեանի զրքում (էջ 122, բացատր. էջ 234), որի հետ համեմատած՝ ունի բառերի որոշ տարբերութիւն։ Երգը (զարմեալ ոչ լրիւ) գտնւում է նաեւ Ն. Զ. Թանգարանի թ. 271 ձեռագրում (թ. 183բ), առաջին անգամ տպագրուել է 1513 թուի Տաղարանում, որը մենք չենք ունեցել ձեռքի տակ։

11-12. «Դու գամ մնացական խնդրէ» («Տաղարան» թ. 154ա-159բ) եւ «Այբէն մինչեւ ց'էլն գովեմ քան իմ լեզուէս» (թ. 156բ-159բ-թերի)։ Շատ հաւանական է որ լինեն Թլկուրանցունը, քանի որ զբանցից առաջինի վերնագիրն է «Տաղ Սիրոյ Յովանիսի ասացեալ»։ Այսպիսի վերնագիրներ ունեն երգարանում եղած Թլկուրանցու միւս երգերն եւս, կամ՝ «Սիրոյ է ասացեալ» եւայլն։

Սոյն երգերից վերջինը դժբախտաբար «Տաղարան»-ում մնում է թերի, միւս թերթերը չկան եւ վերջանում է Բ տառի վրայ։ Հակառակ մեր փնտռումներին, այլ երգարաններում չգտանք, ըստ երեւոյթին սրբանք եւս անտիպ են։

Ստորեւ բերում ենք ցանկը Թլկուրանցուն պատկանող այն երգերի, որոնք գրւում են Նոր-Ջուղայի Թանգարանի մի քանի ձեռագրերում, որոնք մինչ այժմ հրատարակ չեն եղել մեզ գտնել։

1. «Արեւաման շող-շող կտան»։ Թանգարանի թ. 271 ձեռագիր (թ. 166ա, էմ. Պիվ. էջ 125)։

2. «Հազար ուսուփ է քեզ ծառայ»: Թ. 271 ձեռագիր (թ. 166թ, էմ. Պիվ. էջ 128):

3. «Լոյս երեսացդ եմ քո փափախ»: Թանգարանի թ. 271 ձեռագիր (թ. 167թ, էմ. Պիվ. էջ 134):

4. «Թե՛ մահն չէր ու կամ մեռնիլ»: Թանգարանի թ. 271 ձեռագիր (թ. 167թ, էմ. Պիվ. էջ 137):

5. «Աղէկ պատկեր բոլոր եւ գեղեցիկ ես»: Թանգարանի թ. 271 ձեռագիր (թ. 168թ, էմ. Պիվ. էջ 144):

6. «Աստուած անսկիզբն եւ անսահման»: Վանքի ձեռագիր թ. 148 (թ. 41թ-17թ: Ունի պակաս տուններ եւ որոշ տարբերութիւն: էմ. Պիվ. էջ 164):

7. «Քանի դատիս ի հետ մեղաց»: Վանքի ձեռագիր թ. 148 (թ. 47թ-48թ, էմ. Պիվ. էջ 178): Երգը լրիւ է բայց ունի տարբերութիւններ:

8. «Այսար էի խիստ տրտում»: Տըպաղբուռած է էմ. Պիվագեանի «Յովհ. Թիկուրանցի» գրքում (էջ 219, յաւելում):, նաեւ 1740 թուի «Տաղարան»-ում (Վանքի գրադարան թ. 2359, էջ 358) եւ տողերս գրողին պատկանող մի հին տպագիր (Թրականն անյայտ) Տաղարանում (էջ 218): Երեքն էլ ունեն կական տարբերութիւններ:

9. «Այրէն մինչեւ ի քէն գանգատ ունեմ ես»: Վանքի Թանգարանի ձեռագիր թ. 271 (թ. 152թ, էմ. Պիվ. էջ 223, յաւելում):

10. «Այս ինչ կրակ էր գիս այրեց»: Տըպաղբուռած է էմ. Պիվագեանի գրքում (յաւելում էջ 226), նաեւ Ա. Մնացականեանի «Հայկական Միջնադարեան Ժողովրդական Երգեր» գրքում (էջ 183): Սոյն գրքի ներածականի մէջ տրուած են նաեւ որոշ կարեւոր լուսարանութիւններ Թիկուրանցու մասին:

11. «Է մահ քանի յիշեմ գեղ»: Տըպաղբուռ է էմ. Պիվագեանի գրքում (էջ 173, բացար. էջ 252), ինչպէս եւ երկու այլ տպագիր «Տաղարան»ներում(*): Սրանցից մէկը

տպագրուած է 1740 թ. Կոստանդնուպոլսում (էջ 376) (Ն. Զ. Վանքի գրադարան-մատենագարան, թ. 2359). երկրորդը՝ Թրականն անյայտ (էջ 373) (պատկանում է Ս. Գէորգ Եկեղեցուն):

Սոյն երկու տպագրութիւնների մասին Լւս յիշուած է էմ. Պիվագեանի «Յովհաննէս Թիկուրանցի» գրքում:

1

Տաղ Ալեքսանոս Հգնատրին Ասացեալ է:

1

Աստուած գրած եւ մարդաւոր,
Երբակ լսէր իւր ծառայի՞ն,
Ով հաւատով պարզեմ խնդրէ,
Փութով առնէ զխնդրելին:

2

Ի՞նչ միտ դնէ՛ք մայ զվարճան ասեմ,
ԶԱլեքսանոս ցգնատրին,
Տէրն տայ ձեզ խաղաղութիւն,
Եւ ինձի մայր եղեալ այս բանին:

3

Աստուածաւոր իշխան մի կայր,
Եփրիմոս անու՛ն կասիմ,
Մեծ մայ միտ քաղաք Ստամբուլ,
Որ քաղաւորն(1) կօծէին:

4

Ինձն եւ իր կի՞նն բարի,
Պալոզ բանին Աւետարանի(2),
Դարպաս տունին ոսկով ծեփած,
Դանձ ունէ՛ից որդի չունէին:

1 - Ձեռագրում՝ քաղաւորն:

2 - Ձեռ.՝ օստարանի:

Բացի սրանից, իմ ձեռքի տակ կան երկու այլ հնատիպ երգարան, բուականներն աւայտ է սկզբից ու վերջից բերի. սրանցից մէկի ցանկն սկսում է էջ 221-ից, իսկ միւսն ունի (մօտ) 384 էջ, 92 (ՊԲ) երգ և ցանկի վերջում գրում է. «Աղաչեմ զձեզ եղարք յիշեալիք միով աստուած ողորմեայիւ, Ըգ-պատեառօրն օրայցմամն սարին եւ զաշխատաւորսն զօրծարանիս: Քանզի մինչեւ ցը այս վայր որչափ տաղարան որ տրջւած է, սա հարուստ է եւ գեր ի վերայ ամենեցուն»:

Շատ հաւանաբար տպուած լինի 1701 թ. Կ. Պոլսում, որը յիշուած է Ք. Կորկոտեանի «Հայ Տաղ-գիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում» (էջ 109, Բ. 17) գրքում:

(*) «Տաղարան»ներից մէկը տպագրուած է 1740 թուին Կոստանդնուպոլսում, քաղցած է երկու անգատ մասերից, 384 եւ 144 տառնովն էջերով: Ունի մեծ թուով դարիւրի. բլրուի եւ հայերէն ու թուրքերէն խառն երգեր:

5

Կինն փափաք ունէր որդոյ,
 երբակ ի լաց պահէր աշուին,
 Այնով շրջէր ի լաց նորայ,
 Լալով առնէր զգանգատ սորին:

6

Եկեղեցայց կուտար պարզեւք
 Ոսկի ծածկոց սուրբ սեղանին
 Քահանային կուտար դեղնոց(3),
 Ողորմութիւն առ աղփատին:

7

Ջոր եւ զքած հայր երկնային,
 Ողորմեցաւ իւր ծառային,
 Եր ետ նոցայ զաւակ արինեայ,
 ԶԱլէֆանոս աճուն ի քարին:

8

Յորժամ մեծացաւ եւ զարգացաւ,
 Բարով ելից Զ-է տարին,
 Տարին ի վանքն Յովանիսին,
 Ոսկի բերան վարդապետին:

9

Ասացին ուսոյ տէր մեր որդին,
 Զուսումն սուրբ աստուածային,
 Զոր եւ ուսաւ եւ կատարաւ,
 Իմաստնացաւ սուրբն ի քարին:

10

Հայրն եւ մայրն կամեցան,
 ԶԱլէֆ անոսն որ կարգէին,
 Գնացին ի դուռն հօրի,
 Զայն իշխանի դուստրն ուզեցին:

11

Նոքա ուրախ սրտի մտօք,
 Զնաղուն եւ զտալիքն կտրեցին,
 Ասացին կուտամք զմեր Մարգարիտն,
 Ալէֆանոս ճոխ պատկերին:

12

Շատ քահանայք իշխանք առին,
 Ալէֆանոսի մօտ գնացին,
 Թէ երամայէ պարոն որդի,
 Եկ ի յարեւն նախաստեղծին:

13

Լալով մտու եկեղեցին.

Երկիր էպագ սուրբ սեղանին,
 Եւ խոստացայ զիս Ա(ստուծոյ),
 Ինձ չէ կարիք կին ամուսին:

14

Շատ ամօրով խաւորանք տվին,
 Բռնադատեալ ծին հեծուցին,
 Տարին ի դուռն ծնողին,
 Նրմուղքն ի դէմ ելաւ զաւկին:

15

Լալով զորդին համբուրեցին,
 Հանց որ քաղաքն ի լաց հանին,
 Առեալ տարան հարսն եւ ամին,
 Փառօք մտան ի յեկեղեցին:

16

Շատ ազաչեց զիրիցեանին,
 Լալով անկաւ ի ռո ճոցին,
 Մի դնէք պսակ անցաւորին,
 Ինձ չէ կարիք կին ամուսին:

17

Սուրբ քահանայքն զարմացան,
 Պսակին դրին եւ արհնեցին,
 Յորժամ զտէրն կատարեցին,
 Տարեալ ոսկի սենեակն ամին:

18

Զդուռն եւ զդուստրն փակեցին,
 Անհոգ եղան եւ ճնջեցին,
 Ալէֆանոսն եւ Մարգարիտն,
 Մէն(ակ) բողին եւ գնացին:

19

Կինն խաղար եւ զիրկն ամէր,
 Զարքուցանէր անմեղ հոգին,
 Նա կուտութեան պսակ ունէր,
 Մտիկ չարաւ ամենայնին:

20

Ասաց քէ քոյր իմ Մարգարիտ,
 Առ քեզ ճշան զիմ մտաւանին,
 Մինչեւ ի դուրս ելնամ եւ զամ,
 Ելաւ չղարձաւ ի յերանելին:

21

Ետես աղփատ մի ողորմագին,
 Եր ետ բեհեզն եւ ծիրանին,
 Ինքն հազաւ քուրց աղփատին,
 Եւ կամէր գնալ յեզր ծովին:

22

Այլ ոչ դարձաւ ի սինեկին,
Կին ձայնեաց մարմն լննային,
Լսաց տեսէ՛ք զձեր որդին,
Զիմ աչաց լոյս եւ ձեր հոգին:

23

Լալով ի դուրսն վազեցին,
ԶԱլեֆանոսն խնդրեցին,
Զարն եւ գիշերն ի շուրջ գային,
ԶԱլեֆանոսն որոնէին:

24

ԶԱլեֆանոսն հայէին,
Նայ զինասար տայր հեծելին,
Եւ ծառայ եւ տեսան Յիսուսին(ն),
Այն որ արար զերկինս եւ զերկիրն:

25

Ալեֆանոսն նայեաց անցաւ,
Սինեկան քովէ լերին,
Արաքիայ եւ Յովիթայ,
Ի ձերպս լերանց քարանց ի վիմին:

26

Երեսուն եւ մին տարի կեցաւ,
Ազօրք արար յամապատին,
.....
..... (*)

27

Եւ զնաց Երուսաղէմ,
Երկիր էպագ սուրբ սեղանին,
Դարձաւ եկաւ յուրիայ քաղաք,
Շատ ազօրեց յերանելին:

28

Իմն եւ զնաց եզր ծովին,
Եւ նայեցաւ հորն աշխարհին,
Գնաց ի դուռն ծնողին,
Հօրն որ աղֆատ կու կենային:

29

Ե(ր)կիր էպագ հօրն իշխանին,
Ետես գմայր եւ գկին բարի,
Սեւ զգեցեալ ի շուրջ գային,
ԶԱլեֆանոսն խնդրէին:

30

Հարն երկու աչքն էր կուրացեր,
Վանց ու կարատ Ալեֆանին,
Զոր անդադար ի լաց կենար,
Եւ հառաչէր կսկծազին:

31

Հարէն խնդրէր զոգորմուրին,
Դեմ մօրն լայր ոգորմագին,
Տվէ՛ք հանգիստ ի ձեր դրան,
Վանց ու կարատ Ալեֆանին:

32

Լայրն լայր աղաղակէր,
Աչքն է նման իմ տղին,
Շինեցէ՛ք տեղ հանգստեան,
Վանց ու կարատ Ալեֆանին:

33

Երբ մայր եւ կին ի դուրս ելին,
Լկտի աղակունքն եւ ծառային,
Ի դուրս գային զմագն զինքն,
Երեսուն ի քաջ կուտանին:

34

Եւ նա կացեալ առ հայր դրան,
Մինչեւ եղեալ երկու ամիս,
Առեալ բարակ ի բուխտ երկայն,
Ի ներս գրեց զանցառելին:

35

Վաղճանեցաւ երանելին,
Անուշահոտ խունկ բուրեցին,
Լցաւ քաղաքն եւ շարպասունին,
Հանց որ յուռով ի տես գային:

36

Հրեշտակն արեալ եւ զիր հոգին,
Փառօք երկինս ելանէին,
Խառնիլ ի դասս պարունակին,
Ուրախութիւն անպատմելին:

37

Ապա ժողովն կուտեցին(4),
Գնացին զի հայրն ձայնեցին,
Արի դու տես զայն աղֆատկին,
Ունիս գրած բուխտ մի յափն միջին:

(*) Բնագրում սոյն երկու տողը տպագրւում է:

4 - Զհոսոգրում՝ կուտեցան:

38

Եր. եկ էառ գրութուն ի ձեռացն,
կարդաց լուաւ քան զառաջին,
Ալեքսանտրոս եւ ձեր որդին,
Լալով ողջոյն իմ ծնողին:

39

Սաղմոսաբանս ձեր նշան,
Զիմ մատանին առ Մարգարիտին,
Բայց լսեցէք զիմ զանկատին,
Զինչ էո ծառայից հետ ինձ արին:

40

Հայրն անկաւ խելքն զնաց,
Հանց որ ուշգին զնայ կանկնեցին,
Մայրն եղեւ աղէկոտոր,
Մուտ չի գտաւ առնուլ որդին:

41

Ապա ցանեց կարմիր դեղան,
Ժողովքն ի յետս դարձուցին,
Մայրն անկաւ ի վերայ որդուն,
Լայր եւ ձայնէր ողորմագին:

42

Քո մօրն վայ Ռ (հագար) բերան,
Աշխարհն ամէն զիմ խեղճն լան,
Ալեքսանտրոս իմ սիրական,
Այս ինչ սեւ լուս էր որ լուսացան:

43

Քո մօրն վայ հագար բերան,
Ամին եկուկ հորդ իշխանին,
Զիմ հին խոցերս նորացուցեր,
Հագար անչափ էր Մարգարտին:

44

Գայր ի յառաջ իւր Մարգարտին
Եւ ճիշ բարձրեալ յոյժ ահագին:
Ալեքսանտրոս իմ քաղ անձին,
Քանի պահեմ զքո մատանին:

45

Սուք արարին խիստ ահագին,
Որ աշխարհս ամէն լացին,
Դարձեալ եհան զծիրանին,
Եւ զիւր հանդերձսն հագուցանին:

46

Ապա տարան ամփոփեցին,
Եկեղեցին սուրբ շինեցին,
Ալեքսանտրոս անուանեցին,
Շատոց առնէր ողորմութիւն:

47

Շինեցին մեծ եւ ահագին,
Եկեղեցի որ շատ ուխտ կուլինի,
Ի մեծն քաղաքին ընտանաւորայ,
Շատ բժշկութիւն առնէ,
Ի փառս Քրիստոսի Աստծոյ մերոյ:

2

Յովանիսի Թուրկ(ու)ր(անցոյ)

1

Աչեր ինչ ես անցել հետ ինձի,
Անդադար դու ծոռ կու նայի,
Հանապազ կու ցանկանաս,
Գեմ ի հուրն այրես զիմ հոգի(1):

2

Յորժամ տեսնուս պարկ մի քարախնայ,
Նստիս ւ ի հետ պլշիս,
Յանկութիւն անցանի զնայ,
Դու կերակուրն յորդանցն լինի(ս):

3

Ով պատուեցաւ մէկ կենալով,
Որ դու այնչափ լրջադիմիս,
Այլ մերկ երես ինձն ամաչես,
Որ սուրբ կենաւ աստն ու իսն:

4

Զանհոգութիւն կրէ ի քէն,
Մարմին լսէ իմ խրատիս,
Փախիր ի լստի կանանց,
Թէ արդար եւ սուրբ դու լինիս:

5

Մի կռուիր անպատերազմ
Որ շտապով չի փախերակիս,
Զի քէ ի կինն մօտեմաս,
Գեմ բարով ոչ ազատիս:

6

Կարմիրն արին է եւ նանիր,
Տես քէ ատել զնայ կամիս,
Սպիտակն զագիր է եւ քարախ,
Եւ գեղեցիկն ոսկոր է եւ միս:

7

Երբ որ կակուղ հեղն է կուտած,
Որ ի տապանն երբեք նայիս,
Եւ ամենայն մարմին ոչինչ,
Լուկ դու իզուրն կու դատիս:

1 - 2 հոգարմ՝ հոգիսն:

8

Կի՞ն՞ն փաղցրիկ զրուց ունի,
Է՛նց որ աչօ՛ղ հաւանիս,
Բայց խիստ դիժար ակնաստ,
Նայ յորժամ դիպի ոտքդ ի յայս քարիս:

9

Մուտքն ու առաջն էր գեղեցիկ,
Յետոյ մահադեղ որ ճաշակիս,
Լալագին մնաս ի վայր մարմին,
Ընդ էր ոչ դու պատկառիս:

10

Խել՛ Յովանէս Թուրկութանցի,
Մի տար զքեզ փորձ այս չարիս,
Որ երեսովդ երբաս կրիս,
Անշէ՛ որդանցն քուն լինիս:

3

Յովանիսի Թուրկութանցոյ Անացեալ է Սիրոյ

1

Գեմ քաւեար օղի՛ քաւեար,
Ալվի կու տաս սիրոյ խապար,
Ծով-ծով աչեր ու լուս քնար,
Քո ունքն էր քան զկամար(1):

2

Հակասող լուս է լուսընկար,
Բոլոր լուսին շամս ու զամար,
Վարսերդ ոսկի քեյով քաշած(2),
Վերայ անձինդ իջնու հաւար:

3

Երեսդ ի վառ է ծիրանի,
Վարդ ըռիւտն ու ճոճութար,
Ծոցդ է պաղշայ վարդով ի լի,
Մարգարիտ աստա՛ւ ունքդ է շար ի շար:

4

Քո ճայնդ անուշ փաղցր եղանակ,
Բերանդ ի վայր կու քափի քօհար,
Այդ քո մատնեքդ է լուսեղէն,
Քան զլուսին, որ լոյս կու տայր:

5

Անձո՛ քո ճոխ(3) բուսեր չինար(4),
Կու ճօն կուայ քան զուր դալար,
Անասակ ծովիտ մամն գերիսն,
Ի մէջն դարգեր ի արար:

6

Անցեղ նետով գիս խոցեցիր,
Որ այլ չունիմ քծիշկ արար,
Է՛ գեղեցիկ կերպ ու սուրբաք,
Որ է ստեղծուած(5) ճախշ ու նիկար:

7

Նշդարեանի ծառ ես ծաղկեր,
Պտուղ կու տաս մուշք ու ամպար,
Բեհեզ հագեր ես ծիրանի,
Իրիքներդ ամէն մարգարտաշար:

8

Քաղաք խարայ Զին ու մաշին,
Ի այլ երկրի բերեալ պաշար,
Այս ճամնապարհդ որ կու քայլես,
Բուսեր շուշան ու ճօճութար:

9

Կարմունճ կապեր ես ապիկի,
Եւ գետ գինի ուրախաբար,
Ով որ խմէ ի քեզանէ,
Ուրախանայ սրտովն օժար:

10

Արեկ իջնունք ի պաղշանին,
Ու պլպուլին ենեմք աղար,
Որ ի քափուր վարդին սիրուն,
Ի շուրջ կու գայ ճայ քանց զդիւահար(6):

11

Գարնանային ամիսն երբ գայ,
Հաւար ծաղկին չոր ու դալար,
Հղերդ որ դոր գնացք առնուն,
Ի լեռներուն քափին ի վայր:

12

Մարդն որ սիրու կու հանդիպի,
Նայ քան զկրակ լինի ի վառ,
Այլ ոչ աղաւթ աշին կու գայ(7),
Ոչ ասմաւոր կարդան ոչ ճառ:

3 - Բնագր.՝ քո ճոխ:

4 - Բնագր.՝ ձինար:

5 - Բնագր.՝ ստեղծուած:

6 - Բնագր.՝ զդիւահարն:

7 - Բնագր.՝ կուրգայ:

1 - Բնագր.՝ կամար:

2 - Բնագր.՝ քաշած:

13

Շրթունքի շող եւ լուսեղէն,
Պոկներդ ի վար քափի քուհար,
Ով որ մեզաց մաշակն առնու,
Այլ աստուծոյ չտայ խաղար:

14

Սէրն զԱդամ դրախտէն եհան,
Երկիր ձգեց վարար շիւար,
Եւ սատանայ զնայ մատնեաց,
Եւ չարչարեաց ամ Զ ի հազար(8):

15

Սէրայ որդիքն խառնակեցան,
Որք ճգնաւորք(9) էին ծար,
Զփողն ու զցնձաղէն լսէին,
Ամէն իջան ի լեռն ի վայր:

16

Կիմն զՈվանէսն զլիստեաց,
Հերովդէի պղծոյն համար,
Եւ նայ վառեալ էր ցանկութեամբ,
Փութով տարաւ զկամէն ի կատար:

17

Սէրն հանէ զմարդն ի խելաց,
Նոր այլ չկայ իսկի խաղար,
Իմաստութիւնն խափանի,
Եւ իննց դառնայ քան զդիւտեար(10):

18

Կիմն(ն) քաղցրիկ զրուց ունի,
Քան զօժ քայլէ առնու զալար,
Թիկունքն քափէ անկարծակի,
Որպէս զակնատն բռնէ անմառ:

19

Զունքն քաղէ քաչքն զեղէ,
Ենց որ լինի քան զքելիար,
Միշտ զպոռնկն ծոմնէ,
Զմարդիքն ձգի ի քարն այն ի վայր:

20

Դու ստեղծեք զկիմն ի կողէն,
Վասն Ադամայ սիրուն համար,
Թէ անեցէք եւ քաղմասցիք,
Եւ շրջիցիք զլեռնային և ի այլ քարն:

8 - Բնագր.՝ հազարն:

9 - Բնագր.՝ ճգնաւորք:

10 - Բնագր.՝ զդիւտեար:

21

Դեռ այն սիրովն բորբոքին,
Այն հոգածին մարդիքն շար,
Որ հաճապակ կու պոռնկին,
Երբան ի կեր որբանցն աւար:

22

Թուրկուրանցի(11) զձեզ կաղաչի,
Կնոջ սիրոյ մի տիրանար,
Որ չի զրկիք դուք ի լուսուն,
Այլ աստուծոյ չլինի քեզ ճար:

4

Եւ Զեզ Տեսայ Սիրով Նստած

1

Եւ ձեզ տեսայ սիրով նստած,
Յար եւ նման արեւ ակունք,
Զինչ պաղչայ եւ որ կայ ի ներս,
Վարդ ու շուշան որ եմ ծաղկունք(1):

2

Աչեր ունիս զինչ քուխ ամպունք,
Շողան կլափ ու լալ շրթունք,
Մարգարտաշարէ առաջունք,

(*) :

3

Ի՞նչ վարդապետն զձեզ տեսնու,
Մոռնայ զուսումն ու շատ զրունք,
Ամէն անձամբ ի դող ելմայ,
Անցանի զամառն զմառունք(2):

4

Զեզ ինձ զատար(3) եւ դիմանաւ,
Որ դուք ելնէք լեռունք,
Սէրն քակէ քարձր քերքեր,
Դ ի գիւ հանէք վէմք ու սարունք:

5

Տէր Յովանէս Թուրկուրանցի,
Զձեզ կաղաչէ ոսկի ափունք,
Վախճմ Ի՞նչ հուրն այրէ զեղեւ,
Երբակ ուտեն անուն որբունք:

11 - Բնագր.՝ Թուրկուրանցի:

1 - Բնագր.՝ ծաղկունք:

2 - Բնագր.՝ զմառունք:

3 - Ղատար-չափ:

(*) Զորբոքող տողը բնագրում պակասում է:

5

Տաղ Սիրոյ

1

Յանկարծակի մէկ մի տեսայ,
Որ կու ցողէր լոյս երեսէն,
Թուլցեր իջեր շամարն ի վայր,
Շող կու կաթէր նայ շողն ի վզէն:

2

Աչերն է ծով ունին է բալի ամպ(1),
Վարուն է դեղձան ռսկի քելէն,
Հօնէր գնայր քան զուռի(2) ճիւղ,
Հրով այրէր գաշխարհն ամէն:

3

Հօխայգնաց մանրափայլող,
Հոգի քակէր ի մարմնէն,
Լուրձմ ծածկէր գաշխարհ(3) ամէն,
Շաքար կաթէր իւր շրթունքէն(4):

4

Երբ որ աչերս ի նա դիպաւ(5),
Նա վառեցաւ քան զմոռեղէն,
Խելքս գնաց ի վայր մնացի,
Չարհուրեցայ ի տեսլեանէն:

5

Արհնեալ անուն արարողին,
Որ նա ստեղծեր յափ մի հողէն,
Է պատուական էնց գեղեցիկ,
Ձյունն էր առեր արիզակէն:

6

Խել Յովանէս Թուրկուրանցի,
Խիստ մի հաներ ոտդ ի ծայրէն,
Ազէկ սուրաք երբ մեռանի,
Յամբի գնայ գուն երեսէն(*):

1 - Բնագր.՝ ամ:

2 - Բնագր.՝ գուռի:

3 - Բնագր.՝ գաշխարհ:

4 - Բնագր.՝ շրթունքն էր:

5 - Բնագր.՝ դիպալ:

(*) «Տաղարանչուս սոյն երգը գտնուած է ան-
ջատ տեղերում եւ հետեւեալ դասաւորութիւնն ունի
Ա 1, 2, 3: Բ. 5, 4, 6:

6

Արհնեալ Անուն Ամսաի Բանին

1

Արհնեալ Աստուծոյ անուն ամսաի քանին,
Որ ի կողէն կին ստեղծել է,
Ոչ կողն ի ծուռ ունի (եղբայրք),
Ոչ կնկան գլուխն խել է:

2

Կինն զայլոց քաղցրախաւ է,
ԶԱղամ ի դրախտէն արտաքէ,
Կինն սատանայի ընկեր է,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

3

Կինն զԴաւիթն քանայ պզտէ,
Եւ զՍողոմոն ապականէ,
Սուրբ Յովանէսն զլիստէ,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

4

Կինն ի քիտ ինքն չի վախէ,
Յարեւ որդուն ոչ ի Թուրքէ,
Կին զով սիրէ հաւատն այն է,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

5

Կինն զեղբայրն խառնակէ,
Զվէնն եւ զբաժինն ի մէջ ձգէ,
Կինն զով սիրէ հաւատն այն է,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

6

Կին զմանուկն յապականէ,
Ալվի դառնայ եղբար ձայնէ,
Այլ մեծամեծ մեղանչք առնէ,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

7

Կինն քէ այսօր ապաշխարէ,
Վաղիւն քան դեռ եւ այլ չար է,
Աչքն արտասուօք սիրտն արատ է(1),
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

8

Կինն քէ երդումամբ ճայքէ(2),
Քեզի համար ինձ մահ տիրէ,
Մի հաւատար քէ ի հողէ,
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

1 - Բնագր.՝ ամարատ է:

2 - Բնագր.՝ ճայքի:

9

կիճն (որ) գրած է եւ բարի,
ի սուրբ կուսանքն նմանի,
Ապայ Բէ Հար է եւ անդարձ,
Գիւտս լինի ինքն իւր ք տեղին(3):

10

(եքեւ) Յովանէս ի կնկանէ,
Շատ է խմբ դաստ ի քանէ,
Ընդով սրտովն երգ գրեր է:
Աստուած փրկէ ի կնկանէ:

7

Տաղ Յովանիսին

1

Արեկ արեկ իմ խափ սուրաք,
Փառք ու պատիւ քո ստեղծողին,
Եղեմական դրախտէն կու գաս,
Արեւնեալ անուն քո ճաշխողին:

2

Արեկ արեկ գարնանային,
Արեկ աշնան պայծառ լուսին,
Նիստ որ հայրիմ երեզոյ ի վեր,
Տեսքդ հերիք է այս ինձ բաժին:

3

Տեսք քծիչէ է հիւանդին,
Առողջութիւն է քերմոտին,
Աչերդ ծով է ծարուածին,
Բերանդ քաղցր է քաղցածին:

4

Մոցդ է դրախտ անմահութեան,
Ի յետ դարձնէ զկած հողին,
Ոչ մեռանի ոչ ծերանայ,
Ոչ երեսնին դառնայ դեղին:

5

Վաղիւն որում որ հանդիպի,
Ի ծայր ելնէ բարով տարին.
Ով գտարաքտ համբուրէ,
Խնդմով անցնէ բոլոր ամսին:

6

Մեզ դու մերով ի ներս ձեռն,
Մաղիկ քան զժառն կանաչին,
Ով կուտ միջացն գիրկ ամէ,
Կանաչ մնալ քան զմշտաբնին:

3 - Բնագր. տեղին:

7

Խել Յովանէս Թուրքուրանցի,
Փառասօրէ հայր եւ գորդին,
Ազուոր սուրաքն ի հող դառնայ,
Անշէջ այրէ գիր սիրելին:

8

Սիրոյ Յովանիսի (Անտիպ)

1

Ուն(ք)եր ունիս դալմով քաշած,
Բերան ունիս շաքրով լցրած,
Ես ոչ խմած եմ ոչ հարքած,
Խելիս ի գլուխ ունին տարած:

2

Աչեր ունիս դու զազալի,
Ով քեզ տեսնու զերդ մոմն հալի,
Մորեկս ի փորս կու մաշի,
Գուն երեսիս զերդ խունկ լինի(1):

3

Երբ որ քայլես փռի ելնայ,
Սիրտս ի փորս(2) կու դողայ,
Խելիս ի գլուխ կնկայ կերտայ,
Հեղ մի հայր քէ չէ մեռայ:

4

Երբ քեզ տեսայ(3) խելիս անցաւ,
Չպատուիրան մտաւայ,
Յետ եւ քեզի հետեւեցայ,
Ամենեւին խէր չի տեսայ(4):

5

Յիսնն խել դարձեր սիրույ,
Զինչ(5) զպլուլուն վերայ վարդին,
Այս անցաւոր(6) ազտ աշխարհիս,
Քանի դատիս զերդ զանաւուն: Ով այր:

1 - Բնագր. լինիցի:

2 - Բնագր. բոր:

3 - Բնագր. տես:

4 - Բնագր. տեսայ ես:

5 - Բնագր. զինչս:

6 - Բնագր. անցոր:

Նոյն-Ջուղա

(Մնացեալը յաջորդում)

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՅՈՒՑԱԿ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Գ. ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՆԱՏԻՊ ԳԻՐՔԵՐՈՒ

(1512 — 1800)

55

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ (ՄՐԳՈՒԶ). ԳԻՐՔ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԱՄՆ ԻՍԿԱՊԷՍ ՃԸՆ-
ՄԱՐԻՏ ՀԱՒԱՏՈՅ: Նոր Զուլա, Հրա. Ստեփաննոս Աբգեպիսկոպոսի, տպ. Ս. Ամենափրկիչ
Վանքի, 1688. 16 չ. + 364 = 380 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ԳԻՐՔ ՀԱՄԱՐՈՏ վասն իսկապէս ճշմարիտ Հաւատոյ. և զաւանթեան ուղղափառ կաթու-
ղիկէ. ընթանալու Հայկապատնեաց եկեղեցոյ: զորս առաք և ունեմք այժմ. ի Գրիգորէ
սուրբ յուսաւորչէն: և երկից սուրբ ժողովոցն և ի Սբրոց. Հոգիբնկալ. Երկոտասան վարդա-
պետացն: և ևս վասն ընդդիմութեան Երկարնակաց. որք Հեռեւին ըստ մտացածին բանից
իւրեանց. և ոչ ըստ աւանդութեան արրոց Հոգիբնկալ Հարցն. զոր առացեալ ուսան ի քաղ-
կեղանական ժողովոյն. և ի տուժարէն լեւանի. որ յայանի ընդդէմ և երկից սուրբ ժողովոցն
և աստուածրնկալ սուրբ Հարցն:

Եղև և տպագրութիւնս ի թագաւորութեան արքայից արքայ. Շահ սուլէման. Թաղա-
ւորին: Ի Հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Վուլայ-
ի վասն Սուրբ ամենափրկչի Զեւամբ նորին առաջնորդի Ստեփաննոսի Աբճի Եպիսկոպոսի.
ի քալանթարութեան պալազատ պարոն Աւետին: Աշխատողք տպարանումս զտպրիս և
զաստուածատուր իրիցունքս ևս յիշել աղաչեմք:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՆԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՒՂՆԻՑ:

SMBOLUM ARMENIORUM ET INTRODUCTIO DE DI DIRECTAM.

Ի Թուոյ փրկչին ո. զճ. ձր: և ըստ Հոռոց. ոճ և զ: Օղնեա Հոգի սուրբ աստուած
և Հաս ի Թիկունս տկարութեան մերոյ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Պատճառ և նախերգանք զրոցս:

Վեհմասնից անձանց. և ճշմարտասիրաց ողոց. ի բրիտանոս աստուած Հաւատացե-
լոց. յուսաւորչածնեւոց. մանկանց սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցոյ Հայաստանեաց ուղղափա-
ռաց բարեբաւոյն: Նուաւս յուժմամ Ստեփաննոսէ բանի պաշտօնէլ. և վերադիտողէ մասին
Հայոց որք ի կողմանս պարսից:

Գիտութիւն լիցի ձեզ սիրելեացդ. զի զպատճառ տպագրութեանս մեր է այս.
Հետադուտ եղաք ներկայս զի յուժմէ զիրք զոյր յանյայտ յուժեքէ ի մերայնոց նախնեաց սրբ-
րոց վարդապետաց: մանաւանդ պիտանիք Հարկաւորք և յուսաւորք. և թէ ուրեք աս
այս. և այն գտածի. զի՞նչ չա՛հ և օղոտ Հասարակին: վասն որոյ տպաւնեալ ի յոյսն ու-

մենից սուրբ հոգին. սկսած ի լուս ածել զտաղաքատունս. առ ի տպել զվաղեմի սուրբ զբրեանքս. զոր յետ սուղ ժամանակի տպեալ տառերուց եմք առ մեզ: այլ ներկայս— եւ թուղթք որ եւ զիրք եւս. վասն ընդդիմութեան երկարեակաց. թէ ո՞ր եւ ո՞վ որ: աշխատախրութեամբ ճնշեալ տքնութեամբ ժողովեալ եւ մեկնեալ հոգովն սրբով աստուածաշունչ զրոց:

Նախ զմաթսաղայի սրնեաց. եպիսկոպոսի. թուղթն որ առ կայսրն հերակլ զրեաց: Երկրորդ. ստեփաննոսի սրնեաց. եպիսկոպոսի. թուղթն որ առ զերմանոս պատրիարքն կասանդունւպոլսի զրեաց:

Երրորդ միւս ստեփաննոսի սրնեաց եպիսկոպոսի որդոյ տաքսաին իւխանի որ առ զրիզար կաթողիկոսն զրեաց: Զորրորդ պողոսի տաքսանցոյն. որ առ թէոփեակէ զրեաց: Հինգերորդ վարդանայ մեծին հսիտորի ընդդիմութիւն. որ առ հասարակ երկարեակսն— զորրեաց. ի սուրբ դրոց աստուածաբանից: Վեցերորդ հր. բանք միխայէլի վասն ժողովոյն քաղկեդոնի զրեաց որ եւ ինքն էր ազգաւ ասորի. վարդապետ եւ պատրիարք նմին ազգի:

Արդ որովհետեւ ոչ զոյր յաղգին մերոյ տաղաքատուն. եթէ տպեալ յուղեցուցեալ սփռեալ էին ի տունս հայոց. եւ մեռադրով հագիւ այսպէս. եւ այսքան լինի որպէս տեսնէրդ. եւ յղել տալ տպել յերկիրն Փռանկաց. անմարթ էր եւ անկար: Զի մերս զիրք ինքնաց զրոցն է ներհակ. վասն որոյ ոչ կամին. եւ ոչ թոյլ տան առ ի բազմանալ. մերայնոց սրբոց վարդապետաց զրեցելոցն: Այժմ որովհետեւ. պատարաստեալ եղիւ ի միջի մերում զործարան տաղաքութեանս այսուհետեւ անհ. եւ անկասկած տպելոց եմք զամենայն զգրեանս սրբոց վարդապետաց որ առ մեզ զոյ: Բայց այժմ զերկնակի փոքր զրեանսն որ եւ զբաւ եւ կատարումն իսկ եղիւ. հինգ հինգ հարիւրով. սփռեցաք առ ամենայն լուսաւորածնունդ եւ ուղղափառ հասարակ հայսդ: զի են սոքա փորձ զործարանիս եւ զընթեան. իրր առհասարակեալ ի խախտութիւն շրջապատախրոցդ: Քանից պատշաճ տեսեալ մեր ներկայս զսոսա. հարկեալ ի վերայ սրբելի. եւ հարապատ եղբարց. Յոհաննէս եւ Աղէքսանդր վարդապետաց: որ եւ իսկոյն թարց տարակուսի հոգացեալ. առաք եւ տպեցաք զհայցելին մեր: որոց շրջապատ լիցի վարձատառոյց: Զկին որոյ զմեծամեծան եւ կատարեալսն եմք տպելոց: Բարեխառնութեամբ եւ անդամունիլ հայցուածովք բազմաշարշար նահատակին շրջապատի եւ բազմերախտի. Գրիգորի լուսաւորչին եւ հոգեկիր սուրբ հարցն. եւ մերովք աղօթիք: Եղիւ սկիզբն եւ կատարումն սորին ի վասն սուրբ ամենափրկչի նոր ջուղայու. մեռամբ եւ հոգաւորաւորութեամբ Տեառն Ստեփաննոսի նորին այցելուի ի փառս քրիստոսի աստուծոյ: որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Գ. ՅԱՅԵԱՆԻՅԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

... զապեան. զԱհարոն վարդապեան. զհոգէրարձու վանաց եւ տաղաքութեանս զՏէր Անդրէասն. զՏէր Թովմասն. զՏէր Յոհանն:

Եւ այլ զործակալք տաղաքութեանս. եւ միշտ աշխատողք զՏէր Սարգիսն. եւ զՏէր Աստուածատուրն ի սրբոյ յակոբայ: մահալասի կոստանոց զպրապեան. զաւաք սարկաւազունսր. զսէր. զսիմէոն. զմիքայէլն զնեքսէսեանքն. զյոհաննէս. զաստուածատուրն. զասպարն. յոհաննէս. տէրոնն. թորոսն. փիլիպոս. պետրոսն. զյոհանն. զանդոնն— զսայրապետն. զալափէրանն. զյարութիւն. զստեփաննոսն. եւ զմանուկ զիր թափողն. եւ զստեփաննոսն. զպետրոսն. մալիւրալէն. որք այժմ կան. ի վերայ իւրաքանչիւր զործոց. զոր տէր աստուած զամենեւեան վարձատրեցէ ամէն:

Հայր մեր որ յերկնս:

Յիւսէֆէ եւ զուր Որդ ի վառաց

Կիւղղեկեան Մատենադարան

230-155 Յո.

ԾԱՆՕԹ. Բ. ամուսնաքերքի հայերէն եւ լատիներէն գոյգ վերնագիրները կը կրկնուին 81, 92, 121, 142, 201, 219, 239, 283 եւ 305 էջերում վրայ եւս: Բ. Յիշատակարանէն կը պակսին առաջին երկու էջերը, 361-362:

ԳԻՐԲ ԺՈՂՈՎԱՅՈՅ ԸՆԴԴԷՄ ԵՐԿԱՐԵԱԿԱՑ: Նոր Զուգա, հրատ. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի, տպ. Ս. Ամենափրկչի վանքի, 1688, 764 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԴԻՐԹԸ ԺՈՂՈՎԱՆՈՅ ԸՆԴԴԵՄ ԵՐԿԱՐՆԱԿԱՅ, մանաւանդ աշխարհաւեր ժողովոյն քաղկեղանի. արարեալ սրբազանից վարդապետաց.

(Ամսիւրապետ կը սկսի բովանդակութիւնը.)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

... Արդ զմի. է. գրոցս եղև. վերջ: Ի տպարանում իսպաշնու ջուղայ եւ քրիստոսի փառք յախտեանս ամէն:

էջ 272

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

Կատարեցաւ չինգերորդ զիրքս իսպաշնու. Ի զեղաքսա ջուղայ. ընդ չափանեա սուրբ ամենափրկչի վանացս. ձեռամբ եւ Հոգարարձութեամբ Տեառն Ստեփաննոսի նորին առաջնորդի. եւ արժեական եպիսկոպոսի. եւ աստուածարան վարդապետի:

Աշխատութեամբ սրբազրոգի սորին Տէր Աղէքսանդրի. եղիցի մասն բարեաց Ի Քրիստոսէ ասուծոյ մերոյ որ է օրհնեալ յախտեանս ամէն: Տէր

էջ 479

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Գ

Կատարեցաւ վեցերորդ զիրք սրբոյն Գրիգորի ասթեւացոյն: Եւ Քրիստոսի փառք յախտեանս Ամէն:

էջ 660

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Դ

Շնորհօք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կամօք եւ կարողութեամբ Հօր. եւ սրբոյ Հոգոյն. աւարտեցաւ զիրքս Հակաճառական որ ընդդէմ պիղծ ժողովոյն քաղկեղանի. եւ ամբարշտին լեւոնի եւ փարիանոսի Հեռեւորացն նեստորի. յամի Թուաշաութեան տոհմիս Հայկական ոճի. Ի Հայրապետութեան. տեառն Եղիազարու Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան յայսմ նաճանդի քաջ ախոյանիս ուղղափառութեան տեառն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի եւ աստուածարան վարդապետի: որոյ Հրամանաւ եւ օժանդակութեամբ Հաստատեցաւ տպագրատունս. Ի վանս վսեմական եւ փառարեակ ամենափրկչի նոր ջուղայոյ. յամեանն մայիսի. Ի և ա: Ընդ նմին եւ զսրբազրոգի սորին. զՏէր Աղէքսանդր յիշել աղաչեմ: Այլ եւ վերակացու տպագրատանս. զՏէր Անդրէաս կուսակրօն քաշանայ: Եւ զերիցունս զործափառք սորին. զտէր սարգիս: Եւ զերկեակ տէր աստուածատուրն. եւ զմանուկ զպիր:

էջ 760-761

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

230-155 Ժս.

57

ԿՂԵՄԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (ԳԱՂԱՆՈՍ). ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ... Ա. Հատոր: Հոսմ, աղ. Հատոր, Տարածման (Propaganda Fide), 1690, 16 չ. + 918 == 934 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

CONCILIATIONIS ECCLESIAE ARMENAE CUM ROMANA

Para prima Historialis

Autore Clemente Galano.

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ԸՆԴ ՃԵԺԻ ՍՈՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ Հոսմայ.

Շարադրեալ ի յերկուս Հատորս ի պատմական եւ վիճարանական ի կարգէ Թէառին-
նասաց Կղմէս Վարդապետէ:

Առաջին Հատոր

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Կը կրկնուի 1650-ի տպագրութեան վկայութիւնը՝ Տէր Գրիգոր Խորճարեցիի կողմէ,
գրուած 1648-ին:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

20.5 ի:

ԽՈՒՆՈՒ. Կը պարունակէ միայն հայերէն բնագիրը:

Կիւլպէնեկեան Մատենադարան

230.2 Կղմ.

1690

58

ԿՂԵՄԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (ԳԱՂԱՆՈՍ). ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ... Ա. Հատոր: Հոսմ, աղ. Հատոր, Տարածման (Propaganda Fide), 1690, 62 չ. + 531 == 593 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ԸՆԴ ՃԵԺԻ ՍՈՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ Հոսմայ:

CONCILIATIONIS ECCLESIAE ARMENAE CUM ROMANA

Para prima Historialis

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ԸՆԴ ՃԵԺԻ ՍՈՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ Հոսմայ: Շա-
րադրեալ ի յերկուս Հատորս. ի պատմական եւ վիճարանական ի կարգէ Թէառիննասաց Կղմէս
Վարդապետէ:

Առաջին Հատոր:

CONCILIATIONIS ECCLESIAE ARMENAE CUM ROMANA

Ex ipsis Armenorum patrum, et doctorum testimoniis.

In duas Partes, Historialem & Controuersialem diuisae.

Pars Prima.

Autore Clemente Galano Surrentino clerico regulari theologo

Et S. Sedis Apostolicae ad Armenos Missionario.

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Լատիներէն Վկայութիւններու կարգին, կը կրկնուի 1650-ի տպագրութեան հայերէն Վկայութիւնը՝ Տէր Գրիգոր Մարժարեցիի կողմէ, գրուած 1648-ին:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ձուեր:

ԾԱՆՕԹ. Կը պարունակէ հայերէն եւ լատիներէն բնագիրները:

Կիւլչէնկէան Մատենադարան

230.2 Կդէմ.

1690

59

ՇԱՐԱԿՆՈՑ: Ամսդէրամ, տպ. Ս. Աստուածածնի, 1692. 720 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ՇԱՐԱԿՆՈՑ. Երաժշտական երկնքմունք հոգեւորականք. աստուածայնոց եւ երջանկաց. որոց վարդապետաց հայոց թարգմանաց զկարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ վայելչացունդաց: Ի թուոյն քրիստոսի. ոտոր, եւ ի հայոց. ոճիս, Դեկտեմբեր ամսոյ. ր: Տպեցեալ Յամսդէրամում քաղաքի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Շնորհօք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ ողորմութեամբ նորին՝ յանկեալ տարակցաւ զիրկս երաժշտական, որ եւ շարականոց, ի տպագրատնի որբունոյ Աստուածածնի. ի հայրապետութեան տեառն Նահապետին ամենայն հայոց կաթողիկոսի եւ յաջորդ որբոց առաքելոց Թաթևոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ որբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. ի հոյակապ նաւահանգիստ ամսդէրամ: Արդ որք հանդիպէ աստուածայնոյ երգարանին տյամիկ՝ ընթեռնելով, կամ հարեանցի զրօնելով. Աստուած ողորմեսցի միով յիշատակել մի խնայէ զի կարի տշխատեցաք ի սրբազրութեան դորս. թէ ի հոլովս անուանց՝ եւ ի նախադրութիւնս նոցա թէ ի ժամանակս բայեց. եւ ի կերպաւորութեանս նոցա, հետեւելով հետորին արիտակէտի: Վասն որոյ եթէ ոք հմուտ է քերթութեան: եւ վարժ գրչութեան արիտակէտայ. զտցէ եւ ոչինչ պակասեալ ի զրկոց ետրին. բացի եղեր բայէն զոր եթէ քննեցէ ըստ խոնարհման բայեցն, զտցէ զհաւաստիւ: Նաեւ սակս աներեւութիցն աշխակերտութեան խնդրեմ մի վրդովիլ այլ խոհեմարար քննել. եւ ընդ բաշխել իւրոյ համեմատել եւ զկեանքաւորութիւնս պային ներ ներկայութ աստուածականին խուրհուր. զի մի անհեթեթ լիցի եւ վրդովարարի: եւ թէ այլ ինչն սոսկ սոսկութիւնս զտցի այն չէ ի կամաց մեղցեալ ի մոռացմանէ. եւ

կամ այլ իմն կատակածանաց. վասն որոյ խնդրեմք ներել. զպակասն ընուլ եւ զաւելորդն յապակել. որք հմուտք էք արհեստի եւ մակագրութեան եւ զմեզ պահել անհեղադրելի: Իսկ որք ոչ էք ներ հմտացեալ արհեստից զբշութեան եւ շերթողութեան. մի այլ ինչ բարութէք յանդղնարար. այլ ֆանացարուք ուսանիլ զգրեալն. եւ տեղեկանալ ներպարեալ գիտութեան. եւ փառս վերընծայել քրիստոսի աստուծոյ ընդ հօր եւ սրբոյ Հոգւոյն. այժմ եւ անգրու յաւիտեանիւ. ամէն:

ԿԻՆՎԵՆԿԵԱՆ ՄԵՍԻՆԱԳԱՐԱՆ

264.7

1692

60

ՄՈՎԼԵՄ ԽՐԵՆԱՅԻ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: Ամպերամ, տպ. Թովմաս Եպս. Վանանդեցի, 1695, 10 չ. + 483 + 4 չ. = 497 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՂՄԻՆ, ՅԱԲԵԹԵԱՆ, ԵՐԵՆԵԿԵԱՆ Ի ՄՈՎԻՆԻ ԽՐԵՆԱԳՐԱՆ, յետմեծ Վարդապետէ, եւ յսգնեւրախ Քերթոզահօրէ: Ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բաղրատունոյ: Հարգատա, եւ բուն Պատմութիւն Նախնեացն Առաջնոց, Թագաւորաց, Իշխանաց, Նախարարաց եւ Հայրապետաց Արամեան Աղղին: Սկսեալ ի Հայկայ Քաջէ, մինչեւ ցԱրապշիւր Թագաւորն մեր: Ի լոյս տնեալ Տպիւք, եւ Մախիւք Թոմայ Վանանդեցոյ, Վեհափայլի Եպիսկոպոսի, եւ բազմաջան Վարդապետի: Ի Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տեան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի: Յամի Մարգեղութեան Բանին 1695: ՅԱմատւոյցամբ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

Առ Համայն Ընթերցողս Հայաստանեայց:

Քաջափարթից եւ Հմտագունից, Հարց, եւ Եղբարց Ուսումնասիրաց բացայայտութիւն սակաւութեւ, սակաւ առաջիկայեցելոյ Գրոյս, Առնա մեծի Մօսէսի Խորենացւոյ. զորոյ զգտանելն, ամենուրեք սուղ՝ եւ պակաս. որպէս պարզագոյն է բանասէր Տեսողաց: Ուստի եւ իմ նայելով յայսպիսի ազնւո անբերելի, բարուք վարկայ տպագրել թուովք նուագիւք, վասն անմեղմտու զոյոյ տեղւոյս. բանդի յարուցմունք պատերազմաց՝ եւ հեղձունք անբուրից արեանց, սասանեցուցի զընաւ՝ եւ զբոլոր կալուածս Եւրօպայու, որք միշտ՝ հնէն՝ եւ գոչեն յունկն լսողաց ամենեցուն: Ուստի եւ անպիտան, ունայն, եւ Թափուր յամենից լաւաց՝ եւ օգտակարաց, Թոմաս Ժողայ Ժողայից Աստուծոյ. ի վայելուչ Քաղաքէ Վանանդու Գողթեանց, մեղմամուխ եղեալ տպեցի զՁեռնագրովեւ՝ եւ զԳեղեցկաշար Պատմութիւնս, Նախնեաց մերոց, եւ Հայկազունեաց Տոհմի. Համեղ՝ եւ ախորժաւուր ոճիւ: Սկսեալ ի Հօրէն Հանուրց յԱղամայ...

Ընծայէ ծագիկ բերկրութեան.
ցանկալի աղղին Արամեան:
Երամեան Վանանդեան.
Թոմաս Նուրիջանեան:
Սորին Մօրեղբօր որդի.
եւ մատթէոս շարեցի:

էջ 5-8

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

Ամենագոր Բան. որով զոչացեալ Հաստեցան իսկը հանուրք, և անթուելեօք, և զեղապաճոյճ, չընդդանկար զարդուք՝ և վայելականօք չքեղութեամբն՝ եղան՝ կարգեղան՝ և կացին յիւրաքանչիւր կայանի՝ անվրէպ, և անայլթաք հպատակութեամբ. որովք՝ յաւելա, և անզրաւ յաւիտենի օրհնի, և փառաւորի անվախճան շնորհակալութեամբ, և երկընդադարձութեամբ Առոււածայինն Բան, հանդերձ Հարր, և Ամենաուրբ Հոգւովն՝ անսպասմանակաւ. Ամէն:

Յորմէ օթանդակութիւն, և նպատաւորութիւն տարնկալեալ եւ հուսկ յետիւ ի դիրս Մանկանց եկեղեցւոյ՝ տունկս սաղարթապաճոյճ, և անդաստանս տատակարեր, Թօմաս եպիսկոպոս, ի Գաւառէ Գողթնեաց ի մասնէ Վանանտու. տարազարկան Հոգմափարութեամբ անցի ի Կալուածս Եւրօպայ, և մեծաջան աշխատութեամբ փութացայ ժամանել ի զեղեցկադիր, և ամենայն զօրհասանութեան արժանաւոր քաղաքն յԱմսդրամ, առ ի յօրինել՝ և հօգալ գրուն զործիան Տպագրութեան, և զՏախտական Պղնձեաց՝ վասն փորագրելոյ զգիրս համայնց Գաւառաց, զորս երկամբք բազմօք, և յողնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբոր Մօր իմոյ, զոր նախ յղեցի ի նոյն քաղաք, սակս պատրաստելոյ զպարտադաշտ ատալիկայ Գործոց մերոց, և զինի կազմելոյ՝ և յօրինելոյ զոր պարտն էր, և պատեհ. հանձնցայ տպել զՎիպագրութիւն Բազմերախտի Առն Մօսիս Քերթադահօրն, իրր Ատալին Գառնը երախտեաց՝ իմոց աշխատութեանց, և իմովք ծախիւք: Այլ ի լինիլ ձեռնամուխ սմին իրին՝ մինչև ցաւարտումն, կրեցաք՝ և արքաք գլոյզնազան, և զանրեւրելի զանութիւնս, և զտուժանս ի մերայնոց Ուսումնատեաց, Հանապազասուտ՝ և Չարարուեստ Արանց, որք մորթովք ուխարենիւք պարուրեալ զինքեանս, իսկ ի ներքուստ յաւելա զիւստոյ քանդ՝ զայս, և բերանք նոցա լիք զառնութեամբ, և նենդութեամբ՝ անհարգատ ամենայն բարոյ, որոց կատարածն՝ ըստ զործոց իւրեանց: Բայց սակայն՝ աղաչեմ մեծաւ Թախանձանօք զդասս եղբարցդ Սրբազանից, ի պատահին մեր սմին, ընթեռնով՝ և տեսանելով՝ եթէ զսանիցի ի սմա սխալումն ինչ, ներել մաղթեմ. զի՝ ոչ հաւանութեամբ մերով եղան այնքիկ, այլ՝ յօրինակէն լեալ ընկալիւք. զի՝ մի միայն ունէաք օրինակ, և այն նօսր զորով եւս: Վասն որոյ՝ կարեկցութեան սիրով՝ Հայցեմ, ներել մեզ եւս՝ և կողակողալին ձայնի՝ խորեմ, ի սրբութենէ մերմէ, յիւն զՊատկերս, և զենթակայս յողնազան ախտից՝ և ցաւոց, զԹօմաս՝ զՏարաբեցեայս ի Մանկանց եկեղեցւոյ Սրբոյ. և զՀայրն իմ զնուրիջան Նուրիջանեան, և զՄայրն իմ զԴիլզար համեստակեցալ, և զհամօրէն՝ րնտանիս նոցա, զկենդանիս, և զհանդուցեայս. ընդ նոսին՝ յիշեցէք ի Քրիստոս, և զեղբարս իմ զԳրիգոր, և զԱրիստակէս, որք հանդուցեալք են ի Քրիստոս, և զՅակօր՝ Կրտսեր եղբարս իմ կենդանի, և զԳայրն իմ հանդուցեալ ի Քրիստոս, զՋանան. նաեւ յիշել մաղթեմ, զՀարազատ, և զՋեռնասուն Գործակայս իմ, զՄատթէոս՝ զկատարեալ Հմուտն յԱրուեստ Տպագրութեան, որ է որդի եղբոր Մօր իմոյ. և զեղբոր որդի իմ, զՂուկաս Փիլիսօֆա, որ է Վարժ զանապան Լեզուաց: Յիշեալք և զՄեզս նոցա ի Քրիստոս, հանդերձ բնտանեօք իւրեանց. ուստի՝ և զՏրիսուր սիրոյ մերոյ, և երախտեաց՝ առաւելապէս հասուցէ Քրիստոս՝ յաւուր աներկի: Ամէն:

Յանկամ յաւուր րութիլ յախտից տանջողական
և անդիտան Թօմաս վարուք Թախատական:

էջ 484-487

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

956-621

Ռո 1695

ԱՍՏՈՒԱՆԱՏՈՐ ԵՊՍ. ՆԵՐՍԷՍՈՎԻՉ. ԲԱՌԳԻՐՔ ԱՍԽԵԱՅԵՈՅ ԵՒ ՀԱՅՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ
ԱՍՏՈՒԱՆԱՇՈՒՆՉ ԵՒ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳՐՈՅ ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ: Հոսմ, ապ. Հաւատոյ Տարածման (Propaganda Fide), 1695, 8 չ. + 506 + 14 չ. = 618 էջ:

A.R.A.R.@

սիրաց: Ուստի՝ վկայութեամբ հաստատեմ զվերոյ զրեցեալս, եւ մատենեալ իմով կնքեմ:
Գծադրեցի զսա:

Յամի Տեան մերոյ՝ ոռդե եւ ըստ մերոյ համարողութեան ոճիդ: Յօդատուի ժե:
ի կոստանդինուպօլիս:

Նաեւ՝ սրբադրութեամբ Յօհաննու վարդապետի, կաթայեցոյ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զունի:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

465

Խա 1696

63

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՏԻ. ԲԱՆԱԼԻ ՀԱՄԱՏԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՏՈՒՑԻՆ: Ամսդերամ, ապ. Թա-
մաս Եպս. Վանանդեցի, 1696, 2 չ. + 30 = 32 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԲԱՆԱԼԻ ՀԱՄԱՏԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՏՈՒՑԻ ՄԵՐՈՅ ՆՈՐԱՆԻ: Զոր ի խոյս էած Հայկական
Տառի Վեհանմն, եւ Սրբափայլ Հայրն մեր, Տէր Թօմաս՝ Աստուածազգեստ Բարունին Վա-
նանդեցի, եւ առաքելապօրծ Եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին:

Շարադրեցեալ ի Ղուկասէ Ապաւնոր՝ Զահրնկալի Վանանդեցոյ:

Տպիւք, եւ ծախիւք Թօմասու Վարդապետի:

Շարարարդութեամբ Քաջ Դպրի՝ Տեան Մատթէոսի, Ներսէսն Տպագրի Հայոց:

Յամի Տեան, 1696: ՅԱմսադրոյամի

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

(Առնուած «Ան Հայկաստն Ընթերցօղսէն»)

... Եւ արդ՝ լրջմտութեամբ, եւ զուարթ երեսօք ընկալարուք զայս Գործակ մեր ի
Վայկունմն Բանասէր Համադեհեաց, եւ յիշեցէք ի Սրբափայլ յաղօթս՝ զեռամեծ Վարդա-
պետն մեր, եւ զՀեղատգի վեհն Վեմախորհուրդ՝ զՏէր Թօմաս Եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչի
Վանիցն Գողթնեաց, զի՝ Ընծայէ զծաղիկ բերկրութեան. Յանկալի Ազգին Արամեան:

Եւս՝ զյոգնեալս, եւ զմիակ Բուն Տպագրի Հայոց՝ զանուանին Մատթէոս Ես-
հաննիսեան:

Ապայ՝ եւ զՏրուդ Դպրս Ղուկաս, ծնունդս Գրիգորի՝ Սերունդս Նուրիջանի,
Սնունդս Հոթմայու՝ եւ զՄատուցօղս այսր Գործակի. եւ զայլ Արեանատուս մերոյ Տոճի՝
զկենդանիս, եւ զՀանգուցեալս. որով՝ եւ դուք յիշեցեալք ի Քրիստոս լիջիք յաղօթս Արժա-
նաւորաց. Ամէն:

Կիւլպէնկեան Մատենադարան

391-93 Ես.

64

ԹՈՎԱԿԱՍ Ա ՔԵՄՓԻՍ. ՀԱՄԱՀԵՏԵՆՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Ամսդերամ, ապ. Թոմաս Եպս.
Վանանդեցի, 1696, 420 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԲ ԹՕՄԱՆԻ ՔԵՄՓԱՆՈՅ: Յաղագս. Համաշխարհային Քրիստոսի: Թարգմանեցեալ ի Յոհաննիս յովեբախ Վարդապետ Կոնստանդինուպոլսեցոյ: Ի խնդրոյ Զուգայեցի Խօջայ Սահրատի որդւոյ պարոն Քասպարին: Գործեօք, և Ծախիք Թոմասու սրբափայլ Եպիսկոպոսի սրբոյ Խաչին: Եամի Տեսուն 1606: Յամատէրօղամի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

Առ միաշնամու Ուսումնասէր Հոյիս Մերազնեայց:

... Տղեցի զգիրս մեծի երանելոյ, և վայելչարուղի աղբերն Թոմասու Քեմփացոյ, ի դուարճութիւն, և յարիւթիւն մանկանց Եկեղեցոյ: Այնքան պատուելի, և սիրելի է հաշակ այսմ գրոյ, մինչ զի՝ որքան լեզուք զոն ի կալուածս Եւրօպայու, ամենեքեան ունին Թարգմանեցեալ ընդ բարբառոյ իւրեանց. լութեանք, և կալվիթեանք՝ ևս՝ ևս մեկնայն ոք միտ կրէ դոռն ի ծոցի իւրում իրբեւ՝ զմեծ իմն մխթարութիւն Հոգւոց: Եւ մերս զոյր Թարգմանեցեալ ի լսթին լեզուէ, ի հայկական բարբառ աշխատանօք Յոհաննէս Վարդապետ Կոնստանդինուպոլսեցոյ յամի Փրկչին մերոյ՝ 1670. ի խնդրոյ աղնուստոճմ Զուգայեցի Շահրիմանէնց Պարոն Քասպարին: Արդ՝ մեծաւ Թախանձանօք խնդրեմ յեղբարցդ սիրելեաց, զի ամենայն ոք ըստասցի զայս ըսպեղանի, և բուժիչ ամենից ախտից. զի սովաւ ըսթափեցեալք ի ներշնանէ ծանրազունէ, բուռն հարցէ զուղիղ շուղաց ըստ ձայնի մակագիր բարբառոյն. ճրագ ոտից իմոց բան քո, ևսայն:

Այլեւ՝ զայն յուշարարից աւագութեան ձերոյ. զի որքան վկայութեան բանք տուցան՝ և Եղան ի սուրբ գիրս յայս, և ապիրատս, և անվարժս Թոմաս Վանանդեցի՝ ըստ իմումս աշխատութեան, և անկատարութեան, աշխատեցայ՝ և յանդիման ամի զիւրաքանչիւր վկայութեանց ի սմա Եղալոց զհամարագիրս զլիտց Համայնից, և տարնթեր նոցա՝ զթիւս տանց պարունակեցելոց. զի զնոյն խնդրողաց, և որոնողաց՝ զիւրազոյն լիցի առձեռն ունիլ՝ զոր խնդրեացն: Եթէ՝ որոց տեսանեն, և զգան՝ Երեւիցի Հաճոյ իմիք՝ և ընդունելի, շնորհողին պատիւ, և զոհութիւն. զի ևս ոչ այլ ինչ՝ Եթէ ոչ պղինձ, որ յայլմէ հարեցեալ հնչէ. իսկ եթէ աւելորդ իմն՝ և անախորժ, և քամահելի. զնեքումն, և զանպարտաւորութիւն ապասեմ ունիլ. Թոմաս պարտաւոր, և սխալական Վարդապետ:

Էջ 3-5

... Արդ ևս Թոմաս լեալ ուր վերջին.

Ի վանանդայ զողթնեաց մասին:

Տպագրեցի զհիւսուած վեհին.

և Համարձակ քարոզողին:

Եղեալ զճրագ յաւտանակին.

Ի դուարճութիւն բազմականին:

Զմեզ աղաչեմ զամենեան.

Եւ զհեղան իմ քաղցրագին.

Ըղնուրիջանե ընդ Դիլդարին:

Ուստի և ցօղն Հանուրց Փրկչին,

մեզ և նոցա յաւիտ տացին:

Էջ 8-9

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

... Ուստի ևս հէքս, և ողբոց քաղմաց ստորակայեալս, անճալակ, և անհպաւոր այնքանեաց բազմունակ, և ամենայն երախանաց, և արտաքսեալ յերամաց, և ի զատուց

որդոց առաջատար՝ Թոմաս Եղիսիակոս, ի Նաճանգէ Գողթնեաց, ի Մասնէ տենչալի վայրից Վանանաւ: Ժիշտ վերահայելով յունախոսիքեան վատնեցեալ զիմ զկեանս՝ տունկս սողարթապոսնայն: պատեհաւոր վարկայ զհամեղաթոս, և զքողցրաճաշակ Գիրս Թոմասու Քեմփացոյ ապագրել յիմում Գործարանում, զոր յարմարեցի, և ևազմեցի վշտօք անթուեկութեալի՝ ծախս նոցանց՝ յիմոց ընչից. զի զոնէ յընթերցասէր Եղբարցոյ խնդրեցից զօժիտս սիրոյ, և ևարեկցութեան, ձոնել ևղկելոյս զփշրանս մշտամատոյց աղօթից ձերոց: Թերեւս նոքօք բուժեցայց ի սատակչական ախտից. զի ևս որդն ևմ, ևս ոչ մարդ, ևս չիթ իմն զիրածախ, ևս հոգմամբար, որ ոչ երբեք ի տեսութեան աշաց կայանայ: Եւ արդ՝ աղաչեմ զհամայն խումբս ապառազիմեալ Հարց, և Եղբարց. զի՝ մինչ ճաշակէք բմպելով ի համեղարուզի, և ի քաղցրահոս աղբրէր սորին, յիման տանիցէք արժանի՝ զհուսկ. և զապիկարս, զԹոմաս զանարդիւնս՝ յերամս բանասիրաց: Այլեւ՝ ծնոցն իմ քաղցրանոյց. զՀայրն իմ համեղանկեցող՝ զՆուկաս, և զՄայրն իմ պարկեշտազնաց՝ զԴիզարն. և զԵղբարս Հօր իմոյ՝ զՆուկաս, և զՍեփաննոս: և զԵղբարս իմ զհարազատ՝ զԴրիգոր, զԱրիտակէս, և զՅակօր. և զքոյրն իմ Զանայ: Այլեւ՝ յիշել մաղթեմ զազմեղախոս, և զկառավարող Գործարանիս, և բուն հմուտ, և Վարժ Տպադրութեան, զՎարպետ Մատթէոսն, որ է որդի Եղբոր իմոյ. և զՀայր իւր, զՅոհաննէս. և զմայրն զՄարիամ. և զԵղբայր իւր՝ զՊետրոս: Եւս՝ և զարդիս Եղբարց իմոց՝ զՆուկաս՝ և զՄիքայէլ. որք ևս վարժ, և ներհմտացեալք Լաթիմական Լեզուի, և կրթեցեալք յուսումն Փիլիսոփայական, և բազմազան հանճարոյ. զորս Ամենագոր Զեռն Արարչին պահեցէ անայթաք զնացիւք. յօգուտ, և ի պայծառութիւն Եկեղեցոյ Սրբոյ՝ ամէն: Իսկ զտրիտուր սիրոյ ձերոյ, և ցաւակցութեան՝ հատուցէ Քրիստոս, ըստ խոստման իւրոյ՝ որպէս ասացն. Ի տան Հօր իմոյ օրեւանմբ բազում են. Յօհ. 14: 2: յայնմ օրեւանի, և զհոշոյի հանգուացէ զմեզ Քրիստոս յաւուրն աներկի. և զմեզ՝ և զմերսն ամենայն հաղորդ արասցէ ուրախութեան այնորիկ, զոր ակն ոչ ետես՝ եւայլն. ի փառս Ամենաբարոյ Երբորդութեան, այժմ, և յաւիտեանս, Ամէն:

Կիւլիկեան Մատենադարան

230-2

ԳԼ 1696

65

ԱՍՏՈՒԱՆԱՇՆՈՒՆ 2: Ամսդերաւում, ապ. Թոմաս Եպս. Վանանգեցի, 1696. 432 + 1 շ. + 537 = 970 էջ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Ա

ԱՍՏՈՒԱՆԱՇՆՈՒՆ 2 ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ Տպագրեցեալ Վանալազիբ՝ և Գեղեցկադիր յօրինուածովք: Հաւանութեամբ, Տպիւք, և Մտիւք Թոմայ Երամեմ Վարդապետին. և Վանիցն Գողթնեաց Սրբոյ Խաչին Մաքրափայլ Եպիսկոպոսին: Ի Հայրապետութեան Լուսաւեղոյս Գահային Սրբոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Նահապետի, Հօրն ձերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Փոխանորդի, և ամենայն Հայոց Ինքնագլուխ Հոգևորպետի: Յամի Տեառն 1696: ՅԱմսալիւրօղամբ:

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ Բ

ԳՈՐԾԷ ԱՌԱՔԵԼԻՈՅ: Թուղթ Երանելոյն Պօղոսի Առաքելոյ: Թուղթ Կաթողիկեայց: Տեառիք Յօհաննու:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Ա

Յիշատակարան.

Ի կամս՝ եւ ի բարեհաճութիւն Ամենազօրին Աստուծոյ, որ Հանուրց էութեանց զսկիզբն, եւ զկատարումն յօրինեալ՝ եւ տնօրինեալ յիւրաքանչիւր պայմանի, եւ կայանի զետեղեալ պահէ իւրով ժշտնջենաւոր ամենունակ կատարելութեամբն:

Նմա բաղձապատկարար դոհութիւն՝ եւ երկրպագութիւն անսպառ յաւիտենի՝ եւ անլուաւ ձայնի՝ երից անձնաւորութեանց՝ եւ միայնոյ Աստուածութեան, Հօր՝ եւ Որդւոյ՝ եւ Հօգւոյն Սրբոյ, Ամէն:

Երբէք եւ ես ամենաւարան, եւ բազմաց աւազից ստորակայեալ՝ Թօմաս, յորջոքմամբ միայն Եպիսկոպոս. իսկ՝ յարդեանց՝ եւ ի պաշտամանց այնմ շնորհի թափուր՝ եւ ունայն միշտ. գլխով ի Գողթ Գաւառէ՝ Վանանդ վերակոչեցեալ վայրէ, ծարուեցայ մեծաւ տենչմամբ տպագրել զլուսատուն Հոգւոց բարեւիրաց, եւ արեգակնափայլ Լուսակիր Հիմն, եւ Սիւնն Սրբոյն Սիծի դառած, եւ զհիւսուած Տնօրէնութեան Քրիստոսի՝ զվարր Աւետարանն, զայն՝ որ ի չորից հոգեկիր արանց արտադրեալ՝ բացայայտեցաւ ի Փրկութիւն, եւ ի Կեցութիւն սիրով՝ եւ ճշմարտութեամբ բնդունողաց:

Զի՝ որպէս ի չորից տարեբաց զոյանայ ամենայն ժամին, ըստ այնմ՝ եւ Զորից Աւետարանաց զօրութեամբ զարդանան՝ եւ բարգաւաճեալ շքեղատրդ ծաղկին, եւ պաղարեւ լեալ՝ խնդալից երևին Համայն պարբ բարեպաշտից: Զոր վաղուրմն նախ տպագրեցեալ յոր ի Մեծէ՝ եւ յերջանկազոյն վարդապետէն ՈՍԿԱՆԱՅ Երևանեցւոյ. որոյ Տէրն Տերանց Հասուցէ ըստ ջրտանց նորա, եւ ըստ բազում երախտեացն, զորս եթող անջինջ յիշատակ յեկեղեցւոյ մերում: Ուստի՝ եւ ես յողնաղան վիրօք լցեալս ձեռնարկի երկրորդուս տրպագրել բազմօք վշտօք՝ սակս անմիթիւր վայրացս, ուր եմք. եւ խնդրեմ մեծաւ թախանձանօք՝ ո՛չ առնել զմեզ անտեա, այլ յիշել զհէքս, զԹօմաս Եպիսկոպոս՝ Հանդերձ Հարազատ Գործակալօք իմովք՝ Մատթէոսի՝ եւ Ղուկասու, որք են կառավարիչք, եւ ամենայն իրաց կատարողք, եւ Հոգացողք, Գործարանին մերոյ միշտ՝ եւ Հանապաղ:

*

Հաւատ անրիծ լեալ ընդ յուսոյ,

յեռեալ ի նոյն շաղկապ սիրոյ:

Պարապայիւք մաքուր զործոյ,

Հասցեն փառաց Բանին Սրբոյ:

Մատուցից ձեզ բաժակ ջրոյ,

յականէ զուտ վրտակ ցօղոյ:

Երբէք արբեալ տենչմամբ հօգւոյ,

րդիին ակունք հաղէալ զհատոյ:

Որ ոչ կալցի զայս զեղ աղղոյ,

իցի ունօղ բարեաց Հանրոյ:

Արեաց Լղարացի մերայնոյ,

խաղաղութիւն աւուրբք լիոյ:

Եւ ճառազայթ անշէջ Լուսոյ,

Համընթաց ձեզ՝ մինչ յերեկոյ:

էջ 430-432

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Բ

Գոհութիւն անքննելի էութեան, անսահմանելի գոյութեան, անհատուածելի միակեանքութեան, անհասանելի Բարութեան, Համարուն արարչութեան, Համազոյ Ամութեան. եւ Համազօր Անձնաւորութեանն. Անսկզբան ընդ Սկզբան, եւ Անսկզբնաւորին Սկզբան, Ամենասուրբ երբորդութեանն. Հօրն Նրոյի, Ննիցելոյ Որդւոյն, եւ Սրբոյ Հօգւոյն՝ Անբաժանելի Բոլորման նոցին. որոյ անձառելի կարողութեամբ՝ աւարտեցաւ Վայրշաղիք՝ եւ Գեղեցկազիր ԱՍՏՈՒԱՅԱՇՈՒՆՁ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՍ, Նորոտունի Բուրաստան,

և Երկնաբույգի ու թեկի տկանակիտ վտակս. յԱմի Տեառն 1700, և ի Հայոց Թուին, ոճիթ,

Արդ՝ որք Հանդիպիք այսմ Աստուածակերտ Դրախտիս, մի՛ մահձրանայք յիշիլ յազօթս ձեր զԵռամեծ Բարունին, և զՍրբափայլ Հայրն ձեր՝ թոճաս Առաքելաշախիղ Եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչին յամենավայելուչ Զորոյն Վանանդու՝ Գոգթնեաց զաւատին. որոյ Հայաճառութեան՝ Տպիւքն՝ և Մախիւքն յանկեկալ աւարտեցաւ Աստուածաշունչ Սուրբ Դուր Կոտկարանս։ Այլիւ՝ զբաղցրասնոյց Ճեղսց Նորա. զՀայրն Համեստակենցադ՝ զՆուրիջան Դուրիջանեան. և զՄայրն պարկեշտազնաց՝ զԴիլիարն. և զՀանգուցեալ Հարազատ եղբարսն՝ զԳրիգոր, զԱրիստակէս, և զԵմալօր, և զԴոյրն իւր Զանայ։

Նաեւ՝ զաւակս սոցա՝ զՍինան, զՄարիամ, զԵղիշեայ, զՂուկաս զԴիլիար, զՄիքայէլ, և զԹուրվանդայ։ Ընդ որս և զԲեռնոյ որդին իւր՝ զՀարազատ՝ զբաղմբարտ, և զբուն վարդեան Մատթէոս, որ միշտ՝ և անձանձիր աշնեցաւ ի վերայ Տպադրութեան. ևս՝ զՀայր սորին՝ զԵսէաննէա, զՄայրն Մարիամ, զեղբայրն՝ զՊետրոս, և զնորարորդոյ՝ որդին իւր՝ զԱմբրոզիոս. և զայլ Համագուն արեանառու մերձաւորսն վերադրեցեալ Վեհին, զԿենդանին՝ և զՀանգուցեալսն ի Քրիստոս՝ յիշման արժանի տանիցէ՛ք ի Սուրբ ազօթս ձեր։

Ի վախճանի յիշեցէ՛ք յազօթս ձեր զՀարազատ՝ և զԲարեմիս՝ աշխատաւորս Նախազեկ Վեհի Տպարանին՝ զՄատթէոսն Եսէաննեան, և զՂուկասն Գրիգորեան. որ ըստ կարի, և ըստ պաշտանի իւրեանց մտերմարար աշխատեցան՝ և աշխատին յողոստ՝ և ի պայծառութեն Եկեղեցւոյ Սրբոյ. Ամէն։

էջ 536-537

Կիւլպէնկեան Մատենադարան
225.4
1698

ԽԱՆՈՅԹ. Զորս Աւետարանները ունին էջ 1-432 համարմբը։ Առանձին ամուսնաքերով և 1-537 էջակալութեամբ կը տրուին շարքով Առաքելոց։ Թուրք Երանելոյն Պողոսի Առաքելոյ։ Թուրք Կարուղիկեայց։ Տեսիլք Յոհաննու։

ԳԻՐԲ ԱՇԽԱՐՀԱՅ Ե ԱՌԱՊԹԵԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՈՐ Է ԱՂՈՒԷՍԱԳԻՐԲ. Հրա. Երեմիա վարդապետ։ 1698. 181 էջ։

ԱՆՈՒԱՆԱԹԵՐԹ

ԳԻՐԲ ԱՇԽԱՐՀԱՅ ԵՒ ԱՌԱՊԹԵԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՈՐ Է ԱՂՈՒԷՍԱԳԻՐԲ. Ի Սուրբ Էջմիածին Երեմիայ վարդապետ։ Ի Հայրապետութեան Տեառն Նախազեկ Կաթողիկոսի ամենից. Հայոց։ և Թվականութեան Հայոց. ոճիթ. յունիս. Ժ. և ի Թվին գրկչին. 1698. յունիս. Ժ.։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զունի։

Կիւլպէնկեան Մատենադարան
956-621
Խա. 1698

(Շար. 5) Կազմեց՝ Ա. Գ.

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Վ Ի Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԴՊԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Եւ արդ՝ աստի անցանեմք յայնկոյս նեղուցին ի Ֆէնէքն Անատոլեան, որ է ի մասին Բիւթանիոյ՝ զէմ յանդիման Ռումէլեան Ֆէնէքին: Եւ է սա տեղի իմն վայելուչ եւ զուարճական:

Եւ աստի լինի երթալ առ ծովեղերը մինչեւ ի նորակերտ հիսարն Պողադին Գափաղ զայլէս կոչեցեալ, որ է հանդէպ Ռումէլեան զափաղ հիսարին: Որոց երկուքն ի միասին կոչին Գափաղ զայլէլեր:

Տեղիս այս ընկալաւ զանունս զափաղ՝ վասն յոյժ մեծամեծ եւ անաճ բարտի ծառոցն եղելոց ի ծովեղեր անդ: Ի մէջ այսր Աւանի Գափաղ կոչեցելոյ ասի թէ՛ զոն տաճիկ բնակիչք իբր անձինք հաղար: Թույլ սորա անուանի է:

Ի զիւերի բացեալ կան կրպակք սորա՝ վասն զիւրութեան նաւորդաց ի զիւս կերակրոց եւ այլոց պիտոյից: Զի ի շնչել արեւելեան եւ հիւսիսային ընդդիմակ հողմոց՝ բազմութիւնք նաւուց մինչեւ երբեմն երեքհարիւր անտանօր խոնեալ մնան ի Գափաղ խաչէլէսին, եւ սպասեն յարմար հողմոյ առ ի նաւել ի ծովն Պոնտոսի: Եւ լինի երբեմն զի անցանեն ամիսք չորք, եւ ոչ լինի յարմար հողմ զնալոյ նոցա, եւ յորժամ շնչէ Պաթլը, կամ Գպլէ, եւ կամ Լօտոս, յայնժամ լինի զուարճութիւն մեծ, զի ի ծովէ զխարխիս առեալ, եւ ընդ Պօղադն խմրովին արտաքս ելեալ՝ եւ զնաւն առադաստեալ ցնծութեամբ երթան զճանապարհս իւրեանց:

Եւ ի բերդի ասա զոն 25 տունք տաճկաց, եւ 20 զինուորք պահնակք ի նմա: Նասի եւ Տիգրտար՝ որ է բերդակալ:

Եւ հին բերդ սորին, ուր էր Եէրօն՝ այսինքն տաճար Դիոսուրիօնի, անուանեալ կոչի ի Թուրքաց Եօրուս զայլէսի:

Եւ երբեակ են զիբք նորա, այսինքն միջնարերդ, բերդ, եւ քաղաք: Բաժանեալք ի միմեանց պարսպաւ եւ զրամբք:

Պարիսպ քաղաքին միայն ձգի մինչ ի ծովէլը՝ իսկ բերդ՝ եւ միջնարերդն անկանին ի վերայ լերին:

Յայտմ բերդի շինեալ է մզկիթ մի, այն Եւհեայ Էֆէնտին, որ կայ Թաղեալ ի զրմբեթեայ կղմնտրածածք շիրմի անդ, կայացեալ ընդ մէջ Պէշիքդաշին՝ եւ Օրթայ քեօյին, զորմէ տեսցես ի կարդին՝ յայտմ համառօտութեան տետրակիս:

Առ ստորոտով պարսպի քաղաքին՝ կայացեալ է ի ծովեղեր անդ վերայ զբեալ նորաշէն բերդն, նոյնդունակ՝ եւ հանդէպ նորին ի Ռումէլին այլ բերդ, որք միանդամայն երկրքն եւս կոչին Գափաղ զայլէլեր, որպէս ասացաք ի վերոյ: Շինեցան սոքա ի Թուականի հիճրէթին 1033: Ի ժամանակս Զորբորդ սուլդան Միւրատին, ընդզէմ ասպատակութեան Գաղապաց, որք եկեալ հարիւր յիսուն նաւակօք յանկարծ յաւարի առին զնոր զիւղն մերձ ի Խաթէնէ, որ կոչի Թուրքերէն Եէնի քեօյ, զորմէ լիով ասացաւ վերադոյն ի ճառի Եէնի քեօյին:

Սակաւ ինչ ի բացեայ ի պարսպէ աստի՝ են ճառախիտ տեղիք, յորում են զերեզմանք տաճկաց, որք յառման բերդին անկան ի մարտին, եւ տեղին այն՝ կոչի Շէհիտլիք, մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

Տեղիս այս՝ ասի Եօթներորդ սար եւ Պուռուն ասիայի կողման պողադին՝ ի յիւս-

քիւտարէ մինչեւ ցատտ, եւ է բնակութիւն տաճկաց: Եւ գիտելի է՝ զի մերձ ի Եօրուս շինեաց Յուստինիանոս կայսր յունաց զՏաճար Սրբոյ Հրեշտակապետին Միքայէլի:

Եւ ապա՝ Իգնատիոս Պատրիարքն Կոստանդինուպոլսոյ շինեաց զմենաստան՝ Տաճարի Սրբոյն Միքայէլի, յիններորդ դարուն իբր յամի Տեառն 850: Ուր մինչեւ ցայժրմ էրեւի հին շինուած այն մենաստանի:

Որպէս եւ ի վերկոյս Եօրուսի եւս՝ Էրեւին տեղիք հին շինուածոց այլոց տաճարի:

Վեցերորդ բազում եւ Պուռուն Անատոլի կողման՝ է Մաճառ պուռնին, առ որով է եւ տեղին այն, որ ասի Մաճառ Պաղչէսի:

Եւ Եուշա տաղին յետ կոյս նորին ի դըլուխ այսր լերին՝ է գերեզմանն Եուշային:

Եւ առ գերեզմանաւ նորին է Ջրհոր բարեհամ Ջրոյ՝ եւ խոր է հոր նորա բոտ խորութեան զրկաց ութուսասանից:

Իսկ առ լերամբ Եուշային, է Ջուրն այն անուանի՝ որ կոչի Կիւմիշ սուլի: Աստ եւ անդ ի մացառախիտ տեղիս լերին, Էրեւին հիմունք հին շինուածոց:

Զգերեզմանէ Եուշային ասեն թէ՝ ունի գերկայնութիւն վաթսուն եւ վեց ոտից, եւ հուշակն այլազգիք թէ՝ է սա գերեզման Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ: Բայց ոչ է այն՝ այլ է շիրիմ յաղթանդամ վաղնջական արքայի ուրուք Ամիրոս կոչեցելոյ, որ ըսպանաւ ի Բօլխանկիս՝ ի միոյն յընկերացն Յասօնի ի խմբէ Արդոնաւտաց քառասուն եւ ինն քաջաց հէլլենացւոց, որք չորսն ընդ առաջնորդութեամբ Յասօնի կորոր որդւոյ Բէլիսայ արքային Թեալալացւոց ի Կոլքիս յերկիրն Զէրֆէսաց, անցանելով նաւաւ միով ընդ Պրոպոնտիս եւ ընդ այս նեղուց ծովու ի Պոնտոս, վասն ոսկեղիսակ մորթոյն, որ էր ընդ ձեռամբ Այկոյաւայ արքային Զէրֆէսաց եւսյին:

Շիրիմս այս՝ յայտ եղեւ ասեն 350 ամօք յառաջ, եւ պահպանութիւն գերեզմանին յանձնեալ եղեւ միւսմ ցեղի ի բնակչացն Գալաղ գիւղի, որք մինչեւ ցայժմ կոչին Տէտէ օղուլլարի: Ուր սուլթան Օսմանն Երրորդ չորս զգերեզմանաւն շինեաց որմ ցածուն, եւ առաջի նորին Նէմազկեհաճ, այսինքն ազօթատեղի, յոր յաճախեն ուխտաւորք նոցա:

Աջակողման ծոցն՝ լերինս յսորիկ կոչի

Մաճառ Պաղչէսի: Եւ ահաւ կողմն ծոցոյն՝ անուանի Ումուր Եէրի:

Որոց մի անուն տալով նախնիք, թէ ծոցոյ ծովուն՝ եւ թէ լերինն՝ կոչէին Արկիրիօն, այսինքն Արծաթի, վասն բազում զրամովք գնեալ լինելոյ սորա:

Յորում ի հնումն զոյր եկեղեցի յանուն Սրբոյ Վկային Բանտէլէիմօնի, եւ առաջի նորին հիւանդանոց, զոր նորոգեաց Կայսրն Յուստինիանոս, եւ զհնացեալ տաճարն սրբոյն նորոյ շինեաց:

Ուր ի Մաճառ Պուռնիէն մինչեւ ի յՈւմուր Եէրին սալայատակ ճանապարհ շինեաց սուլդան Մուսթաֆայն Երրորդ, վասն զիւրութիւն լինելոյ ի քարշիլ զնաւան ընդդէմ յորձանաց: Եւ է սա յետ կոյս նորաշէն բերդին, զոր ետ շինել նոյն սուլդան Մուսթաֆայն Երրորդ:

Գանդի՝ բաց ի բերդօրէիցն, որք կոչին Գալաղ գալչէրի, նորաշէն բերդ մի, եւ այլ եւս մարտկոցք, այսինքն թապեայք շինեցան աստի եւ անտի յերկոսին կողմունն Պողային ի ծովեղբւս անդ:

Ըստ մեծի մասին ի ժամանակս պատեւրազմի Երրորդ սուլդան Մուսթաֆային: Եւ այլք ոմանք ի ժամանակս սուլդան Ապտիւլ Համիտին, յամի տեառն 1788: Եւ կէսք ի ժամանակս սոյն սուլդան Սէլիմի:

Եւ աստ է Ումուր Եէրին, ուր զոն բովչ բազործաց, եւ է տեղի գեղեցիկ եւ զուարճալի:

Հինգերորդ Պուռունն գինի նորա է Սէրվի պուռնին:

Եւ է սա վեցերորդ տեղի թաղաւորական պինիշի ի յիւսքիւտարէ մինչեւ ցատտ ի կողմն Անատոլուի:

Աստ է եւ պէլլիկ տէլիւմէնն, ուր կան Էրեք արքունի ջրաղացք, յորս աղացեալ լինի ալիւր արքունի հացին, յորմէ կազմի սպիտակ հացն թաղաւորական:

Եւ յետ սորա է Հիւնքեար իսքէլէսին, որ է տեղի գեղեցիկ եւ վայր մարգագետին:

Եւ ի սմին հարթադետին ծովեղբւրս տեղւոջ լինի Էրբեմն Էրբեմն թէ՛Փէրրիւմ մեծամեծ կանափից արուեստաւորացն քաղաքին Ըստանպօլու, ուրանօր վրանս հարեալ՝ եւ ամոցիւք զնոսս յարդարեալ, խտ-

դարեւս խաղան ի նմա, և նուազարանք անտանօր հնչեցուցեալ, և բազմութիւն դրօսասիրաց ի վերայ դալար արօտոյ դաշտակին տարածեալ՝ ցնծան և խայտան, ամենեւին բերելով զնմանութիւն իմն՝ խմբեալ բնակիկ զօրաց։ Եւ աստի ի ներքո ի ցամաքակողման սորին է կոչեցեալն Թօդաթ պաղչէսի (Թօդաթ. բառ զործածութեան թուրքաց, նշանակէ մակաղատեղ խաշանց)՝ վայր զուարճական մինչև ի ծայր նոյն զեղեցիկ զաշտին։

Ուր շինեալ է սուլղան Սիւլէյմանըն Առաջին կարկաջահոս աւաղանս, նման Չաղլաղանիցն Բնադէտիսանէին։

Եւ քանզի քայքայեալ էր՝ շինուածն այն, կրկին նորոգեաց զնա սուլղան Մահմուտն յամի տեառն 1746։ Եւ ի թուակա՝ նութեան հիւրէթին 1159։

Եւ անդ են երկու սրենք կանգնեալք ի յիշատակ նետածղութեան Չորրորդ սուլղան Միւրատին։

Որպէս և այժմ կանգնեցան այլ սրենք ի Սուլղանիէ ի յիշատակ զինածղութեանց այժմեան սուլղան Սէլիմին։

Յետ սորա է նալը քեօյին բնակութիւն տաճկաց ծովեղբերայ, սրպէս և ցուցանէ անուն նորին։

Եւ ի շարի սորա է Պէյզօն, բնակեալ ի Հայոց, և ի տաճկաց։ Յորում է եկեղեցի մի Հայոց՝ յանուն Սրբոյն Նիկողոսոսի Ժամասէր Ժողովրդով։

Եւ աստ է մեծաշէն յորդարուղի աղբիւրն զեղեցիկ, մերձ ի ծովեղբն, զոր շինել ետ սուլղան Մահմուտ կրամրիւքն ի սահաղ աղային տուն երեւելոյ՝ քարաշէն յօրինուածովք շինուած հաստատուն, սրոյ շինութիւն եղև յամի Տեառն 1746։

Որ զրի Տաճկերէն ի վերայ աղբերն յայժմ բանի ՍԱՀԻՊԻԻԼ ԽԱՅՐԱԹ, ՎԷԼԼԷԱՍԷՆԱԹ, ԷՍ ՍԷՅԵԻՏ ԻՍՀԱԳ ԱՂԱ ԷՄԻՆԻ ԿԻՒՄՐԻԻԲ ԱՍԻԹԱՆԷ. ՍԷԼԷ 1159։

Այս աղբիւր ի վաղուցն է մշտահոսէր, որ ապա ցամաքեցու ամենեւին, ուստի բնակիչքն զիր աղբերանաց մատուցեալ սոս սուլղան Մահմուտ։ Վասնորոյ՝ բազում ծախիւք կրկին բերել ետ զջուր նորին անդ, և յայն սակս ի հրամանէ արքայի կերտեցաւ շինուած աղբերն այնորիկ։

Եւ է սա այժմ տեղի դրօսանաց յեղա-

նակի ամառան, ուր երթեալ դրօսասէրք նստին առ ջրովն ընդ յարկաւ քարակերտ շինուածոյն, և զուարճացեալ բերկրին շաշմար շառաշմար յորդահոս ջրոյն։

Աստ նստի դատաւորն բերդին Եօրուսի։ Եւ ի ծոցի Պէյզօնն յերկոսին կողմուն նորին լարեալ են վարժք ձկանց, և կայ Դալեան մեծ միտաւն՝ բարձր այլ իմն ձկնով կաղմեալ, և ի ծայրն նորին նստի ոք փոխանակաւ և դիտէ վասն բմբունելոյ զսուսերածուկն, այն է Գըլըճ Պալըղի։

Եւ աստ ջուրն Աղպապա գիւղին դայ ի լերանց, և խառնի ի ծով։

Եւ է Աղպապայն տեղի յոյժ հաւատար, և ունի օդ՝ առողջարար։

Եւ զկնի այնորիկ է Սուլղանիէն, անբնակ ի մարդկանէ, որ նախագոյն կոչիւր Խանշէրլի Սուլղան՝ յանուն կենակցի սուլղան Սիւլէյմանին Առաջնոյ։ Է սա հինգերորդ տեղի՝ թաղաւորական Պինիշի։ Եւ յետոյ անուանեցաւ Սուլղանիէ, առ որոյ ծովեղբրն՝ է դաշտ ընդարձակ և ծառախիտ, և ծոց սորա էր մեծ և լայնանիստ, այլ ծանծաղ և ճախին, և ունէր կղզեակ ինչ ի միջի խրում, զոր սուլղան Սիւլէյմանն լցեալ հողով, արար ցամաք զաշտովայր, և է տեղին այս հանդէպ հողմոյն հիւսիսոյ։ Յորում է զեղեցիկ աղբիւր՝ և աւաղան, և ի շրջակայս նորին բարեկից պարտէղք։

Սուլղան Սիւլէյմանն Առաջին՝ շինեաց ի զաշտաւայրի աստ հովանոց՝ այսինքն քեօք, և պարտէղ վայելուչ, և տնկեաց անտանօր ծառս զեղեցիկ, և հանդէպ սոյն քեօքիս զոյ ծառ մի, և ասն թէ՛ յիւրմէր լղիւ իւղ անուշահոտ, որով զերեսս և զձեռս օծանեն։

Աստ է ջուրն առողջարար՝ բղխեալ ի վերայ ուղղարեւծ լերին ընդ խորովիս ինչ հին ձեռագործին, որ յոյժ շահաւէտ է քան զեղ ըժշկին։

Եւ անտի յառաջ է Ինճիր Բեօյին, բնակութիւն տաճկաց։ Սա է առ ծովեղբրն երկայնածիղ տարածեալ, որ շինեալ եղև և մանաւանդ զարդարեցաւ ի Ժամանակս Դահիր Աղային, որ էր սիրելի՝ Երրորդ սուլղան Մուսղաֆային, մինչ զի և Պինիշ արար անդ Մուսղաֆայ արքայ։

Այլ վասն յաճախելոյ անտանօր բաղ-

մութեան, անտակութիւնք եւս յաճախեալք, եւ վասն այնորիկ նեղեալ զնոսա Պօսթանէի պաշին՝ յբաւ եւ եղծաւ տեղին այն ի շքոյ եւ ի վայելչութենէ:

Այս Դահիր էր՝ որ եղև պատճառ սուսմանելոյ արքայի զրազում զիւտս նորահար իրաց յօսմանական կարգադրութեան: Սարաւանդակ այսր տեղւոյ՝ է Պուսուն Պաղչէսին:

Եւ այլ յառաջ երթեալ՝ է Քիւլիւք Չըպուլուն՝ պարտէզ արքունի: Ուր կան կանգնեալ երեք ահաղին շինուածք ի մացառախտ անկեան պարտիզին:

Յորում ի դաշտավայրին՝ որ առ ծովեղերն, կայ քակեալ պալատ արքունի, ուր է եւ փոքր անասո ինչ առաջի պարտիզին, որ էր տեղի որոյ նախնի թաղաւորացն օսմանականաց:

Աստանօր զոյր վանք կրօնաւորացն Անքուն կրօնին, որ յունարէն տօի Աղիմի՛ղի, որոց նախկին վանահայր եւ հիմնադիր եղև Աղէքսանդր անուն օր, որ եւ մեռեալ յամի Տեառն 430 թաղեցաւ ի սին մենաստանի:

Եւ ասացան կրօնաւորքս այսոքիկ՝ անքունք՝ իրր թէ՛ անընջօղք, զի կարգեալ էր սոցա անընդհատ առնել զօրհնարանութիւն ժամերդութեան, կարգաւ եւ փոփոխակի ննջելով, այսինքն յօրհնարանել միոյ զասուն՝ միւսոյն ի քուն լինել, եւ ապա՝ օրհնարանողացն՝ ննջել, եւ զարթուցելոցն ի քնոյ՝ շարունակել զօրհնարանութիւն:

Եւ զկնի սորա է Պիւլիւք Չըպուլուն, ուր զոյ ջուր բարեհամ հոսեալ յաղբերէ նորին: Եւ յերկոսին ի սոսա չիք տուն բրնակութեան մարդկան:

Եւ է սա չորրորդ տեղի պինիչի թաղաւորին:

Յորում կայ մերձ ի սա եւ սար ինչ, որ կոչի Իլարեէ Պուսնի: Եւ յետ սորա է Գանլըճա, որ է զիւղ մեծ, բնակեալ ի տաճկաց:

Աստ շինեաց Իսքէնտէր փաշայն, յաւուրս սուլդան Սիւլէյմանին՝ Առաջնոյ զմզկիթն, եւ զմէքթէպն որ անդ՝ ուր եւ մէտրէսէ եւ բաղանի ի թուականի հիճրէթին 967:

Այս Իսքէնտէր՝ յառաջագոյն էր Պուս-

թանճի պաշի, ե յետոյ փաշա եղեալ, կարգեցաւ նաեւ Մըսըր Վալիսի: Ի Գանլըճայի աստ՝ ի ցամաքակողմանն նորին զոյ տեղին չի զրօսանաց, որ կոչի Միւրվէր Եէրի:

Եւ զիսելի է զի Գանլըճա՝ թարգմանի սայլիկ բառ թուրքական բարբառոյ, եւ է իրր նուագականն բառին Գանկլը, որ է սայլ այսինքն Արապա: Հոչակեալ է եւ մաճունն սորա, զոր բերեալ վաճառեն ի Ըստանպուլ քաղաքի, կոչելով զնա Գանլըճա Եօզուրտի:

Որ եւ սա է Չորրորդ Պուսուն Անատօլեան մասին սկսեալ ի յիւսբիւտարէ մինչեւ ցատտ:

Եւ յետ սորա է Եօնդա զատէ կալըսին:

Եւ աստ է ի շարի՝ այն տեղին, որ կոչի Չայ Բեօրֆէղ Պաղչէսի, եւ ասի քեօրֆէղ՝ որ է ծովածոց, վասն զոյոյ ծովուն աստանօր ի ներքս մտեալ՝ եւ ծոցաւորեալ: Եւ էր սա սիրելի տեղի սուլդան Մահմուտին: Ի բարձրաւանդակի ծոցի Բեօրֆէղին երեւի չքեղ վայր ինչ զրօսանաց, որ կոչի Գավաճըղ՝ շինեալ ի Սատրղ աղայէ, յորժամ էր մեծ Միրախօս, եւ ի Հիւսէյին աղայէ, որք եւ շինեցին պալատ առ ծովեղերր Բեօրֆէղին, նաեւ ի Տօրմա Պաղչէի անդ:

Յորս երկոսին եւս Պինիչ առնէր սուլդան Մահմուտ:

Որում սիրելի էին նոքա եւ ընթերակայ ծառայք նորա: Այլ ժառանգք նոցա վաճառեցին զտուն Բեօրֆէղին՝ Բաղիս փաշային:

Սոքա երկօքին էին որդիք Մէհմէմէտ էմին աղային, որ եղև Գափու Բէթխիւտասի փաշայից բաղմաց:

Եւ ի յաջակողմն սոյն Բեօրֆէղիս կայ հին պալատ թաղաւորական, ուր եւ աւագան մեծ, տեղի պինիչի սուլդան Մահմուտին:

Եւ զինի սորա է Հիսարն Անատօլեան, որ եւ ասի Կիւղէլճէ, եւ Աղճա Հիսար:

Որ է յանդիման Ռումէլեան Հիսարին, բնակեալ միայն ի տաճկաց: Երկօքին բերդքս այսօքիկ յաջմէ եւ յահեկէ նեղուցին պահպանօղք են քաղաքին ի մնասոց ծովային թշնամեաց:

Շինեցաւ բերդս այս յիսուն եւ ութն ա-

մօք՝ յառաջ քան զշինութիւն հանդիպակաց Ռուսէկեան Հիսարին Պօղապէսէնի:

Քանզի՝ յորժամ Եւրոբորմ սուլդան Պա-
յէզիտն զերծոյց զՍօֆեա ի պաշարմանէն
Մահառաց, եւ դարձաւ ի Պրուսա, յետոյ
ուրեմն եկն անտի ընդ ճանապարհ Վո-
ճապիին ի նեղուցն, եւ ինքն շինեաց
զրերդս դայս: Եւ ոչ տայր թոյլ նաւուց քը-
րիստոնէից դալ ի Սեաւ ծովէ՝ եւ ընդ այն
անցանել, մինչեւ կայսեր յունաց Մանուէլի
հարկատու լեալ նմա, դարձոյց զնա անտի
ի տեղի իւր: Եւ այս պատահեաց ի թուա-
կանութեան հիւրէթին 797, եւ յամի Տեա-
որն 1394:

Եւ յետ սորա է Պիւլիւք Կեօքսիւ, եւ է
սա զետակ ինչ նման ջրոյն Քեաղէտիա-
նէի, թէպէտ եւ փոքր քան զնա, բայց մեծ
քան զջուրն Քիւլիւք Կեօքսույին:

Եւ զոն աղբիւրք եւ բարելից պարտէզք
ի շրջակայս սորին: Որոյ եւ պատինճանն
այլ իմն երկայնածեւ տեսակաւ՝ անուանի
է ի քաղաքիս, եւ լինի խոշոր եւ համեղ:

Եւ ունի սա դաշտ վայելուչ, հեշտայի
աշաց տեսանելեաց: Ուր յափն ջրոյ զե-
տոյն այնորիկ, զոն գործարանք շինողաց
կառակերտ անօթոց, այս է կարասից մե-
ծամեծաց եւ փոքունց:

Գոն աստանօր ջրաղացք երեք, յորս ա-
զան զալիւրն արքունի պալատին:

Եւ առ ընթեր նորին է տեղին այն՝ որ
ասի Քիւլիւք Կեօքսու զեղեցիկ դաշտա-
վայր եւ երկայն՝ առ ծովեզերն:

Եւ յերկոսին ի սոցա շիք բնակութիւն
մարդկան:

Ուր զոյ պալատ արքունի, եւ փոքրիկ
զետակ հոսեալ ի դաշտի անդ:

Եւ էր ի մէջ ջուրոյ զետոցս ալսոցիկ՝
պարտէզ արքունի՝ առաջին թաղաւորացն
տեղի զրօսանաց:

Բայց յաւուրս սուլդան Մահմուտին
բարձաւ եւ շինեցաւ չքեղ պալատ արքունի
ի Տիլեթտար էմին Մէհմէմէտ Փաշայէն,
որ եղեւ վէզիրի օպէմ սուլդան Մահմու-
տին, ի թուականութեան հիւրէթին 1163:

Աստ է անտառ զեղեցիկ, կշռակի նա՛ն
ծառովք զարդարեալ, զոլով աստի պա-
րտեալ մինչ ի Գանտիլլին, որում տեղւոյ
սիրահար լեալ սուլդան Միւրատն Չոր-

բորդ, Կիւմիշ Սէրփի եղ զանուն Կեօքսու-
յին:

Եւ է սա երրորդ տեղի թաղաւորական
պինիշի ի յանատուեան կողման Պօղազին:

Երրորդ բաղուկ եւ Պուռուն է, Գան-
տիլլի Պուռնին: Բնակեալ ի տաճկաց, ի
հայոց եւ ի սակաւ յունաց: Այս Պուռուն՝
իրբեւ կղզի ինչ ի ծովն կոյս ի դուրս ձրկ-
տեալ է ի Ռուսէլի ի յորձանուտի անդ,
աննման այլոց պուռունից յերկուց կող-
մանց:

Քանզի՝ մեծ Կեօքսիւն զոլով ի յաջա-
կողման, եւ ծոց վանի զիւղին ի ձախակող-
ման, ինքն երկայնեալ արտաքս ի ծով
անդր՝ զայրացուցանէ զընթացս Աղլնաւր
յորձանին:

Զի զրոնութիւն յորձանաց վերուստ ի
վայր նետանման շէշտակի հոսելոց՝ անդ-
րէն յետս ընկրկեալ՝ ի ծովն կոյս դարձու-
ցանէ, եւ ջուր յորձանին ի ստորէ ի վեր
եկեալ եւ ի լեռն սորին հարեալ՝ եւ ըն-
թաղբեալ՝ դառնայ նմանապէս ի ծովն
խորին:

Եւ այսպէս յերկուց կողմանց ընդ միմ-
եանս բաղխեալ ջուրքն եւ փրփրեալ մար-
տընչին եւ կուռին:

Եւ յորժամ ելանես ի զլուխ սարաւան-
դակին, տեսանես զսահման նախնի արքունի
պալատին, ուր էր Հովանոց այսինքն քեօշ-
քըն արքայի, եւ աստի անցեալ անդր եւս
ի բլուրն՝ որ է բարձրագոյն քան զսա ի
ներքին կողման ի վերջին ծայրի հովտին,
անտի երեւի ծովն մարմարայի, եւ լերինք
Սարբեարին, եւ ըստ մեծի մասին զալա-
րուն բեկրեկումն նեղուցին, եւ հեշտայի
դաշտ եւ հովիտն Կեօքսույին՝ նկարեալ իրր
ի պատկերի զեղեցիկ տեսեամք:

Եւ անդ է վայելել առատապէս ի շնչումն
Հիւսիտային հողմոցն: Ասի թէ՛՝ առաջի
սորա հեղձեալ է ի ծովն մի ոմն ի Տիկնաց
արքայի: Եւ քանզի՝ սուլդան Միւրատն
Զորբորդ՝ զուղղաձիւղ նոճի ծառն տայր
զարդարել ի զիւրբի բաղմութեամբ լուց-
եալ կանթեղաց, եւ հրճուէր զանազան եր-
գօք, եւ օլեսպէս նուազարանօք, եւ վասն
այն՝ Գանտիլլի կոչէր զայն տեղին. յոր
սակս՝ մնաց անուն տեղւոյն այնորիկ Գան-
տիլլի Պաղչէ: Ուր էր ամարանոց պալատ

սուլդան Միւրատին Չորրորդի, որ տւեր-
եալ էր եւ ամայի, զոր ի ժամանակս սուլ-
դան Մահմադին վաճառեցին այժմեան
բնակչացն յամի տեւան 1748: Եւ ի Թուս-
կանին հիճրէթին 1161:

Աստ մերձ ի յորձանուտն՝ նստին պա-
հանակքն արքունի, եւ զհետ լինին փայ-
տարեւր նաւուց, զորս մինչչեւ արկեալ են
նոքա պարան ի նաւն ի ծովեզր՝ քարշեալ
տանին ի Մէլյտան Իսթէլէսին, եւ զորոյր
փայտ նաւին յարքունիս առնուն, տալով
զղին փայտին րստ արքունի սահմանադ-
րութեան: Եւ եթէ նաւավարքն փութա-
ցուցեալ զնաւն ի ցամաք՝ զժայռ պարանին
բնկեացեն յո՛ւ եւ իցէ ծովեզր ի փախչին
իւրեանց, այնուհետեւ ոչ կարեն քարշել
եւ տանիլ զնաւն զայն յարքունիս: Եւ մերթ
լինի՝ զի լուեկայն առնուն տուրս ի նաւուց
փայտից՝ եկելոց ի սեւա ծովէ, եւ անտեւ
առնեն, եւ սոքա են որք կոչին Շատիլէր:

Եւ յետ սորա է զիւզն այն կոչեցեալ
Փափաղ Պաղէսի, որ տուեալ եղեւ վանի
էֆէնտոյն, եւ նա շինեաց զիւղ ինչ, եւ
հաստատեաց փոքր մէսնիս մի ի նմա:

Աստանօր մերձ ի ծովեզրն ի ծառուտ
տեղւոջ անդ՝ տեսանին հիմունք տաճարի
Սրբոյն Թէոդորոսի առ ընթեր աշարմային,
եւ կայ ի Թիկունս կոյս աշարմա մղկրթին:
Եւ է զիւզս այս բնակութիւն տաճկաց:

Երկրորդ սար եւ Պուտուն է այն, որ
տար Զէյթուն Պուտնի, եւ է սա տեղի մի ի
շարի սորին:

Յետ սորա է Գուլէ պաղէսին, որ նարբ
պաղէս, եւ Գուլէլի եւս կոչի: Եւ է սա տեղի
զեղեցիկ եւ հովիտ ծառախիտ:

Ուր սակաւ ինչ ի ներքս ի վերայ բըլ-
րոյն կանգնեալ է բուրգն մի ի բարձր տեղ-
ւոջ, եւ պալատ ընդ նմին եւ պարտէզ սուլ-
դան Սուլէյմանին Ասաջոյ: Որոյ հետք ինչ
պարսպին մինչեւ ցարդ երեւին:

Չորոյ գգարինս պալատին բարձեալ
անտի անուանին Իպրահիմ փաշա վէլիբի
աղէմն Երրորդ սուլդան Ահմէտին, տարաւ
ի շինումն պալատի Քեաղէտիսանէին ի Թը-
ւականի հիճրէթին 1134, ի 22երորդում
աւուր ամսեանն շապանի:

Եւ անտի յառաջ զնացեալ ի կողմն խո-

րին՝ տեսանեա զջրանցիկ տեղիսն յառաջին
պարտիզին:

Անտի ի վեր կոյս ի նոյն ճանապարհին,
մինչ ի յաշարմայն Այ Աթանտին: Եւ ի
բարձրածայրի հուպ աշարմային զոյ վէմ
ինչ բարձանկիւն ի բացի, եւ յանկիւնս վի-
մին խաչանիչ քանդակք ի վերայ նորա,
որ է հաւատարմ նշան՝ առաջնոյ տաճարին:
Առ ընթեր Գուլէլիին առ ծովեզրէր է տեղի
արքունի շանց, որք ընդ յարկաւ բնակին:
Եւ տեղի արջուց ի բացի կապեալք:

Եւ է սա երկրորդ տեղի Պինիլի Թաղա-
ւորական ի յձնատուեան կողման նեղուցին:

Աստ ի շարին է զեղեցիկ եւ վայելուչ
եայր Նապիֆին, շինուած զարմանալի, յոր
ոչ կարաց վայելել նոյն Նապիֆն ազնուա-
բարոյ, քանզի զլիսատեալ ցասնական հրա-
մանա սուլդան Սէլիմին Երրորդի ի Թուս-
կանութեան հիճրէթին 1204 բարձաւ ի մի-
ջոյ:

Եւ յետ նորա է Զէնկէլ Քեօյին բնակու-
թիւն տաճկաց եւ յունաց, ուր եւ զոյ եկե-
ղեցի մի յանուն Սրբոյն Գէորգայ, որ հը-
նացեալ էր եւ նորոյ շինեցաւ ի ժամանակի
մերում: Որում ծոց ծովունմեծ է՝ զկնի ծո-
ցոյն Իսթէնէլէ: Ունի հեղեղատ փոքր ի
մէջ բարերբ իւրոյ հովտին:

Աստ յամսեանն նոյնմերբի ի լրման
լուսնի հանդէս մեծ լինի ժողովոյ բարձու-
թեան մարդկան փան որսոյ ձկան զերեսօք
ծովու:

Աստի տեսանին երկօքին կողմունքն Պո-
ղազին, եւ իրբեւ ի հայելւոջ նկարեալ լինի
քաղաքն Ըստանպոլ:

Աստանօր զոյր Տաճար սրբուհոյ կու-
սին, ուր մինչեւ ցարդ երեւի քաջքայեալ
շինուած նոյն եկեղեցւոյն: Ի ծայրի զիւղիս
է եկեղեցին յանուն Սրբոյն Գէորգայ, զոր
վերադոյն յիշատակեցաք: Եւ ի փողոցի սո-
րին զոյ աւազան վիմեղէն խաչանիչ զար-
դուք, մնացեալ ի վաղ ժամանակաց:

Եւ ի շարի սորա է տեղին այն, Հաւուզ
Պաշի կոչեցեալ, որոյ ելք ծովեզրն, կոչի
Չայր Իսթէլէսի, եւ է զեղեցիկ հովիտ լայն
եւ ընդարձակ, կից Զէնկէլ Քեօյին:

Եւ ի կարդի սորին է տեղին այն, որ
կոչի Պէլլէր Պէլի Պաղէսի, բնակեալ ի
տաճկաց: Եւ զիտիլի է, զի վասն զոլոյ ծո-
վեզրեալ տան Մէհմէտ փաշային ի

ամա, որ էր Ռուսէկեան Պէկէր պէկի, տեղիս այս բնկարու գանունս դայս, և սոյն Մէհէմէտ փաշա էր երէց եղբայր Սալի փաշային, և յոյժ սիրելի Արքային, որ սպանաւ յաղմկի խեղեցոյն ուղտամբոյ: յարքունի Տիմանին, ի թուականի հիւնէթին 997 ի ժամանակս թաղաւորութեան սուլտան Միւրատին երրորդի:

Եւ աստ ի հին ժամանակս զոյր պալատ արքունի, զոր երրորդ սուլտան Մուսղաֆայն քակեաց և փաճառեաց ազգին իւրոյ, և զայն արար արքայ՝ փան ոչ փաճառելոյ զրացի կնոջ միոյ աշխարհայն զկալուածն իւր, որպէսզի և նա զշինուածն իւր կարողանայր շինել բնդարձակ և քառ հանձնից իւրոց:

Յոյր սակս զնոցն կերակցին զեղեցիկ շինուածս առ ծովեզերք, և բնակեցան ի նորա: Եւ Մուսղաֆայ արքայ զինի փաճառելոյ զայս տեղի, հաստատեաց զեկամոստս սորա սակս մզկիթին իւրոյ զոր շինեաց յիւսքիւտար միոյ մէնարէի փան հողոյ մօր իւրոյ Մէհմէտէ Էմինէ սուլտանին ի թուականի հիւնէթին 1174:

Եւ յետոյ շինեաց անդ սուլտան Ապալի շամիտ մզկիթ մեծ քարաշէն և կապարածածք ի ծայրի Իսթամբուլին:

Եւ զինի սորա՝ է զիւզն Իսթամբուլ, բրնակեալ ի տաճկաց և ի յունաց: Իսկ տեղին այն կոչեցաւ Աղաբուս, այսինքն խաչ, փան Սրբոյ խաչին կանգնելոյ անտանոր յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ: Ուր ի տեղի եկեղեցւոյն է՝ այժմեան բաղանին, և աշպմա սորին է ի մէջ աշակատանեացն:

Եւ աստ զոյր պալատ արքունի կոչեցեալ Իսթամբուլ պաղէսի, զոր սիրէր սուլտան Միւրատն Չորրորդ, փան զիւզելոյ ծընըդեան իւրոյ ի նմին պալատի, ի թուականի հիւնէթին 1018:

Սիրելի էր նմա նոյնդունակ և ամէնահայեացն Չամլուճա, որ է յուղղագծի սորին ի լեռնակողմն կոյս: Եւ աստէն ի բարձրածայր տեղւոյն Իսթամբուլի երեւի քայքայեալ պալատ թաղաւորական, և անդ են պարտէզք ի մէջ լայն և բնդարձակ հովտին:

Այս պալատ է Կիւհէրիան Սուլտանին, զստեր երկրորդ սուլտան Սէլիմին, որ տըլաւ ի կնութիւն Գափուստան Փիլյալէ փա-

շային, որ էր ի վէզիրացն սուլտան Սէլիմին երկրորդի, և մեռաւ ի թուականի հիւնէթին 985:

Եւ աստ ի պալատի Իսթամբուլին զոլով սուլտան Միւրատ ի թուականի հիւնէթին 1042, յամի տեառն 1632 եւ սպանանել զիւլեաս փաշայն, որ էր ի Պալիքէսի աւանէ, որ կոչիւր Սօլապօղլի:

Եւ եղեւութիւն սորա պատմի աշպէս՝ թէ՛ ի ներկայութեան սուլտան Միւրատին Չորրորդի բերեալ եղև այս իլիաս փաշա՝ ձեռամբ Բիւշիք Ահմէտ փաշային, և յայնժամ դտաւ Միւրատ արքայ իսթամբուլ Պաղէսին՝ մերձ ի յիւսքիւտար. զոր անդէն առաջի իւր յետ բազում ցտամբր կրտամբրելոյ, հրամայեաց հաստանել զզլուխ նորա, որ Պօստանճիքն փաղս առեալ: Եւ մի ոմն ի նոցանէ որ կոչիւր Դօլօզճի, զիւլեաս փաշայն իսկոյն յափշտակեալ՝ և ընդ իւրեւ արկեալ՝ և զանակաւ փողոտեալ՝ զյորեցոյց զզլուխն նորա ի զեանի:

Եւ աշպէս զերծան ի բռնութենէ ապրտամբրս այսորիկ Մադիսա, և Գարէսի, և Գաղտաղի, և Պէրդամա, և Պալիքէսի, և Էտրէմիտ, և Ալազմէնտ, և Ալաշէհի, և Մէնէմէն, և Ֆօշա, յորս բռնեցեալ էր նա, և ի նեղ արկեալ զբնակիւն նոցա:

Ի ներքոյ Իսթամբուլին ի լեռնակողման անդ ի բարձու, զոն երկու զրօսարանք մօտ իրերաց ի վերայ բլուրածեւ մեծամեծ բլրոց: Որոց մին կոչի Էսկի Չամլուճա: Իսկ միւսն ելնի Չամլուճա, յորում Չորրորդ սուլտան Մէհմէմէտն բազում շինուածս նորակերտեալ վայելացոյց:

Ուր զոյ ազբիւրակ բարեհամ ջրոց:

Եւ յետ Իսթամբուլին են շար ի շար ծովեզերեայ տունք մեծամեծացն տաճկաց, որք կոչին Սըրա Եալլաբը:

Եւ զինի նորա է տեղին այն՝ որ կոչի Նազկալ Պոսնի, փան լինելոյ ի ծովեզեր անդ տան բնակութեան Նազկալ Հասան փաշային, որ էր ի ժամանակս թաղաւորութեան սուլտան Միւրատին երրորդի, և որդւոյ նորա սուլտան Մէհմէմէտին երրորդի:

Եւ յետ սորա է զիւզն Գուղդունճուլ, բնակեալ ի յունաց, ի հրէից և ի յոյժ սակաւ հայոց: Եւ աստ զոյ եկեղեցի մի յու-

նաց Այլի Բանտէլէի մօտ, և աշարմա ի նմա: Ուր նստի նաև Մետրապօլիտն Քաղկեդոնի իբր յանշարր տեղում վիճակի խրում:

Ի ծովեղբերայ կողման սորա է բազմութիւն բնակչաց, մանաւանդ Հրէից, և տունք մեծամեծաց: Եւ ի կողման ցամաքին՝ նոյնպէս բազմութիւնք տանց Հրէից և յունաց, և ի լեռնակողման անդ շիրիմք մեռելոց՝ աղղին Հրէից:

Ուր կարծի թէ՝ մեռեալք բազում են քան զկենդանիս:

Եւ առ Հրէայս ի պատուի է տեղիս այս, վասն կից զօրոյ Հողոյ երկրին Երուսաղէմի, որք և զմեռալս իւրեանց աստ թաղել ըզման, վասնորոյ ի բազում տեղեաց այսր բերեն ի թաղել:

Յորում է և տեղի կայից փոխանորդի Սախամ պաշին՝ իշխանի Համօրէն աղղին:

Այս զիւղ՝ է տեղի զիւտի նոր դործարանի ծաղկայօրէն տպուածոց՝ նկարակերտիցն պամանոց, զոյնդոյն Հնարեայ նրբագոյն՝ ի կեսարացոյ ումեմէ Հարտարապետէ շինուածոց Սէրգիս Սալփա կոչեցելոյ: Յոյր սակս կոչի Սէրգիս Սալփա Պամմասի:

Եւ սոյն դործարան այժմ փոխեալ է աստի իւսքիւտար, և դործեն անդ թուռնքն նորա՝ ընդ այլ արուեստակիցս նորին արուեստի:

Հուլ է ի սա և պարտէյն այն՝ որ կոչի Իպրահիմ Սան Չատէ Պաղչէսի: Եւ իւքէլէն Էօբիւղ Լիմանիին: Եւ զիտելի է զի զաղբիւր Էօբիւղ Լիմանիին, և զմրդկիթ նորին, և զշրջակայ պարտէյս, զանդատանս, և զնաւամատոյց իւքէլէս նաւակաց, շինեաց Սիւլհատար ԱստիւտոսՀման աղայն, ի ժամանակս սուրդան Մուսղաֆային Երրորդի:

Ուր անդ ի շարին է Գայա Սուլդան Պաղչէսին, և պալատ մի ի նմա:

Այս Գայա Սուլդան՝ էր դուտար սուրդան Միւրատին Չորրորդի, որ տուա յամուսնութիւն Մէլէք Ահմէտ փաշային ի թուականի Հիճրէթին 1054:

Եւ է Էօբիւղ Լիմանին բնակեալ միայն ի տաճկաց: Եւ աստի այսպէս, զի եղինքն բերեալ ի Ռումէլեան մասնէն, ի Պէշիք-ղաչէ նաւաք ընդ ծովն, այս տեղի անցուցանել, տարեալ լինին յԱնատօլի: Աստ զոյ

մղկիթ մի առ ծովեղբերն, և առ ընթեր նորին քառտկուսի քարակիր և նորակերտ արքունի Համբարանոց մի ցորենոյ:

Սոաջին Պուռուն և Սար, որ և բազուկ Անատօլիին, է Իւսքիւտարն:

Ուր պալատն Շէմսի փաշային՝ է առաջին տեղի թաղաւորական Պինիշի:

Սա էր երբեմն ծովեղբերայ զիւղ մի Քաղկեդոնի: Իսկ այժմ է քաղաք մեծ և բազմամարդ, բնակեալ ի Տաճկաց, ի Հայոց, ի յունաց, և ի Հրէից: Եւ կոչի քաղաքս այս Յունարէն Սրիսուպօլիս, և այս՝ կամ յանուն Սրիսուսի որդւոյն Սրիսիստայի և Ադամէմնանի, որ ի ճանապարհորդելն ի Դաւրոս՝ այսինքն ի ցամաքակղզին Գրարմու՝ առ քոյրն իւր քրմուհին Իֆիլէնիս, աստանօր մեռեալ և թաղեալ աստի:

Կամ թէ՝ ի ժամանակս ինքնակալութեան պարսից, ի սմա Հաւաքէին պարսիկք զտէկին յայոց քաղաքաց, և ընդ այսմ թարգմանի Ոսկւոյ քաղաք: Կամ թէ՝ ըստ Սակրատայ զիրք է Եկեղեցական Պատմութեանց, զլուս իս — «Այլովիատիոս զօրաղլուին ամենացոց պարսպեալ զսա՝ կացոյց ի սմա տասանորդարան, քանզի զտասանորդս ի սմա ընձեռէին, որք նաւէին ի Պանտոս»:

Իսկ յետոյ կոչեցաւ Սքուդարի, զի անդ կազմեալ լինէին և վաճառէին վաճառք, որ սքուդարիւն լսի: Կամ այլապէս զիւրդ և իցէ: Ուր և ի տաճկաց անուանեցաւ Իւսքիւտար:

Ուր զոյ արքունի պալատ յանուն Շէմսի փաշային ի ծայրի սարին Իւսքիւտարի: Գոյ և փոքրիկ մղկիթ մի նորին՝ զրմբեթեայ և կապարածածք ի նմին պալատի ի ծովեղբ անդ, և ի դապաթան զմբեթի մղկիթին փոխանակ լուսնածե արէմ կոչեցեալ զարդուն, կանդնեալ կայ արտաքոյ սոփորութեան իւրեանց՝ արեղակն ոսկեղօծեալ, և այն թիւրես ի յայտարարութիւն անուան շինողին: Չի չէմա ի լեզու Արէպի թարգմանի արեղակն:

Եւ էր այս Շէմսի փաշա ի վէզիրացն սուրդան Միւրատին Երրորդի, որ մեռաւ ի թուականի Հիճրէթին 989: Յորում քաղաքի Միհրիմաճ սուրդան, դուտար Սիւլէյման արքային Ասաջնոյ, և կին Բիւսթէմ փա-

չային շինեաց մզկիթ մի երկմէնարէ ի ծովեղեր անդ, և հիւանդանոց, և խան կրկին, և ուսումնարան և հիւրանոց, և իմարէթ, և մէքթէպ, որ անուանի Իսքէլէ ձամխի: Եւ կատարեցաւ ի թուականի հիւսնէթին 954 յամսեանն զիւհիճճէի, և յամի Տեառն 1547:

Շինեաց զորձեալ ի սմա և Նուրպանու Սուլթան՝ մայր երբորդ սուլթան Մուրատին, զմզկիթն զայն՝ որ կոչի Վալիտէ ձամխի: Այս Նուրպանու Սուլթան՝ էր կին երկրորդ սուլթան Սէլիմին, և շինեաց զմզկիթս զայս ի թուականի հիւսնէթին 985: Եւ յամի տեառն 1577:

Առ որով և զոյդ բաղանիս, և խմարէթ, այսինքն հոգևտուն: Եւ մէտրէսէ, այսինքն դասատուն կամ ուսումնարան: Գոյ ի սմա և ձամի մի շինեալ ի Խասէթի Սուլթանէն, ի Տիկնոջէ սուլթան Սիւլէյմանին, որ էր մայր որդւոյ նորա: Շէհ-զատէ սուլթան Մէհմէմէտին վախճանեցելոյ: Ուր և բաղանի, և մէտրէսէ, և խմարէթ հաստատեալ:

Շինեաց ի սմա և Մահմէթէր Սուլթան, որ և սսի Քիւսէմ, մըլկիթ մի վալիուէ և զոյդ բաղանիս, և խմարէթ, ի զահաւանդակի անդ Իւսքիւտարու մերձ ի Եէնի Մահալլէն, և էր սա մայր Իսկրահիմ արքային խեղդամահ եղելոյ, և տիկին սուլթան Ահմէտին Առաջնոյ:

Շինեաց սա և զՎալիտէ Խանին մեծ և բաղմասենեակի ի Ըստանպոլ քաղաքի, մերձ ի Մէրճան Զարսուսին, ի տեղւոյ անդ՝ ուր էր նախագոյն ապարան Գափուտան Փիլալէ վաշային: Եւ վաղըՔ հաստատեաց իւրում այս մզկիթի: Եւ շինութիւն այսր մզկիթի եղև ի թուականի հիւսնէթին 1053: Եւ յամի տեառն 1643:

Սա է մայր Զորբորդ սուլթան Մուրատին, Գառնմ Շէհզատէին, և սուլթան Իսկրահիմին: Սա մեռաւ խեղդանօք, վասն նենգաւոր խորհրդոց իւրոց, ի ցամանէ թոռն իւրոյ սուլթան Մէհմէմէտին Զորբորդի: Եւ այս պատահեաց ի թուականի հիւսնէթին 1061:

Շինեաց ևս սուլթան Մուսղաֆայն երբորդ յԻւսքիւտարի ի միում կողմանն նորին, ի բարձրածայր տեղւոյ, մերձ ի յԱյաղմա Իսքէլէսին զեղեցկատեսիլ մըլկիթ

մի բարձր՝ միով մէնարէիւ, ի յիշատակ մօր իւրոյ Մէհրիշահ Խմինէ Սուլթանին: Ուրոյ սկիզբն եղև ի թուականի հիւսնէթին 1172: Եւ աւարտն 1174:

Շինեալ է ևս անդ մերձ ի ձամի Մէհրիմաճ Սուլթանին մզկիթ մի զմրէթեայ և կապարածածք, հանդերձ մէտրէսէիւ և խահանոցաւ Ռում Մէհմէմէտ վաշա, որ էր վէլիըր մի ի վէլիըրաց Զաթիւճ սուլթան Մէհմէմէտին:

Եւ սառ յԻւսքիւտար քաղաքի հետի ի ծովեղերէն ի լեռնակողմն կայս զոն երկու թաղք բնակութեան Հայոց մօտ իրերաց հանդերձ երկու եկեղեցիօք:

Որոց առաջինն՝ կոչի Սէլամսըղ, յորում է եկեղեցի մի հայոց յանուն Սուրբ Խաչին: Որոյ առաջին կերտողն է Տէր Արքաճամ քահանայն Պալատցի, և զերկման նորին է ի բակի եկեղեցւոյն, որ վախճանեալ թաղեցաւ անդ, ի թուականին Հայոց ՌՃՀԶ:

Եւ այժմ սոյն եկեղեցի մասամբ խմն նորոյ շինեալ է, և առ ընթեր նորին, զպրոց մանկանց նորակերտ, որ շինեցաւ ի թուականին Հայոց ՌՄԽԶ:

Յայս Իւսքիւտար քաղաքի ի բնակութիւն թաղի Սէլամսըղի ջուր բերեալ աղբիւր հոսեցոյց Յակոբ պատրիարքն Ըստանպոլու Զիմառացի՝ Նալ Օղլի կոչեցեալ, և տրար յիշատակ մեծ՝ մերձ ի վախճան կենաց իւրոց, որ հանդես ի թուականին Հայոց ՌՄԳԳ յուլիսի 13:

Եւ քանզի յետ սոյնորիկ հանապարհք անցից ջրոյն՝ փոքր մի խանդարեալ եղձան, ապա՝ ի թուականին ՌՄԽԷ, կրկին յարգարեալ շինեցան խողովակք անցից ջրոյն՝ խոհական վերակացութեամբ սարկաւազ տիրացու Մարտիրոսին:

Եւ ի ջրոյ անտի նորոգապէս աղբիւրակ ինչ շինեալ հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ Սըրբոյ Խաչին, ջանիւք և աշխատութեամբ նոյն տիրացու Մարտիրոսին, որ էր լուսարար եկեղեցւոյ Սըրբոյ Խաչին, և մանկավարժ վերոյիշեալ նորակերտ զպրոցին:

Եւ երկրորդ թաղն կոչի Եէնի Մահալլէ: Եւ ունի սա բարեձև եկեղեցի մի յանուն Սըրբոյ Կարապետին Յոհաննու: Զայս եկեղեցի նախ շինեաց Վանեցի Զաքարիա վարդապետ, որ եղև Պատրիարք ի Կոստանդնուպոլիս ի թուականին Հայոց ՌՃՀԶ: Ուր ի

գերեզմանատան անդ՝ կայ և ատպան չերմի նորին:

Գանդի՝ տանդեն ծերունիքն փրճակի Սրբոյ Կարապետին թէ՛ այս եկեղեցի յառաջագոյն էր մատուռ ինչ ի տեղում փոքրիկ աղբերն՝ որ կայ հանդէպ արտաքին զրան այժմու եկեղեցւոյ՝ ի կողմանէ մտնացն երուսաղէմացոց: Որ ապա՝ յայսկոյս անցուցեալ, և յայսմ տեղում զսոյն հաստատեալ շինեցին զայս եկեղեցի ի թուականին հայոց ՌԿԶ, հոգաբարձութեամբ վերոյիշեալ Վանեցի Զաքարիա վարդապետին: Յորում ամի եղեալ է յիշատակ ի նմա և խաչ մի արծաթեայ, և զրեալ ի վերայ նորա. «Սուրբ խաչս յիշատակ է Զաքարիա վարդապետին օգնականութեամբ Իւսթիւտարու ժողովրդեան ի դուռն Սուրբ Կարապետին, թիւին ՌԿԶ»:

Այս Զաքարիա վարդապետ, որ և կոչի Չաբէոս, եղև ապա պատրիարկ հայոց ի Կոստանդինուպոլսիս ի թուականին ՌՇԶ: Եւ յետոյ փախճանեալ՝ թաղեցաւ ի գերեզմանատանն Իւսթիւտարու: Որոյ տապանաքարն ոչ ունելով զիր, յետ ամաց բազմաց ի լինել Ղափանցի Գէորգ վարդապետին պատրիարկ ի թուականին ՌՄ: Նա զտապանաքար սորին նորոգել կամելով, և զթիւ փախճանին ոչ գիտելով, ի յիշատակ վերոյիշեալ արծաթեայ խաչի նորին հանեալ, զրել տուեալ է ի վերայ քարին զթուականն զայն, որ ոչ է այնպէս: Զի է այն թուական՝ շինուածոյ եկեղեցւոյն, և ոչ փախճանի նորին: Գարծեալ դարձցուք ի քան պատմութեան եկեղեցւոյն:

Եւ յետոյ ի հիմանէ շինեցաւ սա ընդ եկեղեցւոյ Սրբոյ Խաչին, ի ժամանակս Յովհաննու Պատրիարկին Կոստանդինուպոլսոյ Կորոս կոչեցելոյ, ի թուականին հայոց ՌՃՇԶ:

Եւ անդ՝ մօտ ի նա զոյ վանք ընդարձակ յանդիման եկեղեցւոյն: Եւ է սա բնակութիւն միաբանիցն Սրբոյ Երուսաղէմի, զորով բուն ստացուած փանաց Սրբոյն Յակոբայ՝ որ յերուսաղէմ:

Ունի սա բնիկ իւր փանքս այս, և այլի մի մեծ, և փայլուչ, հաստատուն որմովք չըջապատեալ, և է ի հիւսիսոյ կողմանէ, և հայի փանքն ի վերայ նորին, և յայնկոյս միոյ կողման որմոյ այլոյն

կայացեալ է գերեզմանատունն հայոց, ի ծառանկօք:

Ի եկնի Մահալէի աստ՝ յետ կուսէ վանացն հայոց զոյ թաղն բնակութեան Յուհայ, որ կայ և եկեղեցի մի նոցին, յանուն սրբոյ մարգարէին եղիայի: Հնոտի եւ խաթիւլ: Զոր նորոգ շինեցին եռապատիկ մեծութեամբ քան զառաջինն յամի տեառն 1804: Եւ ի քուականին հիւրէրի 1219:

Եւ ապա ի ծովեղեր անդ՝ է Պալապան Իսթէլէսին, յորում շինեալ է ճամբի մի Վալիտէ Սուլդան, մայր սուլդան Ահմէտին Երրորդի, Կիւլնուշ անուն ի թուականի հիւրէրի 1120, և աւարտեալ 1123, որ ապա՝ մեռեալ յետքէնէ քաղաքի, և զիական նորա բերեալ անտի, թաղեցաւ յայսմ մզկիթի, ի թուականին հիւրէրի 1127:

Ի չարի սորա է արքունի պալատն Շէմսի փաշային, և մզկիթն նորին, որ յիշեցաւ ի վերոյ: Եւ ապա՝ Սարըղաշ Իսթէլէսին, որ է պալատ մօր արքայի, որ անի՝ Վալիտէ Սէրայի: Աստ է և Այազմա Պաղչէսին, և Իսթէլէ նորին: Մերձ ի սա է, և Դաշ Լիմանին, յորում էր Պաղչէն Այիւշ Սուլդանին: Յանդիման սորա է Գրգուլէսին, որ ի յունաց կոչիւր Արդյա, և է սա կայացեալ ի ծովու:

Որոյ աշտարակն է այժմ լապտերատեղի, ուր լուցանի Փէնէր՝ ի նշան զլուսութեան նաւորաց ի գիշերի: Եւ է սա կղզեակ ինչ՝ որ ընդ երկրեայ անցիւք կրցեալ է ընդ ցամաքին իրբ հարիւր քայիկ տարակայութեամբ:

Ի ցամաքէն Իւսթիւտարու մինչ ի Գրգուլէսին կանոնեալ էր ի ծովու սա նախնեօք որմ ինչ ցածուն, փան արգել լինելոյ հասանաց յորձանին, որ չտայր թոյ քաղկեդոնացոց զիրութեամբ անցանել ի Բիւզանդիա, և զայս որմ քակեալ փոքր մի յառաջ քան զժամանակ սուլդան Սիւլէյմանին, զքարինս նորա յայլ շինուած ի դործ անին, որոյ մնացորդն ցայժմ Երեւի ի տեղում անդ ի մէջ ծովու:

Սոյն կղզեակ՝ ունի յինքեան ջրհոր մի, ուր բաց ի ջուրց անձրեաց՝ ընդ երկրեայ անցիւք հոսի ի նա ջուր և ի ցամաքէն:

Զաշտարակս զայս շինեաց Կայսրն յունաց Կիւս Մանուէլ, որ թողաւորեաց յամի Տեառն 1143:

Զուգաներն լապտերի յայսմիկ Գրգու-
լէսի կոչեցեալ աշտարակի, կարգեալ հա-
տատեաց վէդիրի աղէմ Խորահիմ փաշայն,
ի թուականի հիմարթին 1133: Եւ զայն ա-
րար վասն օգտի, եւ ապահովութեան նա-
ւուց եկեղոց ի Սպիտակ ծովէն, կամ ի Սեւ-
ծովէն ի մթաղին զիշերի ի թաղաւորեալ
քաղաքն Կոստանդինուպոլիս: Եւ յետ Դաշ-
Լիմանիին է Իսթէլէն Սալահապ կոչեցեալ:

Ուր յեղեր ծովուն կայր Պարտէշ
Ֆաթմա Սուլդանին: Եւ յետ սորա է այն
վայր տաճկաց, զոր շնորհեաց սուլդան
Մուսթաֆայն Երրորդ՝ շինել եւ բնակել
ի նմա, եւ յայն սակս կոչեցաւ տեղին այն
իհասանիէ:

Այլ յստաջ դնացեալ զոն արքունի հո-
վանոցք, եւ պարտէզք, կոչեցեալ Իսթի-
տար Պաղէսի:

Ի շարի սորա էր քեօջք մի՝ ի բարձու-
անդ, որ հայէր ի վերայ ծովու, շինեալ ի
Զորորդ սուլդան Միւրատէն ի դարձին
խրում ի քաղաքէն Բէվանայ: Եւ կոչիւր
Բէվան Քեօջիւ: Զորոյ զհնացեալն աջօք
մերովք տեսեալ կաք: Որ ապա քակեցաւ:

Անդ է Հիւնքեար Իսթէլէսին: Եւ Գավաղ
Սէրային եւ Իսթէլէ նորին: Եւ այլ յստաջ
երթեալ զոյ արքունի տեղի մի հարթալե-
տին, որ կոչիւ Հայտար փաշա, յանուն
միոյն ի վէդիրացն սուլդան Սիւլէյմանին
Առաջնոյ:

Ասեն թէ՛ անդ էր ի հնումն պալատ մի՝
մեծին Կոստանդինոսի:

Ի դաշտավայրի սորին շինեցաւ տեղի
ինչ առ ի լինել կայան բնակութեան եւ կրք-
արան ձիավարժութեան սիւվարի կո-
չեցեալ զօրաց ըստ նորոգ կարգադրու-
թեան օսմանեան տէրութեան, հրամանաւ
սուլդան Սէլիմին Երրորդի ի քուականի
1217: Ուր շինեցաւ նաեւ մզկիթ եւ շուկայ
կրպակօք՝ համայն արուեստաւորաց, եւ
բաղ բնակութեան մարդկան, յորում հաս-
տատեցաւ եւ տպագրատուն գրոց տանկա-
կան տպմանց, եւ այլ իւր կարեւորք եւ պի-
տանիք:

Եւ զկնի սորա է զիւղն այն՝ որ կոչիւ
Գառը Քեօյի: Ուր բնակին տաճիկք եւ
յոյնք, եւ սակաւիկ հայք: Եւ է անուն տեղ-
ոյս Յունարէն թալլիտօն, եւ ըստ Հայոց
Քաղկեդոն:

Գոյ աստ մօտ ի ծովեզրն եկեղեցի մի
յունաց զմրեթեայ յանուն սրբուհւոյն
Եւֆրեմայ:

Եւ ի մէջ թաղին փոքր եկեղեցի մի Հա-
յոց, հնացեալ եւ խորխուլ յանուն Սուրբ
Աստուածածինն: Զոր յամի տեսն ի կա-
րողիկոսութեան Տեառն Եփրեմայ սրբա-
նակատար Հայրապետի եւ ի պատրիար-
քութեան Կոստանդինուպոլսայ Տեառն Ար-
քահամու արքեպիսկոպոսի հրամանաւ
այժմեան սուլդան Մահմուտին նորոգ կա-
ռուցաւ վայելչակերտ յօրինաւածով փոք-
րիկ եկեղեցին յանուն Սուրբ Աստուա-
ծածնի:

Եղանակ օդոյ զիւղին Քաղկեդոնի, ոչ է
լաւ եւ անողջարար: Սա էր ի հնումն քա-
ղաք մեծ, կերտեալ ի Մէդարացւոց 148 ա-
մօք ըզկնի քաղաքին Հոմայ՝ Հանդէպ
Բիւզանդիոնի: Եւ ապա պատուեալ Աթոսոյ
Մետրապօլիտի, կոչիւր քաղաքս այս, եւ քա-
ղաք կուրաց, որպէս տաացաւ վերադոյն ի
տեղւոյ իւրում:

Եւ յետ սորա է Մօտա Պուսին, որ է
բաղուկ մի ի դուրս ելեալ: Եւ ապա՝ ծոցն
Դարամիշի, եւ հեղեղատ նորին: Եւ յետ
սորա է Ֆէնէր Պաղէսին, որոյ ի հանդի-
պօյ շինեալ է աշտարակ մի, ուր կայ կա-
յացեալ 9 արձան ի վերայ հաստահիմն քա-
րանց եղելոց ի մէջ ծովուն, եւ ի գլուխ նո-
րին լուցեալ վասի Փէնէր ի զիշերի՝ վասն
նաւուցն ի քարանց զդուշութեան, ի մօտայ
մթութեան:

Եւ է Ֆէնէր Պաղէսին ծայր մի որպէս
ի դուրս ի ծով ելեալ՝ եւ վայելչապէս ծա-
ռովք սօսեաց եւ նոճեաց զարդարեալ, դո-
լով սլարտէղ արքունի, եւ դահ վայելուչ
ի նմա, ուր պինիշ առնէ արքայ, յորժամ
հաճի կամք նորա: Եւ աստ զոյ իշխօց ուս-
թա, եւ պօսթանճիք են հետեօղք նորա,
որք զտեղիս զայս պահնակեն, եւ յարանց
գնաստակարաց զերծ պահեն: Այս պարտէզ
հայր յարեմուտս, եւ տեսանէ զնաւս եկ-
եալս ի Սպիտակ ծովէն: Նկատէ ի հիւսիս,
եւ տեսանէ զնաւս ելեալս ի քաղաքէն մեծէ:

Դիտէ ի հարաւ, եւ տեսանէ զնաւս եկ-
եալս ի ծովածոցէն Նիկոմիդիոյ, այսինքն
Իզնիքմիտու: Եւ յարեւելոց կողմանն սորա
է ճանապարհ ցամաքի՝ որ տանի յԻսթի-
տարէ ի Գարթալ, ի Փէնտիք, եւ ի Կէկլի-

զէ: Ուր ուղեւորք սմանք ընդ ծով ի Տիյն անցեալ զնան ի ճանապարհն Հալէպու եւ Շամայ: Եւ կէսք ուղղակի յիզնիքմիտ երթեալ, ուղեւորին անտի ուր ուրեք եղևոյ է զնալ զիտաւորութիւն մտաց նոցա:

Եւ ի Ֆէնէր Պաղչէսիէն տեսանին մօտակայ կղզիքն ի մէջ ծովուն առ ճանապարհաւ ծովածոցին Իզնիքմիտու, հանդէպ ծովեզերեայ գիւղիցն Մարտէփէի եւ Գարթալու, որոց անուանքն են Թուրքերէն, Գընալը: Սիվրի Ատա: Պիւլիւք Ատա: Եւսսը Ատա: Պուրղազ Ատասի: Դափչան Ատասի: Գըզրի Ատա: Եւ Հէյպէլի: Եւ կըղզին Ներսէսի, ուր գոյ ջուր բարեհամ, եւ ի գլուխ նորին խորան մի աւերեալ, որոյ միայն նշմարանքն կայ այժմ մնացեալ:

Եւ կղզին այս՝ ասի լինել տեղի աքսորանաց Սրբոյ մեծին Ներսէսի. եւ այս բոտ

աւանդութեան Հայոց Կոստանդնուպօլսեցւոց, բայց երեսի թէ՛ կղզին՝ ուր անկաւ հոյաքսորիւն՝ հրամանաւ Վաղէսի՝ այլ է եւ հետի ի Ըստանպօլայ, որպէս ցուցանեն շիրք պատմողաց: Եւ մանաւանդ Խորենացիին Մովսէս, Գիրք Գ, գլուխ Լ. —

«Որում շհաւանեալ Ներսէս աքսորեցաւ: Ի նաւուղիդն լինել՝ ընդ խստաշունչ օդոյ ձմերայնոյն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն, եւ նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, մնացին տաղնապեալ՝ ուտելով զարմատս անտառին. այլ ի տեսչութենէն Աստուծոյ՝ կերակրեալ լինէին ամիսս ութ ի ձկանցն, զորս ծովն ընկենոյր կենդանիս:»

Յորմէ ըստ այսմ բանի հետեւի թէ՛ ոչ է սա կղզին այն՝ ուր անկաւ նա յաքսորիւն իւրում:

Ա Ի Ա Ր Տ

ԵԿԵՂԵՑԻՔ ՅՈՒՆԱՅ, ՈՐՔ ԱՅԺՄ ԳՏԱՆԻՆ

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ՔԱՂԱՔԻ:

1. Նախ եկեղեցի Սրբոյն Գէորգայ կոչեցեալ Այլիս Եկեղեցիս, ի ներքապողման զրանն Ֆէնէրի: Ուր է եւ պատրիարքարանն նոցա:

2. Մերձ ի նա ընդ մէջ զրանցն Ֆէնէրի եւ Պալատու գոյ եկեղեցի մի եւս որ եւ այն է յանուն Սրբոյն Գէորգայ, եւ է մէղդոշի միաբանիցն Երուսաղէմի, ուր այժմ նստի պատրիարկն Երուսաղէմի:

3. Եկեղեցին որ է ի մէջ Վլահ Սէրային, յանուն Սրբուհւոյ Աստուածածնին, եւ է մերձ ի վերայիշեալ եկեղեցին: Եւ աստի ի վեր Էլեալ ի վերայ բարձու տեղւոյն, որ անկանի ընդ մէջ սահմանացն Ֆէնէրի եւ Պալատու:

4. Կայ եկեղեցի մի եւս կոչեցեալ Մուխլիսն, եւ Թուրքերէն Գանլը Բէլիս: Յանուն Սրբուհւոյ Աստուածածնին, եւ է սա զմերթեալ կղմնտրածածք, որ եւ երեսի ի ծովածոցէն:

5. Մերձ ի սա ի զծի սարին է եւ եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն Գէորգայ՝ կոչեցեալ յանաբէն Այլիս Եկեղեցիս Բօղիբաս: Եւ է սոյն եկեղեցի հուպ ի տաճար Բամ-

մապարիտօսին, որ այժմ մղկիթ է, եւ կոչի Թուրքերէն Ֆէթհէ Ճամիսի:

6. Գոյ եւ եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի ի Պուղտան Սէրային մերձ ի սահման Բամմապարիտօսին, որ այժմ խափանեալ է:

7. Կայ եւ եկեղեցի մի եւս յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի ի ներքապողման զրանն Պալատու, մերձ ի Հրեշտակապետի Եկեղեցին Հայոց, ի Թաղի անդ որ կոչի Փարմազ Գափու:

8. Գոյ եւս եկեղեցի մի արտաքոյ զրանն Պալատու առ ծովեզերն՝ յանուն Սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին, եւ է սա մէղդոշի վանաց լերինն Սինայի, ուր բնակին միաբանք նորին:

9. Է եւ եկեղեցի մի ի ներքապողման զրանն Պալատու զէպ յէյփանէրայ ի վերա ճանապարհին մերձ բնակութեան հրէից, յանուն Սրբ. Աստուածածնին, մականուամբ յունարէն Պալինօս կոչեցեալ:

10. Գոյ մերձ ի սա ի վերայ անցից առանձին ճանապարհի իրիք, որ ունի երկուստեք փայտեայ զրուես, եւ յայն սակս

կոչի Բսիլորոտյա, աշխնքն ժաշտողուն, և թուրքերէն Օյմա Գափու: Եւ այս եկեղեցի է յանուն Սրբոյն Տիմիդրիօսի:

11. Է և եկեղեցի մի յանուն Սր. Աստուածածնին, ի ներքսակողման զբան էլլի-դափուին, որ շղթայիք կապին խելա-ձէտք քրիստոնէից:

12. Մերձ ի սա է և այլ եկեղեցի ի սահմանի Թէքֆուր Սէրային յանուն Սր. Աստուածածնին, կոչեցեալ աշխարհօրէն Սանչէրի:

13. Եւ յետ սորա առ պարսպաւ ուղիղ դիւ երթեալ, զոյ և այլ եկեղեցի հանդէպ պարսպի էտրէնէ Գափուսին, որ կոչի Այիօս եկեղեցի, աշխնքն Սուրբ Գէորգ:

14. Եւ աստի ի վայր սակաւ ինչ երթեալ զոյ տնտնօր եկեղեցի մի ևս յանուն Սր. Աստուածածնին, կոչեցեալ մակղիր անուամբ Գիրիա Դոն Ուրանոն, աշխնքն Տիրուհի երկնից:

15. Է և եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն Տիմիդրիօսի, մերձ ի պարսպն էտրէնէ Գափուսին յայնմ թաղի, որ կոչի Սարմաշըղ, տունթիւր այնր անդու՝ որ ասի Լիւքիւնճիլէր:

16. Գոյ և եկեղեցի մի ի Դօփ Գափուսի յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի, յանդիման պարսպին:

17. Կայ և եկեղեցի մի, ի սահմանի

եկտի Գուլէին, յանուն Սրբոյն Գէորգայ զօրավարին:

18. Է և եկեղեցի մի մերձ ի սա՝ յանուն Սր. Աստուածածնին, ի թաղի անդ՝ որ կոչի Պէլիդրատ Մահալլէսի:

19. Եկեղեցի մի ևս զոյ՝ յանուն Սրբոյն Բօլիպարբօսի աշխնքն Պօղիկարպոսի ի Սամաթիա, որ ասի սամկօրէն Այի Գարբի:

20. Գոյ և եկեղեցի մի ի թաղի անդ որ ասի յունարէն էքս Մարմարա, և թուրքերէն Ալթըր Մէրմէր, յանուն Սր. Աստուածածնին:

21. Է և այլ եկեղեցի յանուն Սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի թաղին Գարամանցոյ, որ և սա է ի սահմանի աստ:

22. Կայ եկեղեցի մի ևս ի Լանկայի կողման, յանուն Սրբոյն Թէոդորոսաց:

23. Է և եկեղեցի մի ի Գօնաօղլայի, որ է Գումգափու, յանուն Սր. Աստուածածնին, որ մականուամբ յունարէն կոչի Էլլիօս:

24. Կայ և եկեղեցի մի մերձ ի սա ի Գումգափուի անդ, որ կոչի Այիօս Գիրիալոս, աշխնքն Սուրբ Կիրակոս:

25. Գոյ և այլ եկեղեցի ի ճիպլին արտաքոյ առ պարսպաւ յանուն Սրբոյն Նիկողայոսի:

ՅԱՂԿԱՔԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԵՍՑՈՒՔ ԱՍՏ ԶԱՆՈՒԱՆՍ
ՄՈՎԵԶԵՐԵԱՑ ՏԵՂԵԱՑՆ, ԵՒ ԻՍՔԷԼԷՑՆ ԶԿՆԻ
ԴՐԱՆ ԷՅՎԱՆՍԷՐԱՑԻՆ ԸՍՏ ՆԱԽԱՅԻՇԵԱԼ ԿԱՐԳԻՆ:

Եավէտուտ Խախէտի:
Տէփտէրութար Խախէտի:
Շահ Սուլղան Եալըս:
Սալիհէ Սուլղան Եալըս:
Էյնուլի Էնսարի Խախէտի, յարում է շիրիմ, աշխնքն քիւրպէ եւ իմարէք մօրն սուլղան Սէլիմին Երրորդի:

Պօսրան Խախէտի, ի ցամաքին է ի ներքս Բամի Զիփրիկի, ի վերայ բարձու:

Զէյնէպ Սուլղան Եալըսի:

Վալիտէ Սուլղան Եալըսի:

Շահ Էսմայ Սուլղան Եալըսի:

Սուլղան Թէֆէտի:

Պէհարիէ:

Քէրփիհնիլէր:
Ֆիլ Բեօփրիսի:
Այի Պէկ Բեօյի:
Քեաղէտիսանէ Բեօյի:
Քեաղէտիսանէ: Անցցուք ի դէմ քաղաքիս Ըստանպօլու:

Զուլլաղան՝ քաղաւորական քեօշֆ:

Քեաղէտիսանէ Քէօփրիսի:

Միրախօր Բեօշֆի:

Դաշ Պուրուն:

Գըրգ Աղան:

Գարա Աղան:

Գարա Աղան Սէրայի:

Ֆըրգաքա Կեօղէրի:

Խառնի Խաբէլէսի :
 Սիւտիսնէ :
 Խուճկալմանրար Գըշլասի :
 Խարման Պաշի :
 Փիւրի Փաշա :
 Պէշլիկ Տէմիրխանէ, վէ Թօփխանէ :
 Խաս Բեօյ :
 Ֆէրի ճամխի :
 Սէրայ՝ որ կոչի Թէրսանէ Պաղչէսի, որ
 եւ ասի Այնալը Գալագ :
 Շահգուլի Խաբէլէսի :
 Տար Աղանի :
 Մաշունա :
 Կեօզլէր :
 Եէնի Թէրսանէ :
 Տիւան Խանէ :
 Գասըմ Փաշա : Յորում է փոքր մահ-
 քէմէն ընդ իշխանութեամբ Ղալադայի մօլ-
 լային :
 Գալեօննիլէր Գըշլասի :
 Զէֆտիլի Պաշի :
 Գալեօն Հալուզի :
 Անպարար :
 Թագսիւմ :
 Թագսիւմ Խաբէլէսի : Ընդ որ զնամք ի
 Պէկօզլուն գէպ ի վեր :
 Ազէպ Գափուսի :
 Գալափաք Եէրի :
 Եէլէէննիլէր :
 Հալաքնըլար :
 Դուլումպանըլար :
 Քիւրքնի Գափուսի : Ուր ի ներքս է մեծ
 մահքէմէն, Մօլլայի դատարանն :
 Եաղ Գափանի : Յորում է զնստնն Ղա-
 լադայի, եւ ի ներքս բնակութիւն վօյվօ-
 տային :
 Պալըզ Պագար Գափուսի :
 Գարաֆեօյ Գափուսի :
 Գուրշունլի Մախքէն :
 Եէնի Եաղ Գափուսի :
 Մուսխանէ :
 Էյրի Գափու :
 Քիւրէն Գափուսի : Ուր է եւ մահքէմէն
 փոքր :
 Դօփ խանէ : Ուր եւ գշլայն դօփնոց :
 Զալուշ Պաշ Խաբէլէսի : Ուր կազմեցան
 քանի մը գըշլայք նոր զօրաց, եւ նորոգ գն-
 ղեցիկ ազրիւր մի անդամօր :
 Սալը Պագարի :

Ճանփէտա Խաբէլէսի :
 Յընտրզլը :
 Դապա Դաշ :
 Զիզմէնիլէր Թէֆէէսի :
 Այաս Փաշա :
 Գարապալի Խաբէլէսի :
 Տօլմա Պաղչէ : Յորում է Կիւմշ Սուլին :
 Արապ Խաբէլէսի :
 Զինիլի Բեօշ :
 Խայրատտին Փաշա : Կրկնավազ գիր ի
 վերայ որմոյն :
 Պէշիք Դաշ :
 Խարաննի Պաշի Սօգաղի :
 Փաշա Մահալլէսի :
 Գըլըն Ալի :
 Մէվլէվիխանէ Էօկի :
 Եահեա Էփէնտի :
 Զըրազան Եալըսի : Այժմ Սուլզան Եա-
 լըսի :
 Ճամի Պուրնի :
 Օրքա Բեօյ :
 Գօյուն Խաբէլէսի :
 Տէֆրէրտար Պուրնի :
 Էրմէֆնի Օղու Տէրէսի :
 Դըրնագնի Պուրնի :
 Գուրու Զէշմէ :
 Խալիլ Փաշա Մարայի :
 Սարրափ Պուրնի :
 Ալի Փաշա Էօկի :
 Աննավուտ Բեօյի :
 Ազընտը Պուրնի :
 Հասան Խալիփէ :
 Փէֆսիմէտնի Պաշի :
 Պէպէֆ :
 Քիւչիւք Պէպէֆ :
 Էրմէնի Մահալլէսի :
 Դայալար Պուրնի :
 Շէհիտլէր : Տուրմիշ Տէտէ :
 Ռումէլի Հիսարի :
 Շէշդան Ազընտըսի :
 Զափարաք : Ուր է ի ներքս Լէվէն
 Զիփիկին :
 Պալքա Օղլի Լիմանի :
 Էմիրիկիւմէ Օղլի :
 Կիւմրիւք Էօկի :
 Թօզմազ Պուրնի :
 Խաքէնէ :
 Խաքէնէ Պուրնի :
 Եէնի Բեօյ :

Քեօյ Պաշի :
 Գալէնտեր :
 Թարապիս :
 Քիրէն Քէլ Մահմուտ Պուրնի :
 Զագալ Տէրէսի :
 Քէֆէլի Քեօյի :
 Գըրգ Ազան : Որոյ ի ներքս է Քէմէ-
 լէրն :
 Պիւլիս Տէրէ : Աստ է Հիւնքեար Սու-
 յին :
 Զարըն Էօկի :
 Մէզար Պուրնի :
 Սարը Եառ : Յորում է Քէստանէ Սու-
 յին առողջարար :
 Եէնի Մահալլէ :
 Տէֆնէ Պուրնի :

ԹԱՊԵԱՅ 1

Պօսնա Պուրնի :
 Մուրպախ Էօկի :

ԹԱՊԵԱՅ 2

Ռումէլի Գավագ Հիսարի :
 Դօփլար Էօկի :
 Սըրա Դաշլար :
 Մավրօօլոս :
 Մանասուր Ալլի :
 Դարաղաշ :
 Պիւլիս Լիման : Ուր է Պարուրխանէն .
 Պագիրկեան Գայասի :
 Խամսի Լիմանի :
 Մուշօ Գամարասի :

ԹԱՊԵԱՅ 3

Գարիպնէ Պուրնի :
 Պաղլար Ալլի :
 Փափագ Պուրնի :
 Բեօֆէ Դաշի :

ԹԱՊԵԱՅ 4

Ռումէլի Ֆէնէրի :
 Քէրէն Տէրէսի :
 Մարմարնգ :
 Սիփահի Տէրէսի :
 Ուզունեա Պուրնի :

ԴԱՐԶՅՈՒՔ ԱՆՏԻ Ի ՀԱՆԴԷՊՆ
 ՆՈՐԻՆ ՅԱՆԱՏՈԼԻ :

Անատոլի Ֆէնէրի :

ԹԱՊԵԱՅ 4

Փիլավ Դայա :
 Գագան Տիպի :
 Փօյրագ Պուրնի :

ԹԱՊԵԱՅ 3

Փօյրագ Լիմանի :
 Ֆիլ Պուրնի : Լեան փղածն :
 Քէշէլի :
 Զայիր Ազգի :
 Սօուգ Սու Ազգի :
 Քիլիս Ազգի :
 Կիւնկեօրմէզ :
 Կեօֆ Դայա :
 Խօրօս Գալէսի :

ԹԱՊԵԱՅ 2

Դավագ :
 Խավեար Դաշի :
 Մանառ Պաղչէսի :
 Մանառ Պուրնի :

ԹԱՊԵԱՅ 1

Սիւսիլնէ : Որոյ ի ներքս է ի ցամա-
 փին լեան այն՝ որ կոչի Եուշա Տաղի , յո-
 րում է Կիւմիշ Սուլին , եւ Ապիհայաքն առ
 լերամբն :

Ումուր Եէրի :
 Դուրպաղա Դաշը :
 Սէրվի Պուրնի :
 Պէլլիք Տէլիքմէն : Յորում են Թօզար
 Պաղչէսի , եւ Ազապալա :
 Հիւնքեար Խաֆէլէսի : Ի ներքսակողման
 սորին ի ցամաքին , է տեղին այն՝ որ կոչի
 Էլմար :

Եալը Քեօյի :
 Պէկ Գօգ :
 Սուլղանիէ : Որոյ ջուրն է յոյժ առող-
 ջարար :
 Իննիք Քեօյի :

Փաշա Պաղչէսի :
 Պուրուն Պաղչէսի :
 Հաղապ :
 Զրպուզլու :
 Եսար Գաշ :
 Զրպուզլու Պուրնի :
 Իլարիա, կամ Մասգարա Պուրնի :
 Գանլընա :
 Մէշխանէ Պուրնի :
 Քեօրփէզ : Ի ներքակողմանն սորա է
 տեղին այն՝ որ կոչի Գալանըզ :
 Անատոլի Հիսարի :
 Պիլիւֆ Կեօֆու :
 Քեօշֆ :
 Քիւշիւֆ Կեօֆու :
 Գալպազլըզ :
 Գանտիլի :
 Գանտիլի Պուրնի :
 Շատիլէր :
 Տօլապ Ալքի :
 Պաղչէ Էօկի :
 Վանի Քեօյի :
 Զէյթուն Պուրնի :
 Գուլէ Պաղչէսի :
 Նազիֆին Եալսի :
 Զէնկէլ Քեօյի :
 Հալուզ Պաշի :
 Պէկէր Պէկի :
 Իսքալըզ :

ԴՐՈՒՆՔՆ ՔԱՂԱՔԻՍ

Նարըր Գափու :
 Սամաքիա Գափուսի :
 Տալուտ Փաշա Գափուսի :
 Եէնի Գափու :
 Գուլ Գափու :
 Զաքլատըր Գափու :
 Ախթըր Գափու :
 Պաղչէ Գափուսի :
 Պալըզ Պագար Գափուսի :
 Զընտան Գափուսի :
 Օտուն Գափու :
 Այազմա Գափուսի :

Սըրա Եալըար :
 Նագզաշ Պալֆի : Ի ցամաքակողմանն
 սորին է Զամլընա Տաղին եւ զիւղն նորին,
 որոյ ջուրն առողջարար է :
 Գուզդունուզ :
 Էօֆիւզ Լիմանի :
 Մուսխանէ Իսֆէլէսի :
 Իսֆիւտար : Ի ցամաքակողմանն սորա
 է Պալղուրլու զիւղն եւ լեռնն, որոյ ջուրն
 է յոյժ շահաւետ :
 Շէմսի Փաշա :
 Այազմա Իսֆէլէսի :
 Սալանազ :
 Իսսանիէ :
 Հարէմ Իսֆէլէսի :
 Գալպազ Սէրայի :
 Գալանըզ :
 Քիլիշխանէ :
 Հայտար Փաշա :
 Գատըր Քեօյի :
 Մօտա Պուրնի :
 Գալամըշ Տէրէսի :
 Գալամըշ Քեօրփէզի :
 Բեօֆէ Գաշի : Եւ է սա քաղաքի ի մէջ ծո-
 վուն :
 Ֆէնէր Պաղչէսի :
 Սալիստրա Գալեանի :
 Զէֆտրի Պուրնի : Յարմէ երեւին կըզ-
 զիֆն, այսինքն Գընալը ատայն եւ այլքն :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Ունգափանի Գափուսի, կամ Խօրօւլի
 Գափու :
 Ճիւպալի Գափուսի :
 Այա Գափու :
 Եէնի Գափու :
 Բէդրի Գափուսի :
 Ֆէնէր Գափուսի :
 Պալատ Գափուսի :
 Էյվանէրայ Գափուսի : Այստիկ քան
 դրունքս են առ եզեր ծովուն, զոր գրեցաք
 վերագոյն :

ԵՒ ՑԱՄԱՔԱԿՈՂՄԱՆ ԴՐՈՒՆՔՆ ՔԱՂԱՔԻՄ՝ ԵՆ

ԱՅՍՈՔԻԿ ԶՈՐ ԳՐԵԼՈՑ ԵՄՔ Ի ՍՏՈՐԵԻ:

Էյրի Գափու:

Էտրէնէ Գափուսի:

Դօփ Գափուսի:

Եէնի Գափու:

Սիլիվրի Գափուսի:

Եէտի Գուլէ Գափուսի:

ԴՐՈՒՆՔ ԾՈՎԱԿՈՂՄԱՆՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ՊԱԼԱՏԻՆ,

ՈՐ ԱՍԻ ՍԷՐԱՅԻ ՀԻԻՄԱՅՈՒՆ:

Առաջին՝ Դուռն է ընդ որ մուտ առնեն
ի Պէյլիֆ Պաղչայն:

Երկրորդ՝ Դուռն է, յորում է իննիլի
ֆեօշֆն, որոյ ի ներքոյ է այազմայն Գուռ-
լունա կոչեցեալ:

Երրորդ՝ Դուռն է Հասրընըլար Գափու-
սին: Ուր շարի նորին գոն կարգաւ գետեղ-
եալ դօփի ի ներքոյ ծածֆի առ որմով
պարսպի Պալատին:

Չորրորդ՝ Դուռն է Դօփ Գափուսի, է
գահ այսինքն ֆեօշֆ, եւ է սա ֆիքն ֆաղա-
ֆիս, եւ յայն սակս ասի Սէրայ Պուրնի: Ի
կարգի սորա կայ Գայրըլսանէն արֆունի-
նաւակաց:

Հինգերորդ՝ Դուռն է Խասպաղչէ Գա-
փուսին: Որ եւ ասի Գայրըլսանէ Գափուսի:

Եւ Պաղչէ Գափուսիէն ի ներքս մտեալ

ի ֆաղաֆն՝ եւ ի ցամաֆաղազման դրուշֆն
սէրային:

Վեցերորդ՝ Դուռն է Տէմիր Գափու կո-
չեցեալ:

Եօթերորդ՝ Դուռն է՝ յոր մերձ է այն
այազմա, որ կոչի Այըրտ Այազմասի:

Ութերորդ՝ Դուռն է ի ներքոյ Աւայ
Քեօշֆիին, հանդէպ դրանն փաշային:

Իններորդ՝ Դուռն է որ կոչի Մէյլիք
Գափուսի: Առ որով է փոքր ազգիւր մի Սօ-
ղուզ Զէշմէ կոչեցեալ:

Տասներորդ՝ Դուռն է Պապի Հիւմայուն:

Մեասասներորդ՝ Դուռն է աստի ի
վայր, ընդ որ իջանեն յԱխօր Գափուն:

Եւ ի սոցունց աստի հինգն եւ ի ծովու
կողման, եւ վեց դրունքն ի ցամաֆին կող-
ման:

(Շար. 5 եւ վերջ)

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱԽԻՐԱԳԻՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության կեդրոնական վարչական ժողովը պատիւ ունի հրաւիրելու Միության բոլոր իրաւասու անդամները ներկայ գտնուելու 54րդ Ընդհ. ժողովին, որ պիտի գումարուի Շաբաթ օր, 2 Դեկտեմբեր 1967, առաւօտեան ժամը 9-30ին, Միության կեդրոնական Գրասենեակին մէջ, 109 Խաբ 40րդ Փողոց, Նիւ Եոբք, Ն. Ե.:

Եթէ օրինական մեծամասնութիւն մը ներկայ չըլլայ վերոյիշեալ ամրապահման, այս ծանուցումը պիտի նկատուի իբրեւ երկրորդ հրաւեր Ընդհանուր ժողովի, որ պիտի գումարուի ՇԱԲԱԹ Եւ ԿԻՐԱԿԻ, 9 Եւ 10 Դեկտեմբեր 1967, առաւօտեան ժամը 9-30ին, ՍԹԷԹԼՐ ՀԻԼԹԸՆ ՊԱՆԴՈՒԿՆՆ՝ մէջ, Սէվըրք Էվընի Եւ 33րդ Փողոց, Նիւ Եոբք, Ն. Ե. 10001:

Այն բոլոր իրաւասու անդամները որ ներկայ պիտի ըլլան այս ժողովին, օրինական մեծամասնութիւն պիտի կազմեն:

Օ Ր Ա Կ Ա Ր Դ

1. Ընդհանուր Տեղեկագիր 1966 Տարեշրջանի:
2. Ընդհանուր Հաշուետուութիւն 1966 Տարեշրջանի:
3. Կանոնադրական քարեփոխումներ:
4. Ընտրութիւն կեդր. վարչ. ժողովի՝ պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտած անդամներու տեղ:
5. Առաջարկներ Եւ Թեւադրութիւններ:
6. Գնտեսատնային Բանաձեւեր:

Ի ԴԻՄԱՑ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉ. ԺՈՂՈՎԻ
Ատենադպիր Ատենապետ
Մ. Մ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Նիւ Եոբք, 25 Օգոստոս 1967

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

* Ծր. 1 Յուլիս. — Ս. Գրիգորի Լուսառբչին (Էլմ ի վիրապէն)։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աստուծոյն Ս. Լուսառբչի խորանին վրայ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Թովմէի Վրդ. Մամուր։

— Նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։ Ապա, ըստ սովորութեան, երգուեցաւ «Տէր Աղորմեա»։

* Կիր. 2 Յուլիս. — Տօն Կարնուկիէ եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի։ Հանդիսաւոր Ս. Պատարազ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աստուծոյն Ս. Լուսառբչի խորանին վրայ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան։ Ս. Պատարազի ընթացքին կատարուեցաւ «Հայրապետական Մաղթանք», նախագահութեամբ Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի։

— Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Անդառան»։ Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Կիր. 9 Յուլիս. — Բարեկենդան Ս. Լուսառբչի Պանոս։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գալուստի, Ս. Լուսառբչի եկեղեցիին մէջ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Զարէն Արդ. Թովմէի։

* Ուր. 14 Յուլիս. — Նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։

* Ծր. 15 Յուլիս. — Գիւտ Նշխարաց Ս. Զօրն մերոյ Գրիգորի Լուսառբչին։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Մակարայ մատարն մէջ, ուր, ըստ սովորութեան, ամփոփուած է նշխար մը Ս. Լուսառբչի մատուցէն։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Պարէտ Արդ. Երէնցեան։

* Դշ. 19 Յուլիս. — Թարգմանչաց Հանդիսաւոր նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։

* Եշ. 20 Յուլիս. — Ս. Բարգմանչաց Վարդապետացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ (Տօն ազգային)։ Ըստ սովորութեան, Ս. Պատարազ մատուց Ս. Թարգմանչաց Երկրորդ Վարժարանի Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Կիրակ Մ. Վրդ. Գարեկեան։

* Ծր. 22 Յուլիս. — Նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս։

* Կիր. 23 Յուլիս. — Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածամկնի։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Գեթեմանիի Ս. Աստուածամկնայ Տաճարին մէջ, Տէրամօր Ս. Գերշ. Լեզմանի վրայ։ Ժամարարն էր Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան։ Երթուղարձի Թափօրնեւորն նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։

* Ուր. 28 Յուլիս. — Նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։

* Ծր. 29 Յուլիս. — Ս. Երկուստան առաքելոցն Բրիտանի եւ Պոզնանի՝ երեկոսաներորդ առաքելոյն։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Պոզնանի վերամատարն մէջ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Արշէն Արդ. Այապետեան։

* Կիր. 30 Յուլիս. — Բարեկենդան Վարդապետի Պանոս։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գալուստի, Ս. Լուսառբչի եկեղեցիին մէջ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Կիրակ Մ. Վրդ. Գարեկեան։ Քարոզեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս, ընտրան ունենալով «Արդարութիւն եւ խաղաղութիւն» համարութեանը սաղմոսին խօսքը, յայտնելով թէ խաղաղութիւնը չի կրնար տիրապետել հոն՝ ուր արդարութեան զգացումն ու զիտակցութիւնը կը բացակային։ Ս. Պատարազի ամբողջ արարողութիւնը, մօտ երկու ժամուան տևողութեամբ, առաջին անգամ ըլլալով ձայնասփռուեցաւ խորայնէն առաւել կայանէն։

* Ուր. 4 Օգոստ. — Նախատեսակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էջմիածնի մատարն մէջ։ Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս։

* Ծր. 5 Օգոստ. — Յիշատակ Տապանակին։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Էջմիածնի մատարն մէջ։ Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Ներսէս Վրդ. Բապուշեան։

— Այլակերպութեան տանի Հանդիսաւոր նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս։ Ապա կատարուեցաւ Տեսուչի կողմէ զահալուութեան նուիրուած Հանդիսութիւն։ Տեսուչը Ս. Արքեպիսկոպոսը զարգարուած էր այդ նպատակաւ։

— Իրիկնաղմէին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեղեցի» եւ Հսկման կարգեր։ Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Կիր. 6 Օգոստ. — ՎԱՐԴԱՎԱՍԻ (Տօն Այլակերպութեան Տեսնմ)։ Օրուան Հանդիսաւոր Ս. Պատարազը՝ Մայր Տաճարի Աստուծոյն Ս. Լուսառբչի խորանին վրայ մատուց Լուսառբարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս, ե ժարոզեց օրուան խորհուրդին շուրջ, եղբայրացնելով թէ Թարգմանչաց Վարժարանի լոյսը պէտք է որ Հոգեւոր եւ պաշտօնական ծառայողներու համար իւրաքանչիւր Բրիտանիայ։

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Անդառան»։ Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Բշ. 7 Օգոստ. — Յիշատակ մեռելոց։ Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Գալուստի, Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Պարէտ Արդ. Երէնցեան։ Ապա, Հոգւ. Տ. Կիրակ Մ. Վրդ. Գարեկեանի նախագահութեամբ կատարուեցան Հոգեհոգեւորն կարգեր նախ Մայր Տաճարին մէջ, ապա զաւիթը՝ Երանաշուրջ Տ. Կիրակ Պարէտ Հօր շիրմին վրայ, եւ ամենէն ետք, Թափօրնեւորն զնաչքով, Զամ-Թափի Հասարակաց դերձմանատան մէջ։

* Ուր. 11 Օգոստ. — Նախատեսակին ի Ս. Գալուստի նախագահեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս։

* Ծր. 12 Օգոստ. — Ս. Բարդուղիմէոս առաքելոյն մե-

րոյ եւ Սանդիտոյ կուսին: Ս. Պատարազը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գլխաղբի մատարան մէջ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Գովսէփ Վրդ. Մամուր:

* Բշ. 14 Օգոստ.— Այսօր սկսան Ս. Կոյսի Վերափոխման տօնը կանխող մեծնորեայ հանդիսաւոր Ս. Պատարազները Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ, մասնակցութեամբ Հոգչ. Հայրերու եւ Ժառ. Վարժարանի բովանդակ ուսանողութեան:

* Կիր. 20 Օգոստ.— Բարեկենդան Ս. Աստուածածնի պահոց: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Պարէտ Արդ. Երէցեան: Եւսարտ Ս. Պատարազի, Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Յաղորդօրհնէք» աւանդական արարողութիւնը:

* Ուր. 2* Օգոստ.— Նախատօնակր պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին կից Ս. Էջմիածին մատարան մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս:

* Շր. 26 Օգոստ.— Տօն Շողակաթի Ս. Էջմիածնի: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Պարէտ Արդ. Երէցեան:

— Կէսօրէ ետք ժամը 3:30-ին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր զխաւորութեամբ, Միարանութիւնը ինքնաշարժերով մեկնեցաւ Գեթսեմանի ձորը եւ «Հրաշափառ»ով մուտք դորձեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու Վերափոխման մեծահանգէս նախատօնակր: Գերեզմանիներին, նոյն Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեղեցի» եւ Հսկման կարգեր, ու ապա գիշերային եւ ատուական ժամերգութիւններ: Հանդիսապետն էր Հոգչ. Տ. Կերեզ Մ. Վրդ. Գարիկեան: Արարողութիւնները աւարտեցան գիշերուան ժամը 10ին:

* Կիր. 27 Օգոստ.— ՎԵՐԱՓՈՅՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱՄԱՆԻ: Ատուական ժամը 6:30ին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր զխաւորութեամբ, Միարան Հայրեր ինքնաշարժերով մեկնեցան Գեթսեմանի ձորը եւ «Հրաշափառ»ով մուտք դորձեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարազը մատուցեց եւ Ս. Կոյսի Վերափոխման պարագաներուն շուրջ քարոզեց Հոգչ. Տ. Գովսէփ Վրդ. Մամուր, եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ: Ս. Պատարազն ետք Հոգչ. պատարազի Հայրը նախագահեց «Անդաստան»ին:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին կից Ս. Էջմիածին մատարան մէջ (Մայր Տաճարին մէջ նորոգութիւններ սկսած ըլլալուն) պաշտուեցան «Անդաստան», երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ, հանդիսապետութեամբ Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոսի:

* Բշ. 28 Օգոստ.— Յիշատակ մեռելոց: Ս. Էջմիածին մատարան մէջ Ս. Պատարազը մատուցեց Հոգչ. Տ. Գերեզ Վրդ. Նաղաբեան: Ապա Հոգչ. Տ. Կերեզ Մ. Վրդ. ի նախագահութեամբ կատարուեցան հո-

գեանդատեան կարգեր, նախ եկեղեցւոյ մէջ, ապա գլխաթիւր՝ Երանանմարհ Տ. Կերեզ Պարք. Հօր շիրմին վրայ եւ ամենէն ետք, Թափօրական դնաքով, Զամ-Թաղի հասարակաց գերեզմանավայրին մէջ:

* Շր. 2 Սեպտ.— Է. օր Վերափոխման: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Խորանի ձախակողմը դռնուոյ Ս. Աստուածածնայ խորանին վրայ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան:

* Բշ. 4 Սեպտ.— Նախատօնակին ի Ս. Եակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Գշ. 5 Սեպտ.— Ս. Եովակիմայ եւ Աննայի: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Եովսէփի գերեզմանին վրայ: Ընկալուելով սովորութեան համաձայն, արարողութեանց հանդիսապետն էր ժամօրհնողը՝ Հոգչ. Տ. Եովսէփ Վրդ. Մամուր, իսկ պատարազիչը Տաճարի Տեսուչը՝ Հոգչ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան:

* Շր. 9 Սեպտ.— Նախատօնակին ի Ս. Եակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս:

* Կիր. 10 Սեպտ.— Գիւտ Գօտոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Ներսէս Վրդ. Բաղուշեան: Երթուղարձի Թափօրներուն նախագահեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

* Կիր. 17 Սեպտ.— Բարեկենդան Ս. Խաչի պահոց: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ ի Ս. Եարութիւն, Ս. Լուսարորէ եկեղեցիին մէջ: Ժամադրան էր Հոգչ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան:

* Գշ. 20 Սեպտ.— Նախատօնակին ի Ս. Եակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Եշ. 21 Սեպտ.— Իմունդ Ս. Աստուածածնի: Առաւօտուն, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսը զխաւորութեամբ, Միարան Հայրեր ինքնաշարժերով մեկնեցան Գեթսեմանի ձորը եւ «Հրաշափառ»ով մուտք դորձեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տէրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարազը մատուցեց Հոգչ. Տ. Կերեզ Մ. Վրդ. Գարիկեան, եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ, եւ քարոզեց աւուր պատշաճի:

* Շր. 23 Սեպտ.— Տօն Եկեղեցւոյ ի նաւակատիւ Ս. Խաչին: Խաչկերացի մեծահանգէս նախատօնակին ի Ս. Եակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս որ ապա Ս. Խաչափայտի մատուցը փոխադրեց Աւագ Սեղան:

— Իրեկնադէմին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեղեցի» եւ Հսկման կարգեր: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

* Կիր. 24 Սեպտ.— Տօն ՎԵՐԱՍՏԱՆ Ս. ԽԵՂՈՅԻ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարազը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուցեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս եւ քարոզեց օրուան տօնին շուրջ, ծանրանալով Ս. Խաչին գերութենէն վերադարձի պարագաներուն վրայ: Ս. Պա-

տարազին էտք, ընկալելու սովորութեան համաձայն, կատարուեցաւ հոգեհանգստեան հանդիսաւոր պաշտօնը՝ Ս. Աթոռոյս և ազգիս բարերար Կարապետ և Գրիգոր Մկրչունեան եղբայր հոգեհանգստեան համար:

— Կէսօրէ կտք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Խաչփերացի մեծահանգէս ՀԱՆԳԱՍՏԱՆՆԵՐ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Բշ. 25 Սեպտ. — Երևանի մեքենայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղբի: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Պարէտ Արդ. Երէցեան: Ս. Պատարագէն էտք, Հոգշ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Ի Նախագահութեամբ Մայր Տաճարին մէջ, ապա դաւթը՝ Երանանդի Տ. Կիրեղ Պարք. Հօր շիրմին վրայ, և հուսկ ուրեմն, Թափօրական զնացքով, Չամ-Թաղի հասարակաց գերեզմանավայրին մէջ:

* Եր. 30 Սեպտ. — Տօն Խաչի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Նշան վերամատարան մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Գեորգ Վրդ. Նաղարեան:

* Կիր. 1 Հոկտ. — Բարեկենդան վարագայ Ս. Խաչի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Երանութիւն, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Եղիշէ Վրդ. Մամուր:

* Ուր. 6 Հոկտ. — Նախատեսակը պաշտուեցաւ Ղազար Ս. Գեորգ Եկեղեցիին մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս Քէմէնեան:

* Եր. 7 Հոկտ. — Ս. Գեորգի գործարարին: Ըստ սովորութեան, Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ղազար Ս. Գեորգ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Զարեհ Արդ. Թօփալեան: Քարոզեց Հոգշ. Տ. Դանիէլ Վրդ. Շամլեան, ներկայացնելով օրուան տօնելի երէք սուրբերուն կեանքն ու զործունէութիւնը, և յորդորելով հաստատելները որ աբխազներն «հոգեւոր պատերազմ»ին մէջ, Ս. Գեորգը ունենալով իրենց իրրեւ մտառկայք: Ս. Պատարագէն էտք Միաբանութիւնը պատուասիրուեցաւ Ղազար Ս. Վանքի Տեղին: Երթուղարձի Թափօրները զրկուորեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպիսկոպոս:

— Կէսօրէ կտք, վաղուան վարագայ Խաչի տօնին առիթով, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի զխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք զործեց Ս. Երանութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան երկուշան ժամեր: Գործինն ու նախատեսակը՝ Ս. Գր. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տօրեհանգստեան Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր Թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Հոգշ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Գարեկեան:

* Կիր. 8 Հոկտ. — Տօն վարագայ Ս. Խաչի: Գիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Երանութիւն, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ապա Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս մատուց օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ և Քարոզեց օրուան տօնին խորհուրդին շուրջ: Եւ Քարոզի, Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոսի նախա-

ղահանգութեամբ, կատարուեցաւ «Հայրապետական Մաղթանք»՝ Ն. Ս. Օճուրի Տ. Տ. Վաղէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Օճման 12րդ տարեգարմին առիթով, որուն ընթացքին ուրախ կը զօղանջէին Տաճարին հայկական զանգերը: Ս. Պատարագի մեծ մասը, ինչպէս նաեւ Քարոզն ու մաղթանքը մայրնապետեան Երուսաղէմի առաքիպայանէն:

* Եր. 14 Հոկտ. — Ս. 72 աշակերտացն Քրիստոսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի ներքին դաւթը, Ս. Գեորգի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան:

* Կիր. 15 Հոկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Երանութիւն: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Զարեհ Արդ. Թօփալեան:

* Ուր. 20 Հոկտ. — Քարոզմանչաց հանդիսաւոր նախատեսակին ի Ս. Երանութիւն նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Եր. 21 Հոկտ. — Ս. Թարգմանչաց վարագայեացն մեքենայ (Տօն ազգային և Եկեղեցական): Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց և Քարոզեց Հոգշ. Տ. Կիրեղ Մ. Վրդ. Գարեկեան: Ան նախ անդրադարձաւ թէ այս օր տօնն է նաեւ Ս. Աթոռոյս Գահակալ Ն. Ամենապատուութիւն Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպիսկոպոս Տէրաբեանին, որուն երկար կենաց և արեւատութեան համար յատուկ մաղթանքներ բար: Ապա յայտնեց թէ այս տօնը տօնն է մատնաբար Հայ ուսուցչին և աշակերտին, իրրեւ յաջորդները և իսկական ժառանգորդները մեր մեծ թարգմանիչներուն, որոնք շարունակողն են անոնց օրագրան առաքելութեան: Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագէն էտք, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ հոգեհանգստեան հանդիսաւոր պաշտօն՝ Ս. Աթոռոյս և ազգիս մեծահոն բարերար հանգուցեալ Գալուստ Կիւլպէնկեանին, ինչպէս նաեւ իր կողակցին և ծնողաց հոգեհանգստեան համար:

* Կիր. 22 Հոկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Երանութիւն, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Ներսէս Վրդ. Բապտիստեան:

* Եր. 28 Հոկտ. — Ս. Զորից Աւետարանչացն: Այսօրուան Ս. Պատարագը, որ սովորաբար կը մատուցուի Ս. Երանութեան Տաճարի դաւթին վրայ լացուող Ս. Յովհ. Աւետարանչի մատարան մէջ, մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղբի, Ս. Երանութեան բակը նորոգութեանց շինութեանիւթերով լեցուն բլլալուն: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Դանիէլ Վրդ. Շամլեան:

— Ս. Եղիշէ Առաւմաշօր տօնի նախատեսակին ի Ս. Երանութիւն նախագահեց Գերշ. Տ. Սուրէն Արքեպիսկոպոս:

* Բշ. 30 Հոկտ. — Ս. Եղիշէ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գերեզմանի Ս. Առաւմաշօր Տաճարին մէջ, Հայր Եղիշէի գերեզմանին վրայ: Ժամարարն էր Տաճարին Տեառնը՝ Հոգշ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեան: Երթուղարձի Թափօրները զրկուորեց և հանդիսութեանց նախագահեց Ժամօրհնող Հոգշ. Տ. Եղիշէ Վրդ. Մամուր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Խեր ժառանգաւորները	Ծ.	385
Տեղեկագիր Նոր ժառանգաւորներու եւ Խաբաններու Մասին	ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ՔԷՆԵ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ	389

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գրիստոսի Անձանորդ ի հոսէիքը	ԲԱՐԳԷՆ ՎՐԳ. ԹՈՓՃԵԱՆ	392
-----------------------------	---------------------	-----

ԳՐԱԿԱՆ

Պետրոս Դուրեան. Ժորձ Լը Բնագրային Վերականգնումի	ԱՐԱՅ ԳԱՂԱՅՃԵԱՆ	396
--	----------------	-----

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հայացի Հնախօսութիւն Հերանոսութեան ժամանակաց	ՅՈՎԼԻԹ ՎՐԳ. ՍԱՆՏԱՂՃԵԱՆ	420
--	------------------------	-----

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գրիգոր Վկայաւեր եւ Թարգմանութիւնի Վարուց Սրբոց	Ն. ԵՊՍ. ՆՈՎԱԿԱՆ	432
Էջեր Նոր-Ջուղայի Անգիր Բանասիրութիւնից	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ	433
Խի Քանի Տաղ Յովհաննէս Թլկուրանցուց	Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ	436
Յուցակ եւ Յիշատակարաններ Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի Հայ Հնաստիպ Գիրքերու (1512-1800)	ԿՂՄ. Ա. Գ.	446

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Վիպագրութիւն ԿոստաՋղնուպոլիս Մայրաքաղաքին	ՍԱՐԳԻՍ ԴՊԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ	459
Հ. Բ. Ը. Մ. — Հրաւիրագիր		476

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Եկեղեցական-Բնական		477
Բովանդակութիւն		480

«ՍԻՈՆ»ի վերաբերեալ ամէն թղթակցութիւն եւ առաւում կատարել հետեւեալ հասցէին. —

MR. ARA KALAYDJIAN. REDACTION OF «SION»,
OLD CITY — JERUSALEM

«ՍԻՈՆ»ի տարեկան բաժնեգինն է Ամերիկայի համար՝ 5 Տոլար
թուր այլ երկրներու համար՝ 1 Սրբրիլին

PROP.- HIS BEATITUDE THE ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM. ED.- ARCH. HAIGAZOUN ABRAHAMIAN
No. 9 - 10 THE ARMENIAN CONVENT PRINTING PRESS, JERUSALEM. SEPT. - OCT. 1967

